

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ИСКУССТВ

АЛЕКСАНДР ТАМАНЯН

статьи
документы
современники
о нем

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН-1960

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԼԵԲՍԱՆԻ ԹԱՄԱՆՅԱՆ

ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ
ՓԱՏԱԹՂԹԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՇՆԵՐԸ
ՆՐԱ ՄԱԱԻՆ

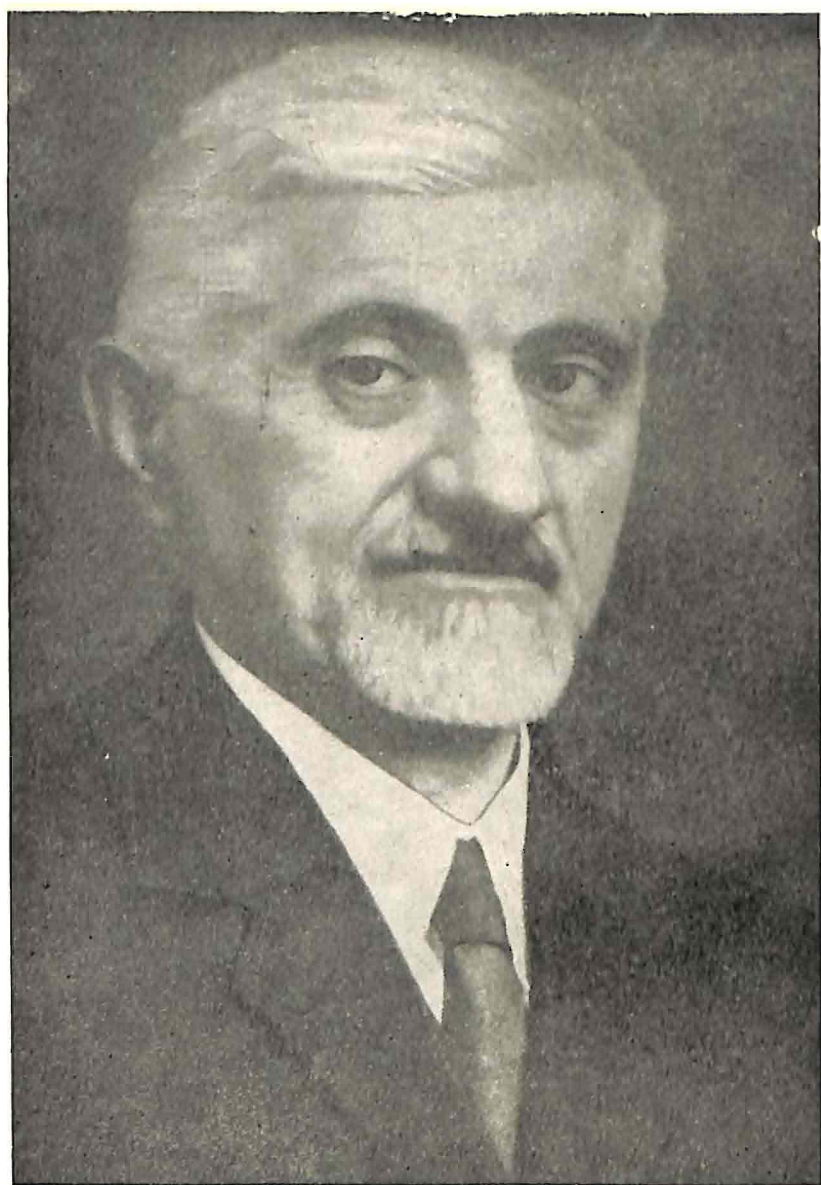

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 1960

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների
ակադեմիայի եմբագրական-հրատարակչական
խորհրդի որոշմամբ**

ԿԱԶՄԵՑ ԵՎ ՄԱՆՈԹԱԳՐԵՑ

ԼԵՎՈՆ ԶՈՐՅԱՆ

Թամանյանը խոշոր երեւոյթ է սովետական ճարտարապետութեան ասպարեզում. նա դարագլուխ բացեց հայ ճարտարապետութեան մեջ. նրա ստեղծագործութիւնները հիմք դրին նոր դպրոցի և դարձան մնայուն հուշարձաններ:

Թամանյանն ասպարեզ իջավ XX դարի առաջին տարիներին, մի ժամանակ, երբ Ռուսաստանում արվեստի և ճարտարապետութեան մեջ տիրապետող էին դարձել այլևայլ ուղղութիւններ, և ռուսական ճարտարապետութիւնը, որ մինչ այդ ստեղծել էր նշանավոր հուշարձաններ և անսամբլներ, ճգնաժամ էր ապրում: Թամանյանը, իր առաջին ստեղծագործական քայլերից, հարում է ճարտարապետների փոքրաթիւ, բայց առաջադեմ այն խմբին, որ այդ պայմաններում իր ստեղծագործութիւններում հետևողականորեն պաշտպանում է ճարտարապետութեան դասական սկզբունքները և ռուսական կլասիցիզմի ավանդները:

Թամանյանի ուսանողական տարիների նախասիրութիւններից դատելով՝ ճարտարապետների այդ խմբին նրա հարելը, անսպասելի չէր և ոչ էլ պատահական: Այս հանգամանքը բնորոշում է երիտասարդ Թամանյանին, որպէս մի ճարտարապետի, որ հեռու է մնում ժամանակի զանազան անկումային հոսանքներից և հաստատուն կանգնում է ռեալիստական արվեստի ուղու վրա: Հեռու մնալով ժամանակի մոդայական հոսանքներից՝ նա հետևողականորեն հավատարիմ մնաց ռեալիստական արվեստի ավանդներին, թե իր գործունեութեան արշալույսին և թե հետագայում՝ ստեղծագործական հասուն շրջանում: Սակայն նա երբեք գերի չմնաց այդ ավանդներին, այլ միշտ խիզախեց, որոնելով և ստեղծելով նոր ճարտարապետական ձևեր ու նոր արտահայտչական միջոցներ:

Ինչ էլ որ նախապծում և կառուցում է Թամանյանն իր գործունեութեան առաջին շրջանում՝ Ռուսաստանում, լինի սրճարան. թե առանձնատուն, բնակելի շէնք թե հիվանդանոց, անկախ նրանց

Ճարտարապետական արժանիքներից, բոլորն էլ աչքի են ընկնում ինչպես դասական, այնպես և XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի ուսանական ճարտարապետության ձևերի յուրովի մշակումով: Ճարտարապետն ամեն դեպքում գտել է նոր, թարմ ձևեր և նոր մեկնաբանություն, իսկ այդ շրջանի իր լավագույն գործերում նա հանդես է բերում քաղաքաշինական ճշգրիտ մոտեցում, գեղարվեստական մեծ տակտ, նուրբ ճաշակ, մի խոսքով՝ հասուն վարպետություն, որի համար, դեռևս երիտասարդ հասակում, դասվում է Ռուսաստանի նշանավոր ճարտարապետների շարքը:

Թամանյանի ստեղծագործությունը բաժանվում է երկու մասի՝ նախահոկտեմբերյան՝ Ռուսաստանում, և հետհոկտեմբերյան՝ Հայաստանում: Կան, անշուշտ, ընդհանուր շատ գծեր այս երկու շրջանում էլ. առանց մեկի երբեմն անհասկանալի կլինի մյուսը, բայց կան և սկզբունքային տարբերություններ՝ պայմանավորված նոր հասարակարգի բերած լայն հնարավորություններով ու խնդիրներով և կապված Հայաստանի յուրահատուկ պայմանների հետ:

Գալով Հայաստան՝ Թամանյանը դժվարին պայմաններում, իր սահմանափակ էին միջոցները և երբ չկային անհրաժեշտ մասնագետներ, ամբողջովին նվիրվում է երկրի վերակառուցմանը և շինարարությանը, որպես ճարտարապետ, որպես հասարակական գործիչ, որպես շինարարական-տեխնիկական գործերի կազմակերպիչ, ծավալելով եռանդուն և արտակարգ բեղմնավոր գործունեություն: Բազմազան են այն բնագավառները որոնցով զբաղվել է Թամանյանը. հնությունների պահպանություն, շինանյութերի արդյունաբերություն, ճանապարհների շինարարություն, ճահիճների չորացում, ջրանցքների, հիդրոէլեկտրակայանների կառուցում և այլն: Իհարկե, այս բոլորի մեջ առաջատարը ու հիմնականը նրա ճարտարապետական ստեղծագործությունն է:

Երևանի վերակառուցումը և շինարարությունը, որ անհրաժեշտ և անհետաձգելի գործ էր, պահանջում էր հստակ սկզբունքներ, դեկավար ծրագիր, ուստի և Թամանյանը, առաջին հերթին, ձեռնամուխ է լինում կազմել մայրաքաղաքի վերակառուցման հատակագիծը: Երևանի վերակառուցման 1924 թ. այդ հատակագիծը, որտեղ իրենց մարմնավորումն էին ստացել սոցիալիստական հասարակության հումանիստական սկզբունքները, առաջիններից մեկն էր սովետական քաղաքաշինության գործում և նշանակալի ներդրում սովետական ճարտարապետության մեջ:

Լինելով լայն էրուդիցիայի և բարձր կուլտուրայի տեր, բազմազան հետաքրքրություններով արվեստագետ, Թամանյանը, իհար-

կն, չէր կարող անտարբեր լինել Դանդեպ իր ժողովրդի պատմական ճարտարապետությունը, որի համբավը վաղուց տարածվել էր Հայաստանի սահմաններից դուրս։ Բեկ ծանրաբեռնված և միշտ զբաղված, Թամանյանը կարողացավ կարճ ժամանակում ծանոթանալ հայ ճարտարապետությանը. նրա առջև բացվեց ճարտարապետական մի նոր աշխարհ՝ պարզ ու վսեմ գեղեցկությամբ, ներդաշնակ երկրի բնությանը, յուրահատուկ սկզբունքներով, ճարտարապետական խնդիրների ինքնուրույն և ինքնատիպ լուծումներով, համարձակ ու սրամիտ կոնստրուկցիաներով։ Այդ ծանոթությունը ինքնին մի ուսումնասիրություն էր. արվեստագետի նրա սուր աչքը, նուրբ ճաշակը, ինժեների թափանցող, վերլուծող միտքն օգնեցին տեսնելու, զգալու և ըմբռնելու հայ ճարտարապետության առանձնահատկություններն ու օրինաչափությունները։

Թամանյանի հետաքրքրությունը հայ ճարտարապետության հանդեպ, հնություններ ուսումնասիրողի հետաքրքրություն չէր, այլ մեծ արվեստագետի ստեղծագործական շահագրգռություն, որ նոր ձևեր, նոր միջոցներ, նոր լուծումներ էր որոնում իր հայրենիքի նոր ճարտարապետությունն ստեղծելու համար։

Այս հանգամանքը, ինչպես և վարպետի նախորդ շրջանի ստեղծագործությունը, շատ կարևոր են նրա հետագա աշխատանքները լուսաբանելու, բնութագրելու և գնահատելու համար։

Հայ ճարտարապետության ուսումնասիրությունը Թամանյանի կողմից բացառիկ կարևորություն ունեցավ ոչ միայն նրա ստեղծագործության, այլև Սովետական Հայաստանի ճարտարապետության ապագայի համար։

Եվ այդ հետաքրքրությունը և ուսումնասիրությունը շուտով տվեց իր հոյակապ արդյունքները։

Թամանյանն այն ժամանակ քչերից մեկն էր, որ խորապես հասկանում էր ժամանակի շինարարության և ճարտարապետության պահանջները և, ելնելով Հայաստանում շինարարությունը պարզ, մատչելի միջոցներով իրականացնելու հնարավորությունից և սոցիալիստական ճարտարապետության գաղափարա-գեղարվեստական խնդիրների իր ճիշտ ըմբռնումից, աշխատում էր ստեղծել մեր նոր ճարտարապետությունը։

Թամանյանի գործունեության առաջին շրջանում (20-ական թվականներ) ճարտարապետության մեջ կային մի քանի ուղղություններ՝ կոնստրուկտիվիզմը¹, ֆորմալիզմը և մի փոքր ուշ (1929 թ.) կազմակերպված պրոլետարական ճարտարապետների համամիութենական միավորումը², Հայաստանում, այս վերջին ուղ-

դուժյան ներկայացուցիչները անընդունելի էին համարում և քննադատում էին Թամանյանի ճարտարապետական սկզբունքները:

Սակայն Թամանյանը մնաց հաստատակամ: Հավատարիմ իր ուղղությանը, համոզված իր հայացքների ճշմարտությանը, նա ամենահանջ գնաց իր բացած ճանապարհով. մի ճանապարհ, որի ճշմարիտ լինելը ապացուցեց կյանքը:

Թամանյանը Երևանում և այլ վայրերում կառուցել է տարբեր տիպի և նշանակության շենքեր. Աստղադիսարանը, Բժշկական ինստիտուտի անատոմիկոմը, Անասնաբուժական ինստիտուտը, Սյդր լճի ջրհան կայանը, Հանրային գրադարանը և այլն: Այս շենքերը, անշուշտ, շունեն հավասար արժեք, լավագույնները ստեղծված են պրոֆեսիոնալ մեծ վարպետությամբ, կատարյալ են և ունեն ուսանելի շատ կողմեր:

Սակայն Թամանյանը որպես մեծ ստեղծագործող, որպես սովետական ճարտարապետության խոշորագույն վարպետ, որպես հայ նոր ճարտարապետության հիմնադիր ճանաչվեց Երևանի հատակագծով, Երևանի հիդրոկայանի շենքով և հատկապես իր երկու նշանավոր կառուցումներով՝ Կառավարական տնով և Օպերայի ու բալետի թատրոնի շենքով:

Հիդրոկայանի շենքը, ծավալով փոքր, բայց արժեքով մեծ այս կոթողը, որը Թամանյանի անդրանիկ գործն էր հայ ճարտարապետության ձևերի ստեղծագործ վերամշակումով կերտված, բնության և ճարտարապետության բարձրարվեստ անսամբլի մի հազվագյուտ օրինակ է. ճարտարապետությունը դարձել է, ասես, բնության մի մասը, իսկ բնությունը՝ ճարտարապետության՝ հարազատ միջավայր:

Օպերայի թատրոն և Կառավարական տուն. այս կառուցումները ճանաչվել են որպես դարագլուխ կազմող գործեր, դնահատվել են որպես մեծագույն ստեղծագործություններ և վաղուց է ինչ դարձել են մեր հպարտությունը:

Մեծ է նրանց ճարտարապետական հմայքը, նրանք գերում են իրենց գեղեցկությամբ և վեհությամբ:

Բարձր են այս կառուցվածքների ճարտարապետական արժանիքները, շենքերի ծավալային մշակումը, որ միասնական է և ամրակուռ, ներքինը, որ լուծված է տարածական հարուստ, արտահայտիչ միջոցներով, ճարտարապետական ձևերը, որ մոնումենտալ են ու նուրբ, պարզ ու դեղնցիկ, այժմեական ու հարազատ՝ այս կառուցվածքներին տալիս են այնպիսի վսեմ և ազնիվ գծեր, որոնք

հատուկ են ճարտարապետական դասական ստեղծագործություններին միայն:

Այս ստեղծագործությունները սերունդների համար ևս կմնան որպես մեծարվեստ կոթողներ, իսկ ճարտարապետների համար վարպետության բարձր օրինակներ:

Այս երկու կառուցվածքով Թամանյանը մեր առջև կանգնում է որպես նորարար, որ խորապես զգալով սոցիալիստական հասարակության սկզբունքները, կիրառելով ժամանակի շինարարական տեխնիկայի և կոնստրուկցիաների առաջավոր միջոցները, համարձակ վերամշակելով ազգային ճարտարապետության լավագույն, կենսունակ ձևերը, չսահմանափակվելով հայ ճարտարապետության միջոցներով և տրադիցիաներով, ստեղծելով ճարտարապետական նոր համագործություններ և համադասություններ, կերտեց նոր տիպի շենքեր՝ ժողովրդին սիրելի, հասկանալի և մատչելի:

Թամանյանի ողջ ստեղծագործությունը փայլուն ապացույց է, թե ինչպես պիտի լինի, քաղաքաշինության և անսամբլի պահանջների համաձայն, քաղաքի ճարտարապետությունը, նրա մասերի՝ կենտրոնականի և շարքայինի, առաջնայինի և երկրորդականի փոխադարձ կապը, պայմանավորվածությունը և ենթակայությունը: Թամանյանի կառուցած բնակելի տունը կամ հանրակացարանն ավելի համեստ է իր ճարտարապետական միջոցներով և երկրորդական իր տեղով, քան նրա կառուցած ուսումնական կամ բուժական հիմնարկները, որոնք իրենց հերթին ավելի հարուստ մշակում ունեն և ավելի կարևոր դիրք, քան նախորդները, բայց համեստ են մշակում ու դիրքով, քան Հանրային գրադարանը, Աստղադիտարանը (իրենց տեսակի մեջ միակ և կարևոր հաստատությունները քաղաքում). սրանք ևս ավելի հարուստ մշակում և կենտրոնական տեղ ունեն քաղաքում, քան նախորդները, բայց ավելի զուսպ են իրենց ձևերով և երկրորդական իրենց դիրքով՝ Օպերայի ու բալետի թատրոնի և Կառավարական տան համեմատ: Այսպիսով Թամանյանը շինությունները քաղաքում նախ ճիշտ է տեղաբաշխել՝ ըստ նշանակության, և ամեն մի շենքի ճարտարապետությունը մշակելիս ելել է նրա նշանակությունից ու քաղաքաշինական դերից:

Թամանյանի ստեղծագործությունը բախտորոշ նշանակություն ունեցավ Սովետական Հայաստանի ճարտարապետության համար, ուղի բացեց, դարձավ բանալի մեր ճարտարապետական ժառանգությունը հասկանալու, նրա տրադիցիաները զարգացնելու և նրանց հիման վրա նորը ստեղծելու գործում:

Թամանյանի ստեղծագործությունն ունեցավ և ունի մեծ ու բա-

րներար ազդեցութիւն, նրան հետեւեցին և հետեւում են ճարտարապետների մի քանի սերունդ, շարունակելով իրենց վարպետի գործը. ստեղծվեց ճարտարապետական մի դպրոց, որ ամենայն իրավամբ պետք է կոչել Թամանյանական:

Սակայն բոլորը չէ, որ ճիշտ ըմբռնեցին Թամանյանի ստեղծագործութեան առաջադիմական սկզբունքներն ու նորարարական ոգին: Եղան ճարտարապետներ, որ սկսեցին, պատեհ և անպատեհ առիթներով, կրկնել Թամանյանին, Առաջին դեպքում նրանց ստեղծագործութեան մեջ նկատելի եղավ էպիգոնութիւն, երկրորդ դեպքում անտրամաբան լուծումներ:

Թամանյանի աշակերտն ու հետևորդը նա չէ ով կրկնում է մեր անցյալի ճարտարապետութեան և Թամանյանի ստեղծագործութեան ձևերն ու հնարները, այլ նա ով ճարտարապետութեան խնդիրներին մոտենում է իր ժամանակի պահանջների բազմակողմանի և խորը ուսումնասիրութեամբ, նա ով անցյալի և իրեն Թամանյանի ճարտարապետական ժառանգութեանը մոտենում է Թամանյանի նման, որպես իր ժողովրդի, իր դարաշրջանի ճարտարապետ, որպես նորարար:

* *
*

Թամանյանի ստեղծագործութիւնը վաղուց է ինչ ստացել թե մեծ հռչակ և թե բարձր գնահատական, սակայն, դժբախտաբար մինչև օրս նրա մասին չկա հայերեն և ոչ մի հանգամանալի ուսումնասիրութիւն:

Սույն ժողովածուն, որ ամփոփում է Թամանյանի հոգևածները, նրա գործունեութեան վերաբերյալ փաստաթղթեր, նաև հուշեր մեծ ճարտարապետի մասին, իհարկե ուսումնասիրութիւն չէ, բայց իր բնույթով մի գիրք է՝ Թամանյանի կյանքի և ստեղծագործութեան շատ կողմերը լուսաբանող, միաժամանակ անհրաժեշտ նյութ ապագա ուսումնասիրութիւնների համար:

Վաղուց պետք էր կազմել և հրատարակել այս ժողովածուն, երբ ողջ էին Թամանյանի շատ ժամանակակիցները, և մենք կունենայինք ավելի բազմակողմանի փաստեր նրա կյանքի և գործունեութեան վերաբերյալ:

Ինքը Թամանյանը, ինչպես ցույց է տալիս նրա հոգևածների քանակը, քիչ է գրել. թեև քիչ, բայց և այնպես այս հոգևածներից հայտնի է դառնում, թե նա ինչպիսի բազմակողմանի մոտեցում է ունեցել ճարտարապետութեան ու շինարարութեան հարցերին, ինչ-

պիսի հարցեր են հուզել նրան, ինչպիսի խնդիրներ է կարևոր համարել ճարտարապետության և շինարարության զարգացման համար: Հոգվածներում կան մի շարք կրկնություններ, որոնք մենք արմար գտա՞նք թողնել անփոփոխ:

Հոգվածների հետ կարևոր են և նրա գործունեությանը վերաբերող փաստաթղթերն ու հուշերը, որոնք լույս են սփռում Թամանյանի կյանքի, ստեղծագործության առանձին կողմերի վրա, պարզում են մեզ նրա բնավորության դժերը և սովորությունները, որոնք երբեմն շատ կարևոր են մեծ ստեղծագործողների ամբողջական պատկերն ստանալու համար: Հուշերը տարբեր են իրենց բովանդակությամբ. հուշագիրներից մեկը՝ համառոտ, մյուսը՝ ընդարձակ, մեկը հմտորեն վերլուծելով, մյուսը սոսկ փաստերը — դեպքերը արձանագրելով, տալիս են Թամանյանի կյանքի և գործունեության այս կամ այն կողմը, և այս բոլորն էլ թանկ են մեզ և սերունդներին, մեր մեծ ճարտարապետին հասկանալու և ճանաչելու համար:

Միաժամանակ ժողովածուն հարուստ նյութ է տալիս Ալեքսանդր Թամանյանի ստեղծագործությունն ուսումնասիրելու և գնահատելու, ինչպես նաև կարևոր է Սովետական Հայաստանի ճարտարապետության պատմության համար:

Գրքում հուշերը, հիմնականում, դասավորված են ժամանակագրական կարգով, ելակետ ընդունելով հուշագիրների առաջին ծանոթության ժամանակը. այսպիսով ստեղծվում է հաջորդական պատմություն:

Թամանյանի հոգվածներում երբեմն ճարտարապետական միևնույն տերմինը, միևնույն նշանակությունը հայերեն տարբեր ձևով է ասված. այդպիսի դեպքերում պահպանել ենք միօրինակություն: Հոգվածներում կատարված են նաև լեզվական թեթև շտկումներ:

Այս գիրքը կազմելուն աջակցելու համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում բոլոր այն անձանց, ովքեր իրենց մասնակցությունը բերին այս գործին:

ԼԵՎՈՆ ԶՈՐՅԱՆ

ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՆՈՒՄՆԵՐԸ և ՆՈՒՎԱԾՆԵՐԸ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ**

**Ճարտարապետության ակադեմիկոս
Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻՑ**

Ձ Ե Կ ՈՒ Ց Ա Գ Ի Ր

Հայաստանում շինարարական գործունեությունը վերջին տարիներս սկսում է գրավել պետական կյանքի նշանակալից տեղերից մեկը: Կասկած չկա, որ ժողովրդական տնտեսության ամրապլնդման ու բարելավման հետ միասին շինարարությունը էլ ավելի կզարգանա և անընդհատ կաճի երկար տարիների ընթացքում, քանի որ պետության կարիքներն այս ասպարեզում չափազանց մեծ են: Հայաստանը վերջին պատերազմի ընթացքում ենթարկվել է չտեսներված ավերածության: Պատերազմին հաջորդող շինարարական գործունեության լիակատար դադարը հանգեցրեց այն բանին, որ պատերազմի ժամանակ կանգուն մնացած կառուցվածքներից շատերը խարխվեցին և սկսեցին քանդվել:

Շինարարության ասպարեզում Հայաստանի այժմյան պահանջների բավարարումը և գոյություն ունեցող ճգնաժամի վերացումը չեն կարող իրականանալ շինարարության այն կարգի ու ծավալի վերականգնման ուղիով, որ եղել է Հայաստանի տերիտորիայում մինչև 1914 թվականը: Անհրաժեշտ է նշել, որ ավել կամ պակաս չափով լուրջ ու պլանաչափ շինարարության այս տերիտորիայում մինչև այժմս չի եղել: Հայաստանը, որ այն ժամանակ եղել է մեծ

պետութեան լուկ հեռավոր մի գավառ, որն է լուրջ տեղ չի գրավել նրա պետական շինարարութեան ընդհանուր պլաններում, և այն ամենը, որ այն ժամանակ կառուցվել է նրա տերիտորիայի վրա, բխել է ոչ այնքան բուն Հայաստանի կարիքներից, որքան նրանից դուրս եղած պատճառներից: Այն ժամանակ կատարված բոլոր աշխատանքները չեն տվել քիչ թե շատ շոշափելի արդյունք Հայաստանի կուլտուրական շինարարութեան իմաստով, ընդհակառակը, ամենուրեք զգացվում է լիակատար արհամարհանք ժողովրդի շահերի ու ազգային կուլտուրայի հանդեպ: Ոչինչ չի ներմուծվել Հայաստան նաև համաեվրոպական կուլտուրայից, և այն ամենի վրա, ինչ արվել է, դրված է վհատութեան և գավառական հետամնացութեան կնիքը:

Ներկայումս պետական նոր կարգի հիմնադրմամբ, որ լայն ասպարեզ է բաց անում Հայաստանի կուլտուրական դարգացման համար, և ժողովուրդը խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի անցնելով՝ սկիզբ է դնում մասնակի կարիքների բավարարման շրջանակներից շատ հեռու գնացող նոր բնույթի շինարարութեան:

Այժմ Հայաստանի համար անհրաժեշտ կառուցումների էությունը հին վերքերի բուժումը չէ և ոչ էլ հին ավերված կառուցվածքների վերականգնումը, այլ բավարարումն այն պահանջմունքների, որոնք թելադրվում են Հայաստանի կուլտուրական ու տնտեսական վերածնության նոր սկզբունքներով, ինչ առաջնահերթ է համարում երկրի պետական իշխանությունը: Այս խնդիրները լուծելու համար անհրաժեշտ է պետական մասշտաբով շինարարություն՝ կազմակերպված, պլանաչափ և կուլտուրայի ու տեխնիկայի նորագույն պահանջների վրա հիմնված:

Հերթի են դրված հետևյալ հարցերը.

1. Գյուղական շինարարության վերակառուցումը հիգիենայի, կուլտուրայի և տեխնիկայի պահանջներին համապատասխանող նոր սկզբունքներով:

2. Հայաստանի քաղաքների բարեկարգումն ու զարգացումը արևմտաեվրոպական քաղաք-պարտեզների օրինակով:

3. Ոռոգիչ ջրանցքների սիստեմի ստեղծումը՝ ցանքատարածություններն առավելագույն չափով ընդլայնելու համար:

4. Հայաստանի գետերի վիթխարի ջրաուժի լայն օգտագործում՝ էլեկտրական լուսավորության, ջեռուցման և շարժիչ ուժի համար:

5. Ծանապարհային շինարարություն:

6. Շինարարության մեջ մինչև այժմ չկիրառված և Հայաստանի

տերիտորիայում գտնվող շինանյութերի (սրանց մեջ շատ կան արժեքավոր տեսակներ) օգտագործում:

7. Շինարարությունը կարգավորող դեկրետների հրատարակությամբ,

Ներկայումս Հայաստանի տարբեր հիմնարկությունների կողմից շտատափուլի կերպով կատարվող աշխատանքները, որոնք բխում են անհետաձգելի կարիքներից, համաձայնեցված չեն ողջ հանրապետության համար ընդհանուր շինարարական պլանների հետ: Ելնելով պետական շինարարական գործունեության հաջող իրականացման և պետական միջոցների լավագույն օգտագործման շահերից՝ անհրաժեշտ է, որ Հայաստանի հանրապետության տերիտորիայում կատարվող բոլոր աշխատանքները բխեն շինարարական ընդհանուր ղեկավար պլաններից և ենթարկվեն համապատասխան տեխնիկական, տնտեսական և էսթետիկ պահանջների:

Պետական շինարարության ծրագրերը պետք է մշակվեն ոչ թե մի շինարարական սեզոնի, այլ մի շարք տարիների համար, քանի որ քիչ թե շատ խոշոր կառուցումը չի կարող իրականանալ շինարարական մի սեզոնի ընթացքում: Հայաստանի բովանդակ շինարարության ղեկավարումը պետք է կատարվի Ժողովրդական Կոմիտեների խորհրդի կողմից: Տեխնիկական ձեռնհասություն և մասնադիտացում պահանջող աշխատանքների կատարման համար Ժողովրդական Կոմիտեների խորհրդին կից անհրաժեշտ է ստեղծել տեխնիկական օրգան², որի վրա պետք է դրվեն հետևյալ պարտավորությունները.

1. Շինարարության ընդհանուր ծրագրերի և պլանների մշակումը:

2. Ժողկոմխորհին եզրակացություններ ներկայացնել բոլոր այն տեխնիկական հարցերի վերաբերյալ, որոնք տրվում են նրան ի քննություն:

3. Պետական նշանակություն ունեցող առավել նշանակալից կառուցումների, քաղաքների ու գյուղերի և այլ նախագծումներ կազմելը:

4. Պետական, հասարակական և մասնավոր շինարարության կարգավորման համար նախագծեր ու դեկրետներ կազմելը. շինարարական կանոնադրության, շինարարական կանոնագրքի (уточное положение)³ և շինարարական աշխատանքների ու շինանյութերի գնացուցակներ կազմելը (քանվորա-գյուղացիական տեսչությունների հետ միասին):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԴՈՍ. ԲԻՅՈՒՆ. ԴՈՍ.

5. Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության բոլոր շինարարական աշխատանքների ընդհանուր ղեկավարությունը:

Հանրապետության բոլոր պետական հիմնարկների տեխնիկական օրգանները պետք է ղեկավարվեն Ժողկոմխորհին կից տեխնիկական օրգանի ցուցումներով:

23 մայիսի, 1923 թ.,
ք. Կրեան

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՏԱԿԱԳԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երևան քաղաքի շինարարությունը կարելի է բաժանել երկու մասի. հին՝ պարսկականը և նոր՝ ռուսաց իշխանության օրով¹:

Սկզբում, պարսկական իշխանության օրով, քաղաքի կենտրոնը բերդն էր², որի շուրջը եղել է գյուղանման մի բնակություն, ուր ապրել է թուրք բնակչությունը, իսկ մի քիչ հեռու՝ բարձրության վրա՝ հայերը: Բերդին շատ մոտ շինված էր շուկան՝ առևտրական մասը: Երևանը սկզբում շատ փոքր է եղել, բայց աստիճանաբար աճել է՝ բերդի շրջանից դեպի բարձունքները: Այժմյան Աբովյան փողոցի ձախ կողմում³ բնակվել են հայերը, իսկ աջ կողմում թուրքերը: Այդ մասերը քաղաքի կերպարանքից զուրկ են, նրանց փողոցները եվրոպական իմաստով փողոց անվանել չի կարելի, որովհետև սրանք ավելի շուտ նեղլիկ ու անկանոն անցքեր են, որոնք հաճախ փակուղիով են վերջանում:

Քաղաքն այս ձևով մնաց մինչև ռուսաց իշխանության հաստատումն⁴ այստեղ, և այդ ժամանակից սկսվեց նրա կանոնավորումը, Անհրաժեշտ էր անցք դեպի Քանաքեռի խճուղին, նա բացվեց և այժմ կազմում է Աբովյան փողոցը, մի քանի այլ զուգահեռ փողոցներով: Այս բանը Երևանին մի քիչ քաղաքի ձև տվեց: Սակայն, նույն դրության մեջ շարունակում է մնալ մինչև այժմ. այդ անբավարար դրություն է, և եթե այդպես շարունակվի, հետագայում անհաղթելի դժվարությունների առաջ կանգնած կլինի քաղաքը:

Պուժ գիտեք, որ քաղաքում բնակելի տարածություն շատ քիչ կա: Հյուսիսարևելքից դեկրետի համեմատ մենք չունենք անհրաժեշտ տարածություն. մեր ունեցած տարածությունը 50 տոկոսով քիչ է, քան հարկավոր է բնակչությանը բավարարելու համար: Մենք կանգնած ենք մի հարցի առաջ. — Ընդարձակել քաղաքը, մեծ թվով

շենքեր կառուցել բնակչությանը տեղավորելու համար: Քաղաքի շինարար աշխատանքներն այժմյան հատակագծի սահմաններում շարունակելը կստեղծի խոշոր խտացում, որը շատ վտանգավոր կլինի բնակչության, մանավանդ մատաղ սերնդի համար առողջապահական տեսակետից: Ուրեմն պետք է միժ և համարձակ քայլեր անել, որպեսզի քաղաքի ընդարձակումը կատարվի անսխալ կերպով:

Մեր քաղաքը գտնվում է լեռնային ու դաշտային սահմանների վրա: Հյուսիսային կողմից կա յուրահատուկ սարահարթ, իսկ հարավային կողմում դաշտային տնտեսություն: Այս հանգամանքը քաղաքի զարգացմանը նպաստում է: Եթե հարց դնենք, արդյոք լաճ չէ՞ր լինի նոր քաղաք շինել այլ տեղում, այն ժամանակ ես կասեմ՝ իմ կարծիքն այն է, որ քաղաքի այժմյան տեղը շատ լավ է և հարմար: Նրա շուրջը գտնվում են մի շարք բնակելի խոշոր վայրեր՝ Ղամարլու, Վաղարշապատ, Աշտարակ, Օշական, Ախտա և այլն: Այս վայրերն իրենց տնտեսական կյանքով ձգտում են դեպի կենտրոն, այն է՝ Երևան: Կենտրոն հանդիսանալու հանգամանքը խոշոր դեր է խաղում և ամենից առաջ հաշվի է առնվում և՛ Եվրոպայում և՛ Ամերիկայում: Եվ այդ նույնպես անհրաժեշտ է Երևանին, նա իր տեղում պիտի մնա, բայց պիտի փոխի իր ձևը նոր հատակագծման միջոցով:

Եթե հետաքրքրվենք՝ եղել է արդյոք դեպք, որ թույլատրվի քաղաքի ձևը փոխել, հինը քանդելով, — պատասխանը պատրաստ է, և այդ մասին ճոխ գրականություն կա: Եվրոպայում չկա քաղաք, որ այս վիճակին ենթարկված չլինի: Հարյուր և ավելի տարիներ առաջ Եվրոպայում այս ուղղությամբ շատ աշխատանք է կատարվել: Այդ աշխատանքների արդյունքը այժմ մեր առաջ է դրված: Փարիզը սրանից 100 տարի առաջ հիմնապես փոփոխվել է, նրա մի քառորդը քանդված և նորից է շինված բոլորովին նոր ձևով՝ նոր պարտեզներ, լայն փողոցներ, հրապարակներ և այլն: Դրա համար Ֆրանսիայն մեծ փոխառություն կնքեց՝ մի միլիարդ 200 միլիոն ֆրանկ, որը հնարավորություն տվեց այդ մեծ աշխատանքը կատարելու: Նույնը նաև Բեռլինի, Լոնդոնի, Վիեննայի, Հռոմի և այլ մեծ քաղաքների մասին կարելի է ասել: Ամենաարժեքավոր թաղամասերը քանդվեցին հիմնովին, նույնիսկ 6—8 հարկանի տներ: Ուժմ քաղաքը 80 տոկոսով քանդվեց և նորից շինվեց: Ավելի մոտենանք. այժմ նույն աշխատանքների առաջ կանգնած է Մոսկվան, ուր աշխատում է իմ մոտ ընկեր ակադեմիկոս Շչուսևը, Մոսկվայի նոր հատակագիծը հաստատված է և արդեն իրագործվում է⁵:

Ուրեմն, պետք է օգտվել Եվրոպայի ու Ռուսաստանի պատմական դասերից և ունեցած փորձից ու ձեռնարկել աշխատանքի: Պետք է ասել, որ Երևանի իմ կազմած հատակագծման նախագիծն արժանացել է մեր իշխանության հաստատմանը և արդեն հանձնված է իրագործման: Տարածությունն ընդգրկում է 833 դեսյատին կամ 2 միլիոն քառակուսի սաժեն⁷, որը կարող է տեղավորել մինչև 100—200 հազար բնակիչ, նայած այն բանին, թե ինչ տարածություն կորոշվի ամեն մի շնչի համար: Զանազան երկրներում զանազան նորմաներ կան — 10, 15, 20 քառ. սաժեն և ավելի. Ռուսաստանում կան դեպքեր՝ մինչև 100 քառակուսի սաժենի: Մենք, փհարիկ, գիտենք, որ քիչ հող ունենք և պիտի բավարարվենք միևնույնի. լավ կլինի վերցնել 15—20 քառ. սաժ. և այդ հնարավորություն կտա տեղավորելու մինչև 150.000 բնակչություն: Եթե չեմ սխալվում, 60.000 արդեն տանենք, այնպես որ 2—2½ անգամ կավելանա բնակչությունը:

Այժմյան դիտարկումները՝ Աբովյանը շատ է զբաղված հետիոտն անցորդներով, այնչափ, որ որոշ տարածության վրա ձիերի, կառքերի, ավտոմոբիլների երթևեկությունն արգելված է: Այս պատճառով հաղորդակցությունը խանգարված և աննորմալ դրության մեջ է: Հատակագծված քաղաքը կտա հարմարություն դրա համար: Այս առաջին: Երկրորդ՝ մաքրության տեսակետից մեր քաղաքը չունի որոշ հարմարություններ, գլխավորապես կոյուղի: Եթե այժմյան հատակագծով շարունակենք շինարարական աշխատանքները, կրկնում եմ, կստեղծվի անտանելի դրություն, գետինը կկեղտոտվի և կառաջանա առողջապահական տեսակետից վտանգավոր դրություն: Նոր հատակագիծը հնարավորություն է տալիս ունենալու երեսնամետրիկ և օրինակելի կոյուղի: Երրորդ հանգամանքը, որը ստիպում է նոր հատակագծման դիմել, այդ այն է, որ ազատ տեղեր չունենք և ստիպված ենք ազատ հողեր փնտրել տներ շինելու համար:

Ահա այս երեք հանգամանքները ստիպում են անմիջապես անցնել Երևանի հատակագծման աշխատանքներին:

Ես առաջարկում եմ մի ձև, որը հեշտ իրագործելի է քաղաքի ներկա տափարակ և գեղեցիկ տեղում: Ես առաջարկում եմ մի ձև, որը Եվրոպայում շատ է ընդունված: Քաղաքը պետք է ունենա կենտրոն և մի քանի քաղաքամասեր, որոնք այնպես են դասավորված, որ շրջանակաձև փողոցների միջոցով ամենակարճ ճանապարհով իրար միացած լինեն, զանազան ուղղությամբ հեշտ լինի հաղորդակցություն պահպանել քաղաքի կենտրոնի հետ: Առողջապահական նկատառումներով քաղաքը պետք է ունենա կանաչ գո-

տենման փողոցներ և այգիներ, առանց շինությունների, այսպես կոչված «քաղաքի թոքեր», որոնցով մաքուր օդ է անցնելու դեպի քաղաքի կենտրոնը, ՆՅԵ այդ իրագործվի, ամեն մի շնչին կհասնի 2—3 քառակուսի սաժեն կանաչ տարածություն: Քաղաքի մեկ վեցերորդ կամ յոթերորդ մասը այսինքն 300—450 հազար քառ. սաժեն տարածություն կանաչով պիտի ծածկված լինի:

Հաստատված այս նախագծով (ցույց է տալիս հատակագիծը) քաղաքի կենտրոնում կա մի հրապարակ՝ կենինի անվան, որը կտարածվի զբոսայգուց⁸ մինչև Կուլտուրայի տունը՝ սահման ունենալով մի կողմից Աբովյան, մյուս կողմից Նալբանդյան փողոցները: Արձանը հրապարակի վրա արդեն հիմնադրված է⁹: Նույն այս հրապարակի վրա ծրագրվում է պետական գլխավոր շենքերը Կենտրոնական Գործարար Կոմիտեի, Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի և հրապարակի շուրջը՝ մյուս պետական հիմնարկները: Այս կլինի վարչական կենտրոնը՝ քաղաքամասը:

Այս կենտրոնին շատ մոտ, այժմյան տեղում, գտնվելու է առևտրական քաղաքամասը՝ շուկան. նա արդեն իր տեղն ունի, բայց եռանկյունի է. ես առաջարկում եմ սահմաններն ուղղել և քառանկյուն դարձնել, այնպես որ սահման ունենա Մարքսի փողոցի շարունակությունը, Կոմունարների այգու շարքի խանութները և մյուս կողմից այգուն զուգահեռ փողոցը:

Նույն տեղում կգտնվի բանվորական բորսան և քաղաքագործ-կոմի շենքը:

Կոմունարների այգու մյուս կողմում մեծ հրապարակ է լինելու, որի վրա տեղավորվում է երկաթուղու կայարանը. այս հարցն արդեն լուծված է և միայն որոշ հանգամանքներ խանգարում են կայարանի շենքի կառուցումը սկսելուն, չնայած այն բանին, որ Անդրկովկասյան երկաթուղու վարչությունն շտապեցնում է:

Նոր կայարանի կողքին տարածվելու է արդյունաբերական քաղաքամասը, ուր տեղ են գտնելու բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները, գործարանները: Կան որոշ հարմարություններ, օրինակ՝ երկաթուղակայարանին շատ մոտ լինելը, որ կարևոր հանգամանք է:

Հետևյալ քաղաքամասը հյուսիս-արևելյան կողմում է տարածվում. դա համալսարանային քաղաքամասն է 22 դեպյատին հողի վրա, ներկա տեղում տեղավորված կլինի բժշկական ֆակուլտետը իր կլինիկաներով, իսկ մյուս ֆակուլտետները կգտնվեն Աբովյանի ձախ կողմում: Կենտրոնական աուդիտորիան կտեղավորի՝ 1.000)

մարդ: Նույն տեղում կգտնվեն նաև ուսանողների կացարաններն ու դասասխոսների բնակարանները:

Ներկա Սոնդուկյանի փողոցի շարունակության վերջում բացվելիք հրապարակի վրա տեղավորվելու է Պետական թատրոնը¹⁰, իսկ մոտերքում կոնսերվատորիան, գեղարվեստական, տեխնիկական դպրոց, որոնց ներկա շենքերը շատ փոքր են և անհարմար: Սրանց մոտ, քաղաքի հյուսիս-արևմտյան մասում¹¹, կլինի ստադիոնը՝ մարզանքների հրապարակ, Այժմ Եվրոպայում կա մեծ քաղաք, որը ստադիոն չունենա. հիմա մարմնամարզությանը խոշոր տեղ է տրվում, որովհետև մատաղ սերնդի ֆիզիկական զարգացումն առաջնակարգ կարևորություն է ստանում: Մենք էլ հետ չպիտի մնանք այս գործում:

Սարի վրա՝ Կոնդում, որտեղից շատ գեղեցիկ տեսարան է բացվում, տեղավորվելու է թանգարանային քաղաքամասը:

Քաղաքը պիտի տարածվի ի հաշիվ այգիների, և հավանական է հարց տրվի, թե հապա ինչով պիտի փոխարինենք այն տարածությունը, որ խլում ենք այգիներից: Այդ առթիվ կարելի է ասել, որ քաղաքի հարավային մասում կան անջուր հողեր. այժմ սրանց վրա կատարվում է հետազոտական աշխատանք, ջրելու հնարավորությունները պարզելու համար, և արդեն մշակված ծրագիր կա մոտ 700 դեպյատին հողի մի մասն էլեկտրականության օգնությամբ ոռոգելու մասին: Այսպիսով, հնարավորություն ենք ունենում այգիներից վերցրած տարածությունը մի քանի անգամ ավելի չափով վերադարձնել, քաղաքի շուրջն ստեղծելով օղակաձև կանաչ գոտի, այնպես, որ յուրաքանչյուր քաղաքամաս կունենա իրեն մոտիկ զբոսավայրը:

Բացի սրանից, մի շարք նոր փողոցներ են բացվելու, այսպես՝ մեծ պողոտա, որը առաջանալու է այժմյան Բեհրուջյան ու Ցարսկայա փողոցների ձուլումից¹², Այս պողոտայի շարունակությունը Կոլտուրայի տան հետևումն է:

Մարքսի փողոցի շարունակության վրա մինչև Թոխմախան լիճը¹³ լինելու է մի այլ զբոսայգի, մի տնկարան, որով նույնպես լավ օգ է մատակարարվելու արդյունաբերական քաղաքամասի համար:

Մի այլ փողոց տանելու է վարչական քաղաքամասից դեպի կայարանը, մի փողոց, որով բացվելու է գեղեցիկ տեսարան՝ դեպի Արարատ¹⁴, Մի երկրորդ փողոց տանելու է դեպի Հրազդան (Ջանգու) գետը¹⁵, որն իր գեղեցկությամբ ծածկված է մեր տեսողությունից և տեսնել ցանկացողն ստիպված է անցնել մի շարք կեղտոտ փողոցներով. փողոցի շարունակությունը կտանի Սայաթ-Նովայի պարտե-

զը, Այս փողոցի կառուցումն արդեն սկսված է: Սրա շարունակութիւնը պողոտայի հետ միանում է թունելի միջոցով, Կոնդի տակով: Մեծ պողոտայից դեպի Արագած բացվում է գեղեցիկ տեսարան:

Մի քանի փողոցներ պետք կլինի լայնացնել՝ բնակարաններին անհրաժեշտ բնական լույս տալու նպատակով: Մեր Աբովյան փողոցի լայնութիւնը միայն 9 $\frac{3}{4}$ սաժեն է, մինչդեռ Թիֆլիսի Գրուզինսկի¹⁶ փողոցինը 20 սաժեն է:

Կառուցվելիք շենքերը բաժանվում են երկու տեսակի՝ համայնական նպատակների և մասնավոր բնակչութեան կարիքներին ծառայող. առաջինները 2—3—4, իսկ երկրորդները ոչ ավելի, քան երկու հարկանի: Եվրոպայում կան քաղաքներ, ուր շորսից ավելի հարկանի տներ կառուցելն արգելված է¹⁷:

ՄԵՐ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՆԱԽԱԳԻԾԸ¹

Պետական թատրոնը² կառուցվելու է հատուկ հրապարակում, որը նախատեսված է Երևան քաղաքի նոր հատակագծով:

Այս հրապարակը գտնվում է քաղաքի ամենաառողջ, առատ բուսականության մեջ ծածկված մասում: Պետական թատրոնի կառուցման համար հատկացված հողամասը մոտ շորս հեկտար է: Քաղաքի հատակագծով այդ հողամասին հյուսիսային կողմից հարակից է մեծ պարտեզ, որի տարածությունը մոտ 4,5 հեկտար է:

Պետական թատրոնի հանդրդակցությունը քաղաքի բոլոր մասերի հետ՝ շատ հարմար է, քանի որ այդ հրապարակի մոտով անցնում են քաղաքի հանդրդակցության գլխավոր պողոտաները, Վրոսայգիները և փողոցները:

Պետական թատրոնի պարտեզի շուրջը նախատեսվում է կենտրոնացնել գեղարվեստի հետ կապված հիմնարկությունները — բեմական արվեստների ինստիտուտ, կոնսերվատորիա, նկարչական դպրոց և այլն:

Պետական թատրոնի ամբողջ տերիտորիան լայն և ընդարձակ զբոսայգու միջոցով կապվում է Կուլտուրայի և հանգստի պուրակի հետ, որը շրջապատում է քաղաքը հյուսիսից, արևմուտքից և արեւվելքից³:

Հյուսիսային զբոսայգին յոթ տերրասներով բարձրանում է Քանաքեռի սարահարթը, որտեղ ջուր է առնում Ղռերի ջրանցքից: Այդ ջուրը, ջրվեժներով իջնելով ներքև, կազմում է ընդհանուր կասկադ և տարածվում մինչև Պետական թատրոնի պարտեզը, կենտրոնում կազմելով մի խումբ շատրվաններ:

Համաձայն ընդհանուր նախագծի, արվեստների արվարձանը պիտի ունենա թատրոն, համերգային դահլիճ, ժողովրդական լսարան, գրադարան-ընթերցարան, մի քանի դահլիճներ՝ ցուցահանդեսների համար, մի քանի սենյակ՝ սեկցիոն և խմբակային պարապմունքների համար, բուֆետ և այլն:

Այդ բոլոր շենքերը նախագծով դասավորվում են հրապարակի շուրջը, որի կենտրոնը բռնում է թատրոնը:

Նախագծի մեջ միայն թատրոնն է մանրամասն մշակված, իսկ մյուս շենքերը մշակվելու են մոտ ապագայում:

Թատրոնը նախագծված է մոնումենտալ և համապատասխան Հայաստանի բնության և նրա ժողովրդական արվեստին:

Թատրոնը շինվելու է տեղական քարի ընտիր տեսակներից. ճակատները Փամբակի գրանիտից, իսկ ներսը՝ Հայաստանի մարմարների զանազան տեսակներից:

Իր կազմովյալ շենքը լինելու է երկաթ-բետոնային կմախքով, որն անհրաժեշտ է երկրաշարժներին դիմադրելու տեսակետից: Միջհարկային բոլոր ծածկերը և ամբողջ շենքի միջնորմները նախագծված են հակահրային (երկաթ-բետոնից), որպեսզի շենքը հրդեհից լինի միանգամայն ապահովված:

Թատրոնի տանիքները նախագծված են հարթ և կարող են ծառայել որպես տեղադրված ներկայացման ընդմիջումների ժամանակ զբոսնելու համար:

Այս նախագծի հիմնական գաղափարն այն է, որ ձմեռային և ամառային թատրոնները միացված են մի շենքում: Ձմեռային թատրոնն ունի 1500 տեղ, իսկ ամառայինը՝ 2000:

Թատրոնի բեմը շենքի կենտրոնումն է: Նրա երկու կողմերում են տեղավորված ձմեռային և ամառային դահլիճները: Դրա համար բեմը երկու հակադիր պատերում ունի բացվածքներ, որոնք մեկուսացվում են երկաթե վարագույրներով:

Ձմեռային թատրոնը նայում է հրապարակին, իսկ ամառայինը՝ մտնում է կից պարտեզը:

Թատերասրահները նախագծված են կիսաշրջանաձև: Այս ձևն այն առավելությունն ունի, որ կարելի է բեմից հավասար հեռավորությամբ ունենալ առավելագույն թվով տեղեր: Բեմից դեպի կիսաշրջանը ձգվող պատերն անկյունահայաց ան, տրոլ և դահլիճին տալիս են սեկտորի ձև: Դահլիճի առաստաղը հարթ է:

Երկու թատերասրահները ծրագրված են երկու հարկանի (յարուս): Առաջին հարկում պարտեզ և ամֆիթատրոն, իսկ երկրորդ հարկում՝ երկրորդ ամֆիթատրոն:

Թատերասրահը վերևի հարկում ունի մի շարք խոշոր պատուհաններ, որոնք հնարավորություն են տալիս օգտագործել ցերեկվա լույսը՝ համագումարների, դասախոսությունների և ցերեկային համերգների ժամանակ:

Բեմը ձևավորվում է թատրոնի կողմից ունի ոչ թե մեկ, այլ երեք բացվածք, որոնք կազմում են մի ընդհանուր պորտալ: Այս ձևի բեմն այն առավելությունն ունի, որ հարմարություն է տալիս բազմազանություն մտցնել ներկայացումների մեջ՝ երկու-երեք կետերում զուգընթաց գործողություններ տանել, այլև պիեսի մի քանի գործողությունները մի բեմից մյուսը փոխադրել առանց ընդմիջումների:

Սրահների պարտերի հատակը նախագծված է շրջվող (ամրացրած բազկաթոռներով): Հատակի այսպիսի կառուցվածքը հնարավորություն է տալիս դահլիճի կենտրոնում ունենալու բեմի բարձրության հավասար մի արենա՝ հատուկ բեմադրությունների համար, երբ գործողությունը բեմից փոխադրվում է դահլիճի կենտրոնը:

Այդ դեպքերում ընդհանուր պորտալը երեք բացվածքներով և զարդարված համապատասխան դեկորներով՝ կարող է ծառայել որպես փեղեցիկ ֆոն և միաժամանակ օգտագործվել որպես կուլիսներ, նման անտիք թատրոններին, կամ Վիչենցե քաղաքի Պալադիոյի Օլիմպիկո թատրոնին:

Դահլիճների այսօրինակ կազմությունը հնարավորություն է տալիս իրականացնելու նոր թատրոնի ձգտումը — դերասաններին և հանդիսականներին մոտեցնել իրար, վերացնելով պայմանական միջնորմները: Այստեղ թատերական գործողությունը կարող է կատարվել դահլիճի կենտրոնում՝ շրջապատված հանդիսականներով, որոնք տեղավորվում են ամֆիթատրոնի ընդարձակ կիսաշրջանում:

Թատերասրահները հարմարեցված են նաև խոսող կինոներկայացումների համար և ունեն կինոպարատի սենյակ: Դահլիճը կինոներկայացումների համար օգտագործելու դեպքում, ինչպես պորտալի կենտրոնական բացվածքը ծածկված կլինի էկրանով, կողքի բեմերը հարմարություն կտան կազմակերպել համերգային բաժիններ, փոքրիկ թատրոնական ներկայացումներ՝ ճոխացնելով կինոսեանսների ծրագիրը: Կինոսենյակին կից տեղավորված է լուսարձակ կամերա՝ թատրոնական ներկայացումների միջոցին անհրաժեշտ լուսավորության էֆեկտների և դեկորների համար:

Ձմեռային թատրոնի դահլիճին կից նախատեսված են ընդար-

ձակ ֆոյե՝ պրոմենադաներ⁴, վեստիբյուլ, հանդերձարան, անհրաժեշտ քանակի սանդուղքներ, ծխարաններ, բուֆետ և այլ հարմարություններ:

Բեմի հատակը լինելու է շարժական երկու ուղղությամբ. հատակը բաժանվելու է քառակուսիների, որոնք կարող են բեմի մակերևույթից շորս մետր բարձրանալ և իջնել: Քառակուսիները բարձրանալու են առանձին-առանձին, խմբերով և բոլորը միասին: Հատակների այս ձևն իրագործվում է բոլոր բեմերի համար: Բացի այդ, կենտրոնական բեմը շրջվում է աջ և ձախ 360 աստիճան: Բեմի բոլոր դեկորները մեքենայացված են և բարձրանում են էլեկտրականության միջոցով:

Բեմն ունի պանդուսներ՝ նրա վրա կառքեր, ավտոմոբիլներ և այլն բարձրացնելու համար:

Բեմի տակ նախագծված է շորս հարկանի տրյումֆ: Բեմի երկու կողքերում տեղավորված են նրան սպասարկող մասերը՝ դերասանների ֆոյե, երկու դահլիճ՝ փորձերի համար, սենյակներ երգեցիկ խմբի և նվագախմբի համար, դերասանների զգեստավորման սենյակներ, առանձնասենյակներ՝ ռեժիսյորի, դիրիժյորի, բժշկի, մեքենագետի համար, հրդեհաշեջների սենյակ, ռեկվիզիտի պահեստ, ցնցուղային լողարաններ, սենյակներ թատրոնական վարչության համար և այլն, ընդամենը 80 սենյակ:

Այս բոլոր սենյակները խմբված են ներքին բակերի շուրջը, որոնք գտնվում են բեմի կողքերին:

Բեմին կից բոլոր սենյակներն ունեն ազատ ելք դեպի այդ քահք. դերասանների զգեստավորման սենյակները նույնպես ապագործված են հակահրդեհային ելքերով:

Ամառային թատրոնը լինելու է ամֆիթատրոնի ձևով և ծածկված կտուրով:

Երևանի կլիմայական պայմանները (տաք գարուն և հաճելի եղանակով երկարատև աշուն) հնարավորություն են տալիս մեծ ժառանգ օգտվել ամառային թատերասրահից:

Նախագծված թատրոնում ժողովրդական մեծ տոնախմբությունների ժամանակ կարելի է երկու թատերասրահները միացնել, բարձրացնելով բեմի բոլոր վարագույրները և շրջելով երկու պարտեզները:

Այսպիսի դեպքերում թատրոնը դառնում է մեծ ստադիոն՝ 3000 հանդիսականների համար և կարող է օգտագործվել ժողովրդագիտական մեծ և շքեղ հանդեսների ժամանակ:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ

Երևան քաղաքի տերիտորիան (առաջին հերթին հատակագրած-
վող) բռնում է 1,140 հեկտար, որից հանելով անդործադրելի մա-
սերը, մնում է 1,105 հեկտար: Այդ տարածությունը միանգամայն
բավարար է նորմալ կերպով բնակեցնելու մոտ 150,000 բնակիչ-
ների հաշվով մեկ հեկտարին 150 մարդ:

Քաղաքին հատկացված տարածությունն իրենից ներկայացնում
է գեղեցիկ բարձրավանդակ, իր մեղմ թեքությամբ հյուսիսից դեպի
հարավ, հարմարություն տալով ջրերի հոսելուն և կոյուղու կա-
ռուցման:

Շրջապատված լինելով ամֆիթատրոնի ձևով՝ երեք կողմից
թեք բարձունքներով և լուսավորվելով ամբողջ տարին, այս բարձ-
րավանդակը նպաստում է քաղաքի գեղարվեստականության:

Ընդհանրապես Երևանի դիրքը շատ հնարավորություններ է
տալիս քաղաքի համար գեղեցիկ հեռանկարներ ստեղծելու — տե-
սարան դեպի Արագած, դեպի Արարատ, Զանգվի ձորը, Գետառը և
այլն:

Երևանն ընդարձակվում է բոլոր կողմերից, բայց գլխավորա-
պես երկու ուղղությամբ՝ հարավ-արևելք և հյուսիս:

Կայարանի շրջանի հողամասն իրենից ներկայացնում է ազաս-
տարածություն. մասամբ ծածկված ավերակներով, որոնք ոչ մի
գծավարություն չեն ներկայացնում նրա հիմնական վերահատակա-
գծման գործում: Հյուսիսային տղղղությամբ քաղաքը լայնանում է
ձինչև Քանաքեռի բարձրավանդակի զառիվայրերը: Այստեղ քա-
ղաքի ընդարձակման պատճառով վերանում են 250—300 հեկտար
տեղական պտղատու այգիներ, որոնք արդյունաբերական նշանա-
կություն չունեն և Հայաստանի խաղողի տնտեսության մեջ ոչ մի
գեր չեն խաղում:

Այդ այգիների փոխարեն Երևանը շրջապատող լանջերի վրա
հատկացվում է բարձր որակի հող մոտ 1200 հեկտար, որը չորս
անգամ ավելի է, քան վերացվող այգիների տարածությունը: Այդ
նոր հողամասը ոռոգվելու է Ղոբրի նոր կառուցվող ջրանցքից:

Այսպիսով, քաղաքի այգիների տարածությունը ոչ թե կրճատ-
վելու, այլ ընդարձակվելու է քաղաքի վերակառուցման հետևանքով,
երբ կիրադործվի նրա հատակագիծը:

Համաձայն հաստատված հատակագծի, քաղաքը բաժանվում է
ձի քանի շրջանի:

Քաղաքի կենտրոնը՝ վարչական շրջանը բռնում է մոտավորա-

պես այն տարածութիւնը, որի վրա տեղավորվում է ներկայումս պետական հիմնարկութիւնների մեծ մասը: Այդ շրջանը գրավում է այն հողամասը, որն ընկնում է ներկա զբոսայգու^Ը, Սպանդարյան փողոցի, Լենինի փողոցի և Տերյան փողոցի շարունակութեան միջև: Հիշյալ հողամասի կենտրոնում նախագծվում է հրապարակ Լենինի անունով, որի վրա արդեն դրված է նրա արձանի հիմքը:

Այդ հրապարակի շուրջը նախագծվում է կառուցել նոր շենքեր՝ պետական բարձրագույն հիմնարկութիւնները (Կենսագործկոմ, Ժողկոմխորհ և Պետպլան), ժողովրդական կոմիսարիատները, Երեւանի Գործկոմը և այլ պետական հիմնարկութիւններ:

Վարչական շրջանին մոտիկ, հարավ-արեւմտյան ուղղութեամբ, տեղավորված է առևտրական մասը, ունենալով կենտրոնում շուկան, որի շուրջը խմբավորվում են առևտրական նշանակութիւն ունեցող հիմնաքկները, այն է՝ կոոպերատիվներ, ունիվերսալ խանութներ, ծածկված շուկա, խանութների շարքեր և պահեստներ:

Կենտրոնից հարավ-արեւելյան ուղղութեամբ տեղավորվում է արդյունաբերական շրջանը: Արդյունաբերութեան համար հատկացվում է մեծ տարածութիւն, երկաթուղու գծերին մոտիկ, որը հնարավորութիւն կտա սարքավորել արդյունաբերական ձեռնարկութիւնները, երկաթգծերով գործարաններին սպասարկելու: Նույն շրջանում տեղավորված են երկաթուղու հետ կապված ձեռնարկութիւնները, պետական ապրանքային պահեստները, սառցարանը և այլն:

Տեղավորելով արդյունաբերական գործարաններն այդ շրջանում, մենք միաժամանակ ապահովում ենք քաղաքը փողուց և մրից, նկատի ունենալով, որ Երևանում քամիները հիմնականում փչում են հյուսիսից հարավ, այսինքն քաղաքից դեպի արդյունաբերական շրջանը:

Միաժամանակ հաշվի առնելով Երևանի երկաթգծի կայարանի զարգացումը և նրա փակուղային լինելուց հանգուցային դառնալը, կայարանին կից նկատի է առնված հատուկ հողամաս՝ բերված ապրանքների, դեպոնների, մեծ արհեստանոցների կառուցումների և բանվորների բնակելի թաղամասի համար:

Նոր երկաթգծերի միացումը գոյութիւն ունեցողների հետ նախագրծվում է երկու ուղղութեամբ՝ արեւմուտքից միանում է Երևան—Էջմիածին—Սարգսաբազ գիծը, իսկ արեւելքից՝ Երևան—Սեւան—Դիլիջան—Աղստաֆա: Բացի դրանից, նախագծվում է ներկա փակուղու վերջում (Կոմունարների այգու մոտ) քաղաքային, ինչպես և մերձքաղաքային էլեկտրական տրամվայների կենտրոնական կայարան:

Այս կայարանը պետք է միանա գոյություն ունեցող երկաթգծի փակուղիներին հետ: Այդպիսով, հնարավոր կդառնա էլեկտրաքարշի միջոցով մարդատար գնացքներն անցկացնել երկաթգծի կայարանից էլեկտրաքարշի կայարանը:

Հետևյալ աչքի ընկնող շրջանը բարձրագույն դպրոցների թաղն է, որը տեղավորված է մոտ 50 հեկտար տարածության վրա, քաղաքի հյուսիս-արևելյան առողջարար մասում:

Քաղաքի կենտրոնին մոտ, 350 մետր հեռավորության վրա, հյուսիսային ուղղությամբ, նախագծվում է գեղարվեստական հիմնարկությունների արվարձանը, որն իր մեջ պարունակելու է պետական թատրոն, բեմական արվեստների ինստիտուտ, գեղարվեստական տեխնիկում, կոնսերվատորիա և այլն: Հիշյալ շենքերը խմբավորվում են նոր կառուցվող թատրոնի շուրջը, կենտրոնում ունենալով մեծ պարտեզ:

Այս արվարձանի հյուսիս-արևմտյան մասում, բարձր սարահարթի վրա, տեղավորված է ստադիոնը, որն սպասարկելու է հանրապետական ֆիզկուլտ հիմնարկություններին, իսկ երկրորդ ստադիոնը տեղավորվելու է քաղաքի հարավ-արևելյան մասում, գլխավոր պողոտայի⁷ ծայրում (արդյունաբերական շրջանին մոտիկ): Քաղաքի արևմտյան մասում, Կոնդ բլրի վրա, տեղավորվում է Պետական թանգարանը, բաղկացած ութ բաժիններից, դասավորված օղակաձև, համապատասխան բլրի գծագրության, մեջտեղում կազմելով ընդարձակ ծաղկանոց: Այս թաղը կապվելու է քաղաքի կենտրոնի հետ, բացի շրջապատող փողոցներից, նաև լայն սանդուղքով, որը թանգարանային արվարձանը կապում է գլխավոր պողոտայի հետ: Կոնդ բլրի հարավային լանջի վրա, մինչև Զանգվի ձորը տարածվում է արևահայաց ընդարձակ հողամաս, որը տրամադրվում է սանատորիաների համար: Այդ հողամասը պաշտպանված է քամիներից և փոշիներից:

Քաղաքի մնացած տարածությունը հատկացվում է բնակչության համար:

Այս բոլոր շրջաններն իրար հետ կապվում են լայն փողոցներով, որոնք կենտրոնում դասավորված են շառավիղներով՝ քաղաքի վանազան ուղղությամբ, իսկ ծայրամասերում՝ օղակաձև, համաձայն քաղաքը շրջապատող լեռնաշղթայի:

Հատակագծով նախատեսվում է քաղաքի երկու տեսակ փողոցներ. հաղորդակցության երակները (գլխավոր փողոցները) մեծ երթևեկությունների համար, և բնակելի շրջանի փողոցներ, որտեղ

չի թույլատրվելու մեծ երթևեկություն, Հաղորդակցության երակները պիտի ունենան լայն մայթեր և պետք է կանաչազարդվեն իրենց ամբողջ երկարությամբ: Այդ փողոցների լայնությունն ընդունված է 20-ից մինչև 42 մետր, համաձայն նրանց կարևորության և երկարության:

Փողոցների այդ լայնությունը հնարավորություն է տալիս միաժամանակ ունենալ ղանազան տեսակի հաղորդակցություն — տրամվայ (երկու գիծ), ավտոմոբիլներ, կառքեր և այլն:

Համաձայն ԽՍՀՄ-ի հաստատած նորմաների, մեծ քաղաքների գլխավոր փողոցների լայնությունը որոշված է 30 մետր, բայց Երևանի համար պետք է այդ նորման ավելացնել, աչքի առաջ ունենալով նրա տոթ կլիման և կանաչազարդման անհրաժեշտությունը:

Քնականաբար, քաղաքի գլխավոր փողոցները պետք է սալահատակվեն քարով և կառուցվեն քարե բարձր տներ: Երևանի սաստիկ շոգի ժամանակ այդ բոլոր քարե մակերևութները տաքանալով, պետք է արտադրեն մեծ քանակությամբ տաքություն և չորացնեն օդը: Անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել մեղմացնելու տոթը, որի միակ նպատակահարմար միջոցն է փողոցների կանաչադարդումը: Այդ նկատի ունենալով հյուսիսում ընդունված նորմաների վրա պետք է ավելացնել 6—10 մետր, երկու կանաչ շերտերի համար ամբողջ մայթերի երկարությամբ:

Ծառատնկումը նախատեսվում է երկու շարք և ծառերի միջև եղած տարածությունը ծածկված բուսականությամբ ու ծաղկանոցներով, որոնցով կարելի է անցկացնել առուներ:

Այդպիսով, գլխավոր փողոցների լայնությունը հատակագծով նախատեսվում է հետևյալ չափով: Շրջանային մեծ փողոցը, անցնելով քաղաքի շուրջը և տնենալով վեց կիլոմետր երկարություն, պետք է լինի 42 մետր լայնությամբ: Հաղորդակցության ուղիղ և գլխավոր երակների լայնությունը (մոտ 2 կիլոմետր երկարությամբ)՝ 37 մետր: Մնացածները՝ 30—20 մետր, նայած նրանց երկարության և կարևորության, Այդ չափերից դուրս է քաղաքի գլխավոր պողոտան⁷, մոտ 85 մետր լայնությամբ և երկու կիլոմետրից ավելի երկարությամբ:

Քնակելի թաղերի փողոցներում, ինչպես վերև ասված է, չպետք է թույլատրվի մեծ երթևեկություն, խուսափելով նրանց կեղտոտելուց և կառքերի արագ շարժման վտանգից:

Այդ փողոցները երկար չեն լինելու և կարող են նեղ լինել: Նրանց սալահատակելը կարող է ավելի էժան լինել, ինչպես, օրինակ, գոտրոնացրած խճուղին, որ փոշի չի տալիս:

Երևանի գլխավոր համակագիծը, կազմված 1924 թվականին

Բնակելի թաղամասերի փողոցների լայնությունն ընդունված է 12—17 մետր, նայած նրանց երկարության:

Փողոցների այդպիսի բաժանումը խնայողություն կտա ինչպես նրանց կառուցման, նույնպես և պահպանման տեսակետից:

Նախատեսվում է նույնպես մի քանի փողոց՝ բացառապես հետիոտն երթևեկության համար, Այդ փողոցները պետք է լինեն իմրև ծառուղիներ:

Բացի քաղաքի հիշված կենտրոնական մասում եղած մեծ հրապարակներից, նրա զանազան մասերում շինվելու են ավելի փոքր հրապարակներ:

Համաձայն քաղաք-պարտեզի կառուցման պահանջների, քաղաքի տարածության 10—15 տոկոսը (9—10 քառակուսի մետր մեկ շնչին) հատկացվում է ծառադարձման, հասարակական օգտագործման համար. ինչպիսիք են՝ պուրակներ, պարտեզներ, ճամբիրներ և այլն: Սրանց մեջ չեն մտնում մասնավոր այգիները: Այդպիսով, քաղաքի տարածությունից անհրաժեշտ է 140 հեկտար հատկացնել ծառատնկման համար, Բնական է, որ սանիտարական և բարեկարգման միատեսակ պայմաններ ստեղծելու համար պետք է, ըստ հնարավորության, այդ կանաչները հավասարաչափ բաժանել քաղաքի տարածության վրա: Կարելի էր քաղաքի զանազան մասերում շինել մեծ թվով փոքր պարտեզներ, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ առանձին այդ պարտեզներն ավելի քիչ դեր կխաղան քաղաքի զովության և խոնավության պահպանման գործում, քան ամփոփված կանաչը, որն իրենից ներկայացնելու է զբոսայգիների մի շղթա, ընդգրկելով քաղաքի կանաչի խոշոր մասը:

Այդպիսով, այս շրջանային զբոսայգին, որը երկու կողմից մոտենում է Կոմունարների այգուն, սպասարկելու է միաժամանակ և՛ կենտրոնին, և՛ շրջակայքին: Շրջանային զբոսայգու զանազան մասերում նախագծվում են փոքր հրապարակներ՝ մանկական խաղերի համար, շատրվաններ, ավազաններ և այլն: Բացի շրջանային զբոսայգուց, ծրագրվում է մի քանի զբոսայգիներ՝ շառավիղների ուղղությամբ, որոնք խաղալու են օդանցքների դերը, բերելով մաքուր օդ շրջակայքից քաղաքի կենտրոնը: Դրանց շարքում պետք է ընդգծել քաղաքի գլխավոր պողոտան՝ կանաչազարդ պարտեզներով-զբոսայգով, որ հատում է քաղաքը հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք, գրեթե տրամագծով:

Այդ պողոտան կազմվում է երկու նեղ փողոցների ի մի ձուլվելուց՝ Ռուբենի⁸ և Սպանդարյան ու նրանց շարունակությամբ կենտրոնից դեպի մյուս կողմն իր մեջ առնելով այն փոքրիկ թա-

ղամասերը, որոնք ծածկված են բացառապես խարխուլ և փոքրիկ տնակներով: Այս պողոտան ծրագրվում է թունելով միացնել Զանգվի ձորի հետ, որը ծածկված է հարուստ այգիներով: Բացառիկ գեղարվեստական տեսարանով Զանգվի ձորը՝ շրջապատված բազալտի ժայռերով, միանգամայն արդարացնում է կառուցելու այստեղ զբոսանքի մեծ պուրակ: Այս պուրակը նախատեսվում է տարածել Զանգվի երկու ափերին՝ միացրած կամրջով:

Այս պուրակը պետք է սահմանակից լինի ներկա հիդրոկայանին, որի ջրվեժը պետք է հարստացնի տեսարանը:

Այստեղ սկսվում է Զանգվի լիճը, որն կստեղծվի պատնեշի միջոցով. Զանգվի ջուրը կբարձրանա 26 մետր: Այդ պատնեշը կառուցվելու է էջմիածնի ճանապարհի կամրջի մոտ:

Նախագծված լիճը ծառայելու է իբրև ջրամբար՝ 5000 հեկտար հողամաս ոռոգելու, որը գտնվում է Զանգվի ներքին շրջանում: Այս լիճը միաժամանակ հնարավորություն է տալիս կառուցելու նոր, ուժեղ հիդրոկայան՝ 7000 ձիաուժով՝ էջմիածնի ճանապարհի մոտ: Զրամբարը (մեկ կիլոմետր երկարությամբ) լինելով տնտեսական խոշոր եկամտի աղբյուր, միաժամանակ մեծապես կնպաստի քաղաքի բարեկարգության: Վճի ընդարձակ մակերևույթը պետք է ծառայի օդի խոնավության, իսկ նրա ափերը կլինեն գեղեցիկ զբոսավայրեր ամառվա ընթացքում: Լիճը հնարավորություն կտա կառուցելու լողարաններ՝ քաղաքի բնակչության համար, միաժամանակ կնպաստի թիավարելու սպորտին, զարգացնելով լողի արվեստը, իսկ պատնեշի վրայով թափվող ջուրը կստեղծի հրաշալի ջրվեժ 26 մետր բարձրությամբ՝ գեղեցկացնելով Զանգվի ներքևի կիրճը:

Բացի պուրակում հիշված կամրջից, նախագծվում է Զանգվի վրայով անցկացնել ևս երկու կամուրջ՝ մեկը շուկայի հրապարակի շրջանում, իսկ մյուսը՝ բերդի մոտ:

Քաղաքի արևելյան մասում հոսում է Գետառ գետը, որը դուրս է գալիս Նորքի ձորից և թափվում Զանգվի մեջ:

Այս գետը հեղեղների ժամանակ հաճախ աղետներ է պատճառում քաղաքին՝ հոսելով Ավանի բարձրավանդակներից և հեղեղելով քաղաքը, քանդելով կամուրջները, նույնիսկ տները: Գետառի հունի կանոնավորելն անհետաձգելի խնդիր է, առանց որի լուծման անհնար է Երևանի բարեկարգությունը:

Համաձայն հատակագծի, նախատեսվում է լայնացնել և տեղտեղ ուղղել Գետառի չափազանց անկանոն հունը, կառուցելով երկու ափերով քարե պատեր, որոնք միանալու են կամուրջներով՝ կարևոր փողոցների ուղղությամբ:

Գետառի վերևի և ներքևի հոսանքների ափերը պետք է լինեն կանաչազարդված և ծառայեն իբրև փողոցներ, իսկ Գետառի միջին հոսանքը, անցնելով շրջանային զբոսայգով, իր մանր ջրվեժներով կնպաստի նրա գեղարվեստական տեսարաններին: Գետառն անցնելով քաղաքի ամբողջ երկարությամբ, ամառվա ընթացքում պետք է նպաստի օդի խոնավության և տոթի մեղմացման:

Քաղաքի հյուսիսային մասում զգալի տարածության վրա նախագծվում է կառուցել հանգստի և կուլտուրայի պուրակ, տեղավորված Քանաքեռի բարձրավանդակի վրա, ընդգրկելով այն բլուրների լանջերը, որոնք շրջապատում են քաղաքը հյուսիսից, արևմուտքից և արևելքից:

Այս պուրակն աստիճանաձև զբոսայգով միանում է գեղարվեստական արվարձանի հետ:

Կառուցվող Ղոբրի ջրանցքը հնարավորություն կտա քաղաքի շրջապատը ծածկել անտառով և ստեղծել այդպիսով վստահելի պատնեշ հյուսիսից եկող քամիների և փոշու դեմ:

Այս անտառը կարող է լինել այնքան մեծ, որ կմիացնի մոտակա շրջանի գոյություն ունեցող խոշոր կանաչապատ տարածություններն արևմուտքից՝ Զանգվի ձորի, արևելքից՝ Կենդանաբանական և Գետառի ձորի մյուս ալգիները, իսկ հարավից՝ Պետթատրոնի պարտեզը:

Այս անտառը միանալով շրջակայքի այգիների հետ, կազմելու է մի մշտական կանաչ գոտի, որը լիառատ կերպով ապահովելու է քաղաքին մաքուր և թարմ օդ:

Անտառն ունի բոլոր տվյալները «Կուլտուրայի և հանգստի պարկ» դառնալու: Օգտվելով Ղոբրի ջրանցքից, այստեղ կարելի կառուցել ջրամբարներ, շատրվաններ և լողարաններ:

Ծրագրով նախատեսվում է քաղաքում անցկացնել ստորերկրյա կոյուղի՝ կենտրոնական բիոլոգիական կայանով, նույնպես և վերաշինել և լայնացնել ջրմուղը, քաղաքին մատակարարելու բացառիկ որակի խմելու ջուր: Քաղաքի բարեկարգության շահից ելնելով, նախատեսվում է գետնի վրայի բոլոր հաղորդակցության լարերը (հեռագիր, հեռախոս, լուսավորություն և այլն) փոխարինել ստորերկրյա լարային հաղորդակցությամբ:

Քաղաքի կառուցման չափավորումը հաստատված է Քաղխորհրդի կողմից՝ վերաշինության հանձնաժողովի ներկայացրած ձեվով: Համաձայն այդ որոշման, նշված է տների նվազագույն և առավելագույն բարձրությունները բոլոր փողոցների համար և քաղաքի ամենաբարձր տները (4 հարկ):

Նշված է նույնպես տնատեղերի նվազագույն և առավելագույն տարածության չափը և տրված հողամասի շենքով զբաղեցնելու տեղոսային հարաբերությունը:

Այս բոլոր միջոցառումներն անհրաժեշտ են ապահովելու քաղաքի սանիտարական դրությունը:

Հատակագծում ընդունված քաղաք-պարտեզի սկզբունքը միանգամայն համապատասխանում է առաջադրված նպատակին՝ յտեղծել Սոցիալիստական Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք — Նոր Երևանը:

1932 թ.

ՍՏԵՂԾԵՆՔ ՆՈՐ, ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ինդուստրացման ու գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման հսկայական թափը ԽՍՀՄ-ում և մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանում, անկասկած անդրադառնում է, ամենամոտիկ տարիներում էլ ավելի ուժեղ չափով կանդրադառնա, երկրի ընդհանուր տնտեսական վերելքի, մասսաների բարեկեցության արմատական բարելավման ու նրանց կուլտուրական մակարդակի զգալի բարձրացման վրա¹։ Հայաստանում կառուցված և կառուցվող աշնպիսի հսկաներ, ինչպես Քանաքեռչինը, Սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատը, Ղուերի ջրանցքը, Ղարաքիլիսայի² քիմիական կոմբինատը, Դավալուի ցեմենտի գործարանը և տասնյակ այլ ձեռնարկություններ, չափազանց զգալիորեն բարձրացնելով ու ամրապնդելով մեր հանրապետության բարեկեցությունը՝ բնականորեն ուժեղ խթան են հանդիսանում մասսաների արագ աճման ու առաջադիմության համար։ Երկրում բուռն թափով ծավալվում է և կուլտուրական շինարարությունը — մասսայական դպրոցների խիտ ցանցը, ինստիտուտները, բանֆակները, թատրոնները, գրականությունը և այլն, — որոնք ցուցանիշ են հանդիսանում մեր մասսաների այդ վերելքի համար և հիանալի ապացույց այն բանի, որ կուսակցությունն ու կառավարությունը՝ գիծ են վերցրել և իրականացնում են կուլտուրայի արագ ծաղկումը։ Այս բոլոր ձեռնարկումները, անկասկած, վերելքի ամենաուժեղ խթան կառաջացնեն մասսաների մեջ ու առաջացնում են, և մենք ամենամոտիկ ապագայում վկա կհանդիսանանք ստեղծագործության նոր շատրվանների, որոնք կխփեն ներքևից, ստեղծագործություն՝ ամենալայն իմաստով, ինչպես գիտության, աշնպես և արվեստի բնագավառում։ Ահա թե ինչպես եմ պատկերացնում մեր մասսաների ուղին՝ մոտակա հնգամյակում։

Այն բնագավառի զարգացման համար, որտեղ ես աշխատում եմ, այսինքն ճարտարապետության բնագավառի համար՝ ներկայումս զարգացման շափազանց բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում. մեզ դրույթ է տրված՝ ուսումնասիրել կլասիցիզմը, անտիկ աշխարհը, Ռենեսանսը (Վերածնման շրջանը) և ստեղծել նոր, խորհրդային ճարտարապետություն³: Վերջին ժամանակներս Մոսկվայի ճարտարապետական շրջաններում տեղի ունեցած լայն դիսկուսիան ընթացավ այդ նշանաբանի տակ: Այստեղ պետք է մատնանշել նաև, որ ԽՍՀ Միության խորհուրդների Տոմն⁴ անկյունաքար հանդիսացավ ճարտարապետության ուղղությամբ որոշելու տեսակետից:

Ես միանգամայն գնահատում եմ այդ դրույթը և գիտեմ, որ դա երաշխիք է հանդիսանում ճարտարապետության զարգացման համար, և որ դա «ոսկեդարի» կհասցնի մեզ արվեստի բնագավառում:

Խոշոր դրական փաստ է հանդիսանում նաև խորհրդային իշխանության կողմից ճարտարապետության բնագավառում կիրառվող կազմակերպչական կարգի ձեռնարկումները, որի համաձայն ճարտարապետ-նախագծողը միևնույն ժամանակ շինարարության գլխավոր ղեկավարն է հանդիսանում, լիակատար պատասխանատվություն կրելով իր նախագծի որակական կատարման համար: Այս նոր դրույթը ԽՍՀ Միության ճարտարապետների կողմից գնահատվում է որպես խոշորագույն քայլ դեպի առաջ՝ շինարարության ճիշտ ղեկավարման գործում:

Անհրաժեշտ է մատնանշել, որ շինարարությանը խոշորագույն գումարներ հատկացնելը հնարավորություն է տալիս մեզ՝ կառուցելու մոնումենտալ շենքեր, որոնց վրա և անկասկած զարգանում է ճարտարապետությունը: Մի ամբողջ շարք աշխատանքի պալատների, խորհուրդների պալատների, կառավարական տների, թատրոնների, ակումբների, թանգարանների, ստադիոնների և այլնի կառուցումը, հնարավորություն է ստեղծում ժամանակակից խորհրդային ճարտարապետության ոճն ու ձևը կոփելու համար:

Միության տեմպին համընթաց առաջ է գնում նաև խորհրդային Հայաստանը: Մեզ մոտ ևս շինարարությանը լայն թափ է հաղորդված: Վերջին տարիների ընթացքում մեզ մոտ կառուցվել են մի շարք խոշոր շենքեր և առաջիկա տարիների համար նշված է շինարարության մեծ ծրագիր, շինարարության մեջ լայնորեն կիրառելով քանդակագործությունն ու նկարչությունը, որը նշանա-

կում է արվեստների համագործակցություն. այդ կառուցումներն են՝ Կոմունիստական համալսարանի ու Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի շենքերը, կառուցվող Պետական թատրոնը, Պատանհ հանդիսատեսի թատրոնը, Կառավարական տունը, հյուսիսային կայարանը, կինոյի շենքը, ունիվերսալ խանութը, ստադիոնը և այլն, որոնք բոլորը մոնումենտալ շենքեր են, որոնք հնարավորություն են տալիս մեր ճարտարապետներին, լայն կերպով զարգացնելու և ձևավորելու խորհրդային ճարտարապետությունը: Եվ ես ցանկանում եմ նշել, որ մեզ մոտ, Հայաստանում, հատուկ բարենպաստ պայմաններ կան դրա համար: Բնությունն առատորեն պարգևատրել է մեզ շինանյութերով — տուֆի զանազան տեսակներ, դրանիտ, բազալտ (հետաքրքիր է բազալտի ձուլումը), թանկարժեք հանքային տեսակներ, մարմար, օնիքս, յաշմա, ագատ, կոնգլոմերատներ և այլն, որոնք հարուստ պալիտրա են տալիս վարպետին՝ շենքերի ինչպես արտաքին, այնպես և ներքին գեղարվեստական ձևավորման համար: Այդ նյութերը մեզ հնարավորություն են տալիս ստեղծելու իսկական ճարտարապետություն, քանի որ այն ժամանակ, երբ մյուս երկրներում ճարտարապետներն ստիպված են քարի այս կամ այն ձևն ստեղծել զանազան արհեստական նյութերի միջոցով, մենք հնարավորություն ունենք ճարտարապետական ձև տալ իսկական բնական նյութից:

Իմ աշխատանքը ներկայումս կենտրոնացված է գերազանցապես Երևան քաղաքի ընդհանուր պլանի մշակման և երկու շինարարական օբյեկտների՝ Պետթատրոնի⁵ և Կառավարական տան վրա: Գլխավոր պլանի ասպարեզում ներկայումս Քաղխորհրդին կից Երևան քաղաքի պլանավորման բաժնի կողմից մի շարք շտապ ու լուրջ աշխատանքներ են կատարվում քաղաքի պլանի առաջին հերթի մանրամասնությունների մշակման ուղղությամբ. առաջին հերթի մեջ են մտնում՝ ղրտսայգին, Կոմունարների պարկը, Կուլտուրայի և հանգստի պարկը, ստադիոնը և գլխավոր փողոցները: Միաժամանակ աշխատանք է կատարվում նաև երկրորդ հերթի պլանավորման ուղղությամբ, որը նախատեսում է ընդարձակել քաղաքը, նրա տերիտորիայի մեջ մտցնելով չորս-հինգ հազար հեկտար պահեստի հողեր — Քանաքեռի հարթավայրը, Դալմայի շրջանը, Նորքի շրջանը և այլն: Պետթատրոնի և Կառավարական տան համար ներկայումս ես աշխատում եմ գեղարվեստական մշակման ենթարկել դրանց աշխատանքային նախագծերը, որպեսզի հնարավոր լինի առաջիկա գարնանից լայն ծավալել այդ օբյեկտների շինարարությունը:

Հաշվի առնելով Պետթատրոնի հսկայական նշանակությունը բանվոր հանդիսատեսի կուլտուրական վերելքի գործում՝ անհրաժեշտ է բոլոր միջոցները ձեռք առնել՝ արագացնելու Պետթատրոնի շինարարությունը, միաժամանակ միջոցներ ձեռք առնելով շինարարությունը թե շինանյութերով և թե բանվորական ուժով ապահովելու ուղղությամբ:

1934 թ.

ԻՆՉԻ ՎՐԱ ԵՄ ԱՇԽԱՏՈՒՄ

Իմ առաջ այսօր դրված է երկու գլխավոր խնդիր¹: Դրանցից առաջինը Երևանի հատակագծումն է: Վաղուց կազմված նախագիծըն այժմ կենսագործվում է ավելի արագ թափով: Երևանի հատակագիծը շարունակ փոփոխության է ենթարկվում²: Լայնացված, ճոխացված են քաղաքային այգիները, պուրակները, մեծ ուշադրություն է նվիրվում փողոցների գեղարվեստական տեսքին: Անդհատ կատարելագործելով Երևանի հատակագիծը, խոր կերպով մշակելով մանրամասնությունները, նրա մեջ մտցվում են այնպիսի նորություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, ամբողջ կվարտալներով կառուցելը, մինչդեռ մինչև հիմա կառուցող կազմակերպությունները հողամաս ստանալով՝ բարձրացնում էին այդտեղ առանձին շենքեր: Այդպիսով քաղաքը կկառուցվի ավելի ռացիոնալ ձևով և հնարավոր կլինի պահպանել քաղաքի գեղարվեստական ձևավորման ամբողջականությունը: Նոր կվարտալներում բնակելի տարածությունը բռնելու է 25 տոկոս, մնացած մասը զբաղված կլինի պուրակներով, ֆիզկուլտուրայի և խաղի հրապարակներով: տներում բնակիչների կուլտուրական սպասարկման համար կլինեն բոլոր հարմարությունները — ակումբ, մանկական մսուր և այլն:

Քաղաքի վերակառուցման աշխատանքների կեսից ավելին կազմում է քաղաքի կանաչազարդումը, ուրի իրագործմանն արդեն անցել ենք:

Սրա հետ միասին ինձ այժմ զբաղեցնում է մի քանի առանձին շենքերի կառուցումը: Այդ շենքերն են Կառավարական տունը, Բարձրագույն գյուղատնտեսական ինստիտուտի շենքը և այլն:

Իմ երկրորդ մեծ խնդիրը՝ Ժողովրդական տան կառուցումն է: Վերջերս այդ շենքի նախագիծը որոշ փոփոխությունների ենթարկվեց: Այժմ մեր Ժողովրդական տունն ավելի հոյակապ և գեղատե-

սիւ շենք է լինելու: Շենքի վրա բարձրանալու է Իլլիչի մեծադիր արձանը³, նրանով եզրափակվելու է Ժողովրդական տան այժմյան ճարտարապետական ձևավորումը, որի նպատակն է ցույց տալ, որ Իլլիչը հանդիսանում է ճշգրիտ և ոտնահարված ժողովուրդների ազատագրման փարոսը, ազգային կուլտուրայի զարգացման պաթոսը:

Բացի այս բոլորից, պատրաստվում եմ մասնակցելու Հոկտեմբերյան տոների առթիվ Մոսկվայում կազմակերպվող միջազգային ճարտարապետական ցուցահանդեսին:

1934 թ.

ԶՐՈՒՅՑ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԵՏ

Խորհրդային Հայաստանի ճարտարապետների առաջիկա համագումարի առթիվ «Գրական թերթի» աշխատակիցը զրույց ունեցավ ակադեմիկոս Թամանյանի հետ, որը հայտնեց հետևյալը¹:

Խորհրդային Հայաստանի ճարտարապետների անդրանիկ համագումարը հավաքվում է ամենահաջող ժամանակաշրջանում և ներկայացնում է անհրաժեշտություն:

Կուլտուրական շինարարության բուռն զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում ուժեղ վերելք է առաջ բերում մասսաների մեջ, և ամենակարճ ժամանակում մենք ականատես կլինենք մասսաների ստեղծագործական խոշոր թափին:

Ստեղծագործությունը, բառիս լայն իմաստով, ընդգրկելու է թե գիտության և թե գեղարվեստի բնագավառները:

Հատկապես ճարտարապետության համար, որը ներկայումս իմ իսկ աշխատանքի բնագավառն է, ստեղծված են զարգացման ամենաբարենհաջող պայմաններ:

Արդեն դատապարտված² է կառուցողական արվեստի մեջ ձևվերի ծայրահեղ պարզեցումը և ստանդարտը՝ բացասական իմաստով, որոնք իրենց միօրինակությամբ ձանձրալի տպավորություն են թողնում:

«Քաղաքի ճարտարապետությունը թանգարան է ժողովրդի համար», — ասել է ֆրանսիացի մի փիլիսոփա, և իրոք, ճարտարապետությունն ամենահասկանալի արվեստն է մասսաների համար, ուստի և քաղաքի ճարտարապետության բարձր մակարդակն ունի խոշոր դաստիարակչական նշանակություն:

Զարմանալի չէ, թե ինչու է մեզանից պահանջվում³ այժմ քննադատորեն ուսումնասիրել կլասիկ արվեստը, Ռենեսանսը և, հիմնվելով նրանց վրա, ձգտել ստեղծելու Խորհրդային ճարտարապետությունը:

Այդ լուղունգի տակ անցավ այն լայն դիսկուսիան, որը վերջերս տեղի ունեցավ Մոսկվայի ճարտարապետական շրջաններում: Հիշեմ հատկապես, որ ԽՍՀՄ-ի Խորհուրդների պալատն⁴ անկյունաքար հանդիսացավ մեր ճարտարապետության ուղղությունը որոշելու խնդրում:

Ես, իբրև կլասիկ արվեստին հետևող, միանգամայն գնահատում եմ այդ դրույթը և գտնում եմ, որ դա ճարտարապետության ծաղկումն է նախագուշակում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ խոշորագույն գումարների հատկացումը շինարարության համար մեծ հնարավորություն է տալիս կառուցել բազմատեսակ մոնումենտալ շենքեր, որոնց վրա անպայման զարգանալու է ճարտարապետությունը. ամբողջ շարքով աշխատանքի պալատներ, խորհուրդների պալատներ, կառավարական տներ, թատրոններ, ակումբներ, թանգարաններ, ստադիոններ և այլն՝ հնարավորություն են ստեղծում կերտելու խորհրդային ճարտարապետության ներկայիս ձևերն ու ոճը:

Այս բոլորը հնարավորություն են ընձեռում ճարտարապետներին՝ հայտաբերել իրենց ամբողջ ստեղծագործական թափը և ձևավորել ու զարգացնել մեր խորհրդային ճարտարապետությունը:

Պետք է ընդգծել, որ մեզ մոտ, Հայաստանում, հատուկ բահահաջող պայմաններ կան մեր ճարտարապետության զարգացման համար: Բնությունը առատ կերպով տվել է մեզ շինարարական նյութեր՝ բազմատեսակ տուֆեր, գրանիտ, բազալտ, մարմարի, օնիքսի, յաշմատի, կոնգլոմերատների թանկագին տեսակներ և այլն, որոնք հարստացնում են վարպետի գեղատախտակը շենքերի գեղարվեստական ձևավորման համար թե ներքուստ և թե արտաքուստ: Այդ նյութերը մեզ հնարավորություն են տալիս ստեղծելու իսկական ճարտարապետություն: Այն ժամանակ, երբ այլ երկրներում ճարտարապետները ստիպված են արհեստական նյութերով միայն տալ քարի ձևերի նմանությունը՝ մենք կարող ենք տալ ճարտարապետական ձևերը բնական շինանյութերով:

Պետք է ընդգծել բնության և շինանյութի խոշոր դերը ճարտարապետության ձևավորման մեջ, և այս տեսակետով մենք չենք կարող անտես առնել մեր պատմական ճարտարապետության բազմաթիվ գոհարները, որոնք ձևավորված են նույն բնության մեջ և նույն շինանյութից, ինչպես մեր ժամանակակից կառուցումները:

Ճարտարապետության ծաղկման համար չափազանց բարեհաջող հանգամանք է հանդիսանում այն, որ մոնումենտալ կառուցումները հնարավորություն են տալիս ճարտարապետության մեջ

մտցնել փանդակագործություն և դեկորատիվ նկարչություն, և այդպիսով ճարտարապետության արվեստին մասնակից անել մեր տաղանդավոր նկարիչներին և քանդակագործներին, տրամադրելով նրանց ընդարձակ և չափազանց հետաքրքիր մի ասպարեզ՝ ստեղծագործության համար: Երեք արվեստի (ճարտարապետություն, քանդակագործություն և նկարչություն) փոխազդեցությունը կտանի շինարարական արվեստը դեպի ծաղկում:

Կառուցողական արվեստի բարձրացման համար կարելի է առաջարկել հետևյալ միջոցառումները.

Ա. Վերացնել դիմազրկությունը շինարարության վրա, տալով նախագծի հեղինակին — ստեղծագործող ճարտարապետին՝ շինարարության գլխավոր ղեկավարի դեր և դնելով նրա վրա շենքի որակական կատարման լրիվ պատասխանատվությունը:

Բ. Պաշտպանել ստեղծագործող ճարտարապետի հեղինակության իրավունքները՝ հատուկ կանոնադրությամբ:

Գ. Մրցանակաբաշխել լավագույն շենքերը:

Դ. Կազմակերպել ճարտարապետական արվեստանոցներ հեղինակավոր վարպետների ղեկավարությամբ, ինչպիսիք գոյություն ունեն Մոսկվայում՝ մեկ տարուց ավելի:

Ե. Բարձրացնել երիտասարդ ճարտարապետների որակավորումը՝ կազմակերպելով Շինարարական ինստիտուտին կամ Խորհրդային ճարտարապետների միությանը կից մրցումներ՝ զանազան ճարտարապետական խնդիրների շուրջը:

Զ. Շինարարական բոլոր ճյուղերի վարպետների որակավորումը բարձրացնելու նպատակով կազմակերպել դասընթացներ և ցուցադրական արհեստանոցներ՝ հայտարարելով հանրապետական մրցանակներ կառուցող լավագույն վարպետների համար:

Ցանկալի է, որ այս բոլոր խնդիրները լուսաբանվեն և ստանան հեղինակավոր ուժանակներ Խորհրդային Ճարտարապետների միության առաջիկա համագումարում:

Ներկայումս ես աշխատում եմ մի շարք ճարտարապետական խնդիրների վրա, որոնցից գլխավոր տեղն են բռնում Երևանի հատակագծումը, Կառավարական տունը և Պետական թատրոնը⁵: Այս բոլոր օբյեկտներում ապագա սեղոնում նախատեսվում է աշխատանքների ծավալում և շինարարական տեմպերի ուժեղացում:

ՍՏԵՂԵԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

1923 թվականի գարնանից ես¹, որպես Հայաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների հորհրդի գլխավոր ինժեներ², ղեկավարում էի ոռոգման և հիդրոտեխնիկական մի շարք կառուցումների շինարարությունը:

Այդ նույն տարին Երևանում, Հրազդան գետի վրա, սկսվեց առաջին հիդրոէլեկտրակայաններից մեկի շինարարությունը: Հիդրոկայանի տղջ կոմպլեքսի ճարտարապետական մշակումը հանձնարարվեց ինձ:

Հիդրոկայանի ճարտարապետական կառուցվածքի ընդհանուր կոմպոզիցիայում ես աշխատել եմ օգտագործել հին հայկական ճարտարապետության մոտիվները և տեղական շինանյութը (բազալտը):

Շենքերի ծավալները, նրանց ճակատների հարթությունների կոմպոզիցիոն կապ ստեղծելու անհրաժեշտությունը կիրճի բազալտե ժայռերի հետ, թելադրեց ամենատարրական ու պարզ ճարտարապետական ձևեր և քարի մակերեսի կոպիտ մշակում:

Կառուցվածքը հարստացնող մանրամասներն են էլեկտրական ժամացույցով աշտարակը, կղմինդրե տանիքը, ջրի հոսանքը և կանաչի առատությունը:

Անցյալում Երևանը եղել է գավառական մի փոքրիկ քաղաք 30—35 հազար ազգաբնակչությամբ, առավելապես միհարկանի, կիսաափսիական տիպի տներով, նեղլիկ փողոցներով և անհամար ծուռումուռ նրբանցքներով ու փակուղիներով: Բնական է, որ Երևանը հորհրդաշին Սոցիալիստական Հայաստանի մայրաքաղաքը դառնալով՝ առաջանում է նրա արմատական վերահասակագծման խնդիրը:

իմ կազմած քաղաքի վերահատակագծման նախագիծը հաստատվեց Ժողովրդական կոդմից 1924 թվականին:

Ըստ նախագծի, քաղաքը բաժանվում է մի քանի շրջանի: Քաղաքի կենտրոնը՝ վարչական շրջանը, գրավում է մոտավորապես այն տարածությունը, որտեղ այժմ գտնվում է պետական հիմնարկների մեծ մասը: Այդ շրջանի կենտրոնում ստեղծվում է Լենինի անվան հրապարակը, Հրապարակի հյուսիսային մասում նախագծվում է Հայկական ՍՈՒՄ պետական բարձրագույն հիմնարկների (Կենտգործկոմի, Ժողովրդական, Պետպլանի) նոր շենքեր: Հրապարակի շուրջը տեղավորված են բոլոր ժողովրդական կոմիսարիատները, Երևանի Գործկոմը, Բանվորական պալատը, Կուլտուրայի տունը և Պետական գրապահոցը: Վարչական շրջանին մոտ, հարավ-արևելյան ուղղությամբ, տեղավորված է առևտրական մասը՝ կենտրոնում շուկան, որի շուրջը համախմբվում են առևտրական բնակավայրի շենքերը՝ կոոպերատիվները, ունիվերսալ խանութները, ծածկած շուկան, խանութների շարքերը, պահեստներն ու գրասենյակները: Քաղաքի հենց այս մասում է տեղադրվում արդյունաբերական շրջանը, որը բավականին տարածություն է գրավում և մոտենում է երկաթգծին: Այստեղ էլ տեղ են գտել պետական ապրանքային պահեստները, սառցարանները, հացի գործարանը և այլն:

Նախագծով ծրագրվում է զարգացնել Երևան կայարանի երկաթգծի հանգույցը և փակուղային կայարանից վերափոխել միջանցիկ հանգուցայինի: Գոյություն ունեցող երկաթգծի փակուղու վերջում (Կոմունարների այգու շրջանում) նախագծվում է կենտրոնական կայարանը՝ մերձքաղաքային էլեկտրական ուղիների և քաղաքային տրամվայի համար:

Հաջորդ նշանակալից շրջանը՝ բարձրագույն դպրոցների թաղամասը, տեղավորվում է մոտ 50 հեկտար տարածության վրա՝ քաղաքի հյուսիս-արևելյան բարձրագիծ և առողջարար վայրում:

Քաղաքի կենտրոնից ոչ հեռու, հյուսիսային ուղղությամբ 350 մետրի վրա, նախագծվում է կուլտուր-գեղարվեստական հիմնարկների թաղամասը. Ժողովրդական տունը, Պետական թատրոնը, Բեմական արվեստների ինստիտուտը, Գեղարվեստական տեխնիկումը, Կոնսերվատորիան և այլն: Այս հաստատությունները համախմբվում են նոր բացվող Թատերական հրապարակի շուրջը՝ կենտրոնում ունենալով մեծ պարտեզ:

Քաղաքի հյուսիս-արևմտյան մասում, սարահարթի վրա, տեղավորվում է հանրապետական ստադիոնը (կենտրոնական սպորտային կազմակերպություններին սպասարկող): Երկրորդ ստադիոնը

տեղադրվում է քաղաքի հարավ-արևելյան մասում՝ գլխավոր պողոտայի³ վերջում (արդյունաբերական շրջանին մոտ)։ Այս, քաղաքի արևմտյան մասում, Կոնդի բլրի վրա տեղավորվում է Պետական թանգարանը՝ բաղկացած ութ բաժիններից, որոնք դասավորված են օղակաձև — համապատասխան բլրի գծագրությամբ։ Այդ բլրի հարավային լանջին տեղավորվում է փոշուց և քամիններից պատսպարված և արևահայաց սանատորիական թաղամասը։ Քաղաքի մնացած տերիտորիան հատկացվում է բնակելի տներ շինարարության համար։

Նշված բոլոր շրջանները իրար հետ կապվում են շառավիղային լայն մայրուղիներով, ինչպես և շրջանային մայրուղիներով, որոնք միանում են քաղաքի կենտրոնում։ Նախագծով ծրագրվում է քաղաքային փողոցների երեք տիպ. 1) հաղորդակցման երակներ (մայրուղիներ), որոնք ծառայում են տրանզիտային շարժման համար, 2) բնակելի շրջանների փողոցներ, որոնցով չի թուլատրվում մեծ շարժում, 3) ներթափային կանաչ փողոցներ հետիոտն շարժման համար՝ մշակած որպես լայն ծառուղի։

Կանաչի գլխավոր զանգվածը համախմբված է քաղաքի կենտրոնական մասն օղակող լայն զբոսայգում։ Այսպիսով, այդ շրջանային զբոսայգին, որ երկու կողմից մոտենում է Կոմունարների այգուն, սպասարկում է միաժամանակ և կենտրոնին, և շրջակայքին։ Շրջանային զբոսայգուց բացի, շինվում են մի քանի շառավիղային զբոսայգիներ, որոնք ծաղրամասերից դեպի կենտրոն օդաբեր դեր են կատարում։

Բազալտե ժայռերով եզերված Հրազդան գետի գեղատեսիլ կիրճում գցվում է մի մեծ այգի։ Այգին սահմանակից է նոր կառուցված հիդրոկայանի տերիտորիային, որի ջրթողից գահավիժում է գեղանկար ջրվեժ։

1925 թվականից սկսվում է քաղաքացիական շենքերի շինարարությունը քաղաքում, ըստ որում առաջին հերթին կառուցվում է բարձրագույն դպրոցների թաղամասը, որի համար նախագծել եմ՝ (1925—1932 թթ.) Բժշկական ինստիտուտը, Գինեկոլոգիական ինստիտուտը, Ֆիզիո-թերապևտիկ ինստիտուտը, Մանկական կլինիկան, Անասնաբուժական ինստիտուտը, Ֆիզիկո-քիմիական ինստիտուտը, Հայկական Գիտահետազոտական ինստիտուտը, Աստղագիտարանը և այլն։

1926 թվականից քաղաքի վարչական կենտրոնում, Վենինի հրապարակի վրա, կառուցվում է Հոդժողկոմատի շենքը։ 1932 թվականից ես, ինժեներ Մարկ Գրիգորյանի համագործակցու-

թյամբ, աշխատում եմ Աշխատանքի պալատի⁴ նախագծի վրա:

1925—33 թվականներին կազմել եմ մի շարք փոքր քաղաքների ու գյուղերի հատակագծեր՝ Ստեփանակերտ, Վաղարշապատ, Նոր-Բայազետ, Ախտա, Դավալու, Լուկաշեն, Նոր-Արաբկիր, Նուբարաշեն և ուրիշներ: Միևնույն ժամանակ արված են Մեխանիկական գործարանի, Դիլիջանի սանատորիայի և մի շարք բնակելի տների նախագծեր:

1926 թվականի վերջում սկսել եմ ժողտան (Պետթատրոնի) նախագծումը երկու հանդիսասրահով՝ 3500 մարդու համար: Նախագիծը դեռևս գտնվում է իրականացման շրջանում: Սրա հիմնական գաղափարն է մի շենքի մեջ ձմեռային և ամառային թատրոնների միացումը, Առաջինը հաշվի է առնված 1500, երկրորդը՝ 2000 հանդիսականի համար:

Հանդիսասրահները նախագծվում են անտիկ թատրոնների նման, կիսաշրջանաձև, երկու յարուստով: Բեմերն ունեն երեքական նախաբեմ, որոնք միանում են մի ընդհանուր պորտալով և տեղադրված են իրար նկատմամբ որոշ անկյան տակ: Նախատեսված են մի շարք հարմարանքներ դերասաններին հանդիսականներին մոտեցնելու համար:

Բեմի հատակը, բոլոր նախաբեմերի լայնքին համապատասխան, նախագծվում է վերամբարձ՝ շախտային կառուցվածքով: Բեմը երկու կողմից ունի պանդուսներ՝ մասսայական արգրողության, կառքերի, ավտոմեքենաների անցման համար, Բեմի վերամբարձ բոլոր հարմարանքներն էլեկտրիֆիկացված են: Բեմի տակ շինված է տրյում քառահարկ բարձրություն: Սրա կողքերին տեղավորված են սպասարկող սենյակները:

Ամառային թատրոնը նախագծված է ամֆիթատրոնի ձևով, սյունաշարով շրջապատված: Սրան կից է զբոսայգի — ֆոյեն շատրվաններով, սրահներով ու տաղավարներով:

Իմ բոլոր աշխատանքներում, սկսած 1923 թվականից, ես ջանացել եմ օգտագործել անցած դարերի կուլտուրական ժառանգությունը: Ես ձգտել եմ գտնել այնպիսի ձևեր, որոնք համապատասխանեն երկրի կլիմայական պայմաններին և բնությանը, ինչպես և արտացոլելու Հայաստանի ժողովրդական ստեղծագործությունը:

Այս աշխատանքներում ես ձգտել եմ գտնել ազգային ճարտարապետական ձևի և սոցիալիստական բովանդակովյան միասնությունը լուծումը:

1935 թ.

ԳՐՔԻ ՊԱԼԱՏԸ

Ընկերներ, ձեզ հայտնի է, որ մրցանակաբաշխություն էր հայտարարված «Գրքի պալատ»-ի նախագծի համար¹։ Մրցմանը մասնակցել են երկու ուժեր. մեկը՝ ճարտարապետ Պենը, և մյուսը՝ ճարտարապետներ Մաղմանյանն ու Մարգարյանը, Պենը ներկայացրել էր նախագծման մի վարիանտ, իսկ Մաղմանյանն ու Մարգարյանը ներկայացրել էին երկու վարիանտ։ Սրանցից առաջին վարիանտը նախատեսում էր արտադրովյան հորիզոնական դասավորում, իսկ երկրորդ վարիանտը ուղղահայաց։

Ժյուրին քննության առնելով նախագծերը և լսելով մասնագետների ղեկուցումները, ավելի հարմար գտավ ընդունել հորիզոնական դասավորում ներկայացնող վարիանտը, որն արտադրական տեսակետից ավելի նպատակահարմար է։

Համեմատելով այդ երկու կողմերի նախագծերը՝ մենք կանգ առանք մի քանի կետերի վրա. մեկը՝ հողամասի օգտագործումն է։ Պենի նախագիծն ունի որոշ առավելություններ, բայց և ունի խոշոր բացեր։ Երկու նախագծերում էլ արտադրական և հրատարակչական մասերը միատեսակ են։ Երկուսն էլ հրատարակչական մասը տեղավորել են շրջանային ղրտսայգու² ճակատի կողմը, իսկ արտադրական մասը տանում են դեպի ետ։ Ընկեր Պենը երկու անկյուններից տալիս է բաց մուտքեր դեպի առաջին պարտեզը և շենքը դասավորում է այնպես, որ երկու պատերից մեկը ավելի բարձր է, իսկ մյուսն ավելի ցածր։ Այդպես է նաև մյուս նախագծում (Մաղմանյանի և Մարգարյանի) այն տարբերությամբ, որ մուտքը դեպի բակը մի կողմից է միայն։ Վերջիններիս մոտ շենքերի դասավորումը հողամասի վրա ավելի հավասար և ավելի ձևավորված է։ Դրանք տալիս են մի ընդհանուր, մոտմեծնալ կազմված ամբողջ շենքի տպավորություն, այնինչ ընկ. Պենի նախագծում զանա-

զան և տարբեր շենքեր են, որոնք հաջող կերպով չեն շարադասված: Բացի դրանից ընկ. Պենի նախագիծն ունի այն բացը, որը հնարավորություն չի տալիս մեծացնել հրատարակչական մասը:

Իսկ մյուս նախագիծը (Մազմանյանի և Մարգարյանի) այս խնդիրը լուծել է ավելի հաջող, և, բացի այդ, տեխնոլոգիական պրոցեսներն էլ լավ են լուծված: Սա պետք է ասեմ, որ այս երկու նախագծերում էլ մի հիմնական բաց կա. այդ այն է, որ ռոտացիոն մասը տեղավորել են երկրորդ հարկում, իսկ սա անհարմար է, որովհետև մեքենաները ծանր են և երկրորդ հարկ տեղափոխելն՝ անհնար: Նշանակում է երկու նախագծերում էլ պետք է ռոտացիոն մասը իջեցնել ցած: Այնուհետև, երկու նախագծերի բացերից մեկն էլ այն է, որ գրաշարական մասը լինոտիպից հետո է. մեկը առաջադրանքի 50⁰/0-ն է վերցրել, իսկ մյուսը 16,8⁰/0-ը: Սա խոշոր բաց է և կապված է հրատարակչական-վարչական և արտադրական շատ խոշոր դժվարությունների հետ: Իսկ մյուս նախագիծը լինոտիպի մասը ճիշտ է լուծել և ավելի նպատակահարմար է:

Հետևյալ խնդիրը ճարտարապետական հարցերն են ընդհանրապես: Այդ տեսակետից Մազմանյանի և Մարգարյանի նախագիծը կազմված է ավելի լավ և տրված առաջադրանքները լուծվել են ավելի հաջող: Ընդհանուր առմամբ շենքը հաջող է, մոնումենտալ, և այդ է պատճառը, որ ժյուրին որոշել է երկրորդ նախագիծն (Մազմանյան, Մարգարյան) արժանացնել մրցանակի:

* *
*

Ընկերներ, ես մի քանի խոսքով ուզում եմ կանգ առնել շենքի ներքին դասավորման վրա:

Շենքի նախագիծն ընդունելիս պետք է նկատի առնել երեք հանգամանք. առաջինն այս շենքի համար այն է, թե բնագիրը ձևագրից մինչև տպագրվելը՝ ինչպիսի ճանապարհ է անցնելու: Երկրորդ՝ թուղթը կամ այլ նյութերը ինչպես են արտադրություն հասնելու և երրորդը՝ բանվորների մուտքն ու նրանց աշխատանքի ցրվելը ըստ ցեխերի և, այնուհետև, ելքը: Պետք է ասել, որ եթե այս երեք խնդիրները ճիշտ են լուծված, ապա նշանակում է, կարելի է ասել, որ շենքը լավ է: Պետք է արձանագրել, որ հանձնաժողովն այս հանգամանքներն ի նկատի առնելով՝ նախագիծը (Մազմանյան, Մարգարյան) ընդունել է, հաշվի առնելով նաև Երևանի մեր բոլոր հեղինակավոր մասնագետների կարծիքները, ըստ որի՝

շենքն արտադրական նշանակության առումով էլ ընդունելի է, և սխալներ չկան:

Եթե արտադրական տեսակետից շենքի նախագիծը հաջող է, նշանակում է մեղ մնում է այն քննության առնել տեխնիկական կողմից՝ ինչպես են դասավորված սենյակները, հակահրդեհային միջոցները և այլն, և այլն: Այս տեսակետից էլ ես պետք է ասեմ, որ բոլոր խնդիրները նույնպես բավական հաջողությամբ են լուծված, մանավանդ մեղ մոտ այդ տիպի շենքի ճառաչին նախագիծն է և որքան ինձ հայտնի է, կատարված է շատ կարճ ժամանակամիջոցում: Դեռ պետք է դարմանալ, որ հեղինակներին հաջողվել է այսքան կարճ ժամանակամիջոցում տալ այսպիսի գործ: Պատվերը մի քանի անգամ փոփոխության է ենթարկվել, բացի այդ փոփոխության է ենթարկվել նաև հողամասը, այնպես որ հեղինակները միշտ անորոշ դրության մեջ են եղել:

Արտաքինի մասին չեմ ուզում խոսել, որովհետև չեմ. Բունիաթյանը շատ ճիշտ կերպով խոսեց: Սա կառաջարկելի նախագիծը հաստատել ամբողջովին: Կարծում եմ, որ մեր հեղինակները նախագծի մշակման ընթացքում ի նկատի կունենան այն կարծիքները, որ եղան ժյուրիի և մեր ընկերների կողմից:

1935 թ.

ՍՐՏԱՌՈՒԽ ԲԵՐԿՐԱՆՔՈՎ

Այն բոլորը, ինչ գոյություն ունեն Հայաստանում մինչ խորհրդայնացումը, ժողովրդի համար դժբախտությունների մի շղթա էր՝ Ցարիզմի և կապիտալիզմի իշխանության երկարամյա ժամանակաշրջանը Հայաստանի համար համատարած և անհույս ճորտության մի շրջան էր։ Ժողովուրդը ծայր աստիճան ճնշված և սաստիկ լքված էր։ Հայ գյուղացին նույնիսկ զրկված էր սովի դեմ պայքարելու նպատակով մի ավելորդ հողի կտոր մշակելու համար իր գետերից և առուներից ջուր վերցնելու իրավունքից, էլ ո՛ր մնաց կուլտուրական պահանջների բավարարումը։ Ժողովուրդն իր նոր իշխանավորների՝ դաշնակների ավանտյուրիստական քաղաքականության շնորհիվ ընկել էր ազդամիջյան, եղբայրական պատերազմների մեջ։

Միայն խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո, շնորհիվ լենինյան հանճարեղ քաղաքականության, Հայաստանում խաղաղություն եղավ և բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ժողովրդի ստեղծագործ աշխատանքի ու կուլտուրական շինարարության համար։

Խորհրդային իշխանության հաստատման հենց առաջին օրերից ժողովրդի ուժերը գործադրվում են բնության դեմ պայքարելու համար՝ պայթեցվում են ժայռեր, անանցանելի տեղերում ստեղծվում ճանապարհներ, բացվում թունելներ, սարերի լանջերով, ձորերի փեշերով անցնում են ջրանցքներ և ոռոգվում նորանոր հողամասեր, հիդրոէլեկտրակայաններ են կառուցվում, շինվում են գործարաններ, բացվում են նորանոր հանքեր, գցվում են երկաթուղիներ, կառուցվում բնակելի մեծ տներ, վերաշինվում են գյուղեր, ստեղծ-

վում են ավաններ ամայի անապատներում, շինվում են քաղաքներ և այլն:

Խորհրդային իշխանության հաստատումը հանդիսանում է հայ ժողովրդի կուլտուրական վերածնման դարագլուխ:

Տասնևհինգ տարվա ընթացքում, շնորհիվ Կոմունիստական կուսակցության իմաստուն ղեկավարության, որը տվեց Հայաստանին ստեղծագործական աղատություն, ուժեղ թափով զարգանում է ժողովրդական ստեղծագործությունը՝ ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի բոլոր բնագավառներում. այժմ կան բաղմաթիվ գրական հրատարակություններ, գիտական ինստիտուտներ, Գիտությունների ակադեմիայի մասնաճյուղ, կլինիկաներ, միջնակարգ և բարձրագույն դասադաս ուսումնական հիմնարկներ, թանգարաններ, թատրոններ, կոնսերվատորիա, ֆիլհարմոնիա, գեղարվեստական տեխնիկում և այլն:

Հազիվ թե կարելի լինի դտնել մի այլ ժողովուրդ, որի փայլուն ներկան այնքան տարբերվեր մութ անցյալից, ինչպես Խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդն է:

Կապիտալիստական իրավակարգի ոչ մի պայմաններում հա՛յ ժողովուրդը չէր կարող ունենալ թեկուղ նվազագույն չափով այն, ինչ որ նա ունի ներկայումս:

Միմիայն Խորհրդային իշխանությունը, միմիայն Միության ժողովուրդների համերաշխ գործակցությունը, միմիայն սոցիալիստական իրավակարգը, Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, կարող էին ապահովել Հայաստանի ժողովուրդներին կուլտուրական զարգացման հոյակապ ծրագրերի իրագործումը:

Այնքան փայլուն, այնքան ակներև են Խորհրդային իշխանության հաղթանակներն ու նվաճումները և ժողովրդին տված բարիքները, որ աղնիվ և շիտակ քաղաքացուն հիացմունք են պատճառում:

Համակված խոր անկեղծությամբ, ողջունելով Խորհրդային Հայաստանի 15-րդ տարեդարձը, սրտաբուխ և անհուն բերկրանքով գոչում եմ՝

Կեցցե Խորհրդային Հայաստանը:

Կեցցե Խորհրդային Հանրապետությունների մեծ և սքանչելի Միությունը:

1935 թ.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ

Խորհրդային Հայաստանը հեղափոխությունից առաջ կազմում էր ցարական Ռուսաստանի հետամնաց ծայրամասերից մեկը, իսկ նրա կենտրոնական քաղաք Երևանը՝ 27—30 հազար բնակչությամբ, միհարկանի կիսաասիական տներով, նեղլիկ, կեռ ու մեռ փողոցներով, նրբանցքներով ու փակուղիներով, կեղտոտ շուկայով՝ «Մեյդանով», իրենից ոչինչ չէր ներկայացնում ոչ արդյունաբերա-
առևտրական և ոչ էլ կուլտ-կրթական տեսակետից՝

Խորհրդայնացումից հետո, շնորհիվ Կոմկուսի Լենինյան հան-
ձարեղ քաղաքականության, սկսվում է կուլտուրական շինարարու-
թյունը:

Եվ այսօր, խորհրդայնացման 15-րդ տարեդարձին, մեր երկի-
րը միանգամայն անճանաչելի է դարձել թե՛ իր արտաքին տեսքով
և թե՛ ներքին կուլտուրական կյանքով և ամենայն իրավամբ ազա-
տորեն կարող է դասվել Միության առաջավոր երկրների շարքում:

Այժմ տեսնենք, թե՛ իսկապես ինչ է արված այս չարձ ժամա-
նակամիջոցում՝ 15 տարվա ընթացքում:

Ամբողջ երկիրը, որ առաջ ունիր ընդամենը 4 միջնակարգ
դպրոց և մի քանի տարրական 1 և 2 դասյան դպրոցներ, այժմ
պատած է դպրոցական այնպիսի խիտ ցանցով, որ ոչ մի գյուղ
կամ ավան դուրս չի մնացել, իսկ քիչ թե՛ շատ մեծ գյուղերում և
գյուղաքաղաքներում հիմնված են նաև զանազան տիպի միջնա-
կարգ դպրոցներ: Երևանում բացի տարրական և միջնակարգ ընդ-
հանուր կրթական դպրոցներից, հիմնված են նաև համալսարան
զանազան ճյուղերով և զանազան մասնագիտական և գյուղատն-
տեսական բարձրագույն հիմնարկներ, որոնց թիվը տասնյակների
է հասնում: Հաստատված են մի շարք գիտական հիմնարկներ՝
Մաթեմատիկա-լենինիզմի ինստիտուտ, Գրականության և պատմու-

թյան ինստիտուտ, Տրոպիկական ինստիտուտ, Սանիտարիայի և առողջապահության ինստիտուտ և այլն, իսկ վերջերս հիմնվել է Միութենական Գիտությունների ակադեմիայի բաժինը:

Աշխատավոր մասսաների գեղարվեստական պահանջները բավարարելու համար հիմնված են դրամատիկական և օպերային թատրոններ, կինո-սրահներ, կրկես և երաժշտական հիմնարկներ՝ Հայֆիլհարմոնիա, կոնսերվատորիա և այլն:

Հսկայական շահերով աճել է և հրատարակչական գործը. այն երկիրը, որ առաջ մի կարգին թերթ չուներ, այժմ տասնյակներով օրաթերթեր և գրական հանդեսներ է լույս ընծայում՝ այն էլ մի քանի լեզուներով: Բացի ինքնուրույն նոր գրականությունից, թարգմանաբար հրատարակվում են ռուսական ու ավրոպական կլասիկների աշխատությունները:

Զգալի շահով վարկ է տրված ճանապարհաշինարարության ու ոռոգման աշխատանքներին: Այնտեղ՝ ուր առաջ սոսկ կածաններ էին անցնում, և մարդիկ մագլցելով էին շարժվում, այժմ ձգվում են խճուղիներ և բարեկարգ սալաշին ճանապարհներ: Կառուցվում են Երևան—Աղստաֆայի և Քանաքեռչինի երկաթուղիները, իսկ քաղաքում սլանում է տրամվայը:

Այն էն կացված հսկայական ջրանցքներ՝ Շիրկանալը, Ղոնրի ջրանցքը, Սարդարաբադի ջրանցքը, Զանգու-Վաղարշապատի ջրանցքը և այլն, որոնք մի կողմից էլեկտրական ուժ են մատակարարում երկրին, լուսավորելով գյուղացու խրճիթն անգամ, իսկ մյուս կողմից հազարավոր հեկտար տարածություն մբ հողամասեր ոռոգում, որ առաջ ամայի անապատներ էին միայն: Սարդարաբադի դաշտավայրը, Վաղարշապատի դեբրը, Քանաքեռի դեբրը և այլն:

Ապա միլիոններ արժեցող արդյունաբերական, գիգանտներ՝ կաուչուկիչինը, կոնսերվորեստը, Վենինականի մանածագործարանը, Կիրովականի քիմկոմբինատը, Դավալուի ցեմենտի գործարանը, մեր հսկայական էլեկտրակայանները...

Վերջապես հիմնովին վերակառուցվում են քաղաքներն ու գյուղերը, նախագծվում են նոր քաղաքներ, գյուղեր և ավաններ, կիրառելով ճարտարապետության և տեխնիկայի վերջին խոսքը:

Ես ինքս բախտ եմ ունեցել մինչև օրս՝ 12 տարի անընդհատ ակտիվորեն մասնակցելու խորհրդային Հայաստանի շինարարությանը, ի սպաս բերելով իմ գիտական ողջ պաշարը, երկարամյա փորձությունն, ամբողջ ուժերս և նախաձեռնությունս:

Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքում, Երևանում, կառուցվում է մի քանի տասնյակ միլիոններ արժեցող Պետական

թատրոն (ժողովոն), Կառավարական տուն և աստիճանաբար իրագործվում է Երևանի վերակառուցումը:

Այս հոգվածովս, ահա, կուզեի ծանոթացնել ներկայումս Երևանում տարվող աշխատանքների հետ:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ

Քաղաքի վերակառուցման նախագծով հաշվի են առնված երկրի կլիմայական և աշխարհագրական պայմանները, որոնցից ելնելով էլ քաղաքը առատորեն ծածկվելու է ծառատունկերով, օդի ջերմությունն ու շորությունը մեղմացնելու համար՝ ջրի ավազաններով, ջրանցքներով, իսկ երկրաշարժերից քիչ թե շատ անվտանգ դարձնելու համար բնակելի շենքերը նախատեսվում են 4 հարկից ոչ բարձր: Շինություններին հատկացված հողամասերի միայն 25—35 տոկոսն է նախատեսվում օգտագործել շենքեր կառուցելու համար, իսկ մնացած մասը հատկացվելու է պարտեզների, ծաղկանոցների:

Քաղաքի պլանավորումը հիմնված է ապակենտրոնացման սկզբունքի վրա:

Քաղաքը բաժնվում է մի քանի թաղերի. քաղաքի կենտրոնը—վարչական թաղը, բռնում է մոտավորապես այն հրապարակը, որում ներկայումս գտնվում է պետական հիմնարկությունների մեծ մասը:

Հիշյալ թաղի կենտրոնում կառուցվում է Լենինի անվան հրապարակը: Այդ հրապարակի շուրջը կառուցվում են ՀՍԽՀ բարձրագույն հիմնարկությունների շենքերը՝ ԿԳԿ-ի, ԺԿԽ-ի, Պետպլանի, Ժողկոմատների, Քաղխորհրդի, Բանվորական պալատը, Կուլտուրայի տունը և այլն: Հրապարակի կենտրոնում² ծրագրվում է կանգնեցնել Լենինի հուշարձանը:

Այդ թաղում բավականին մեծ տարածության վրա գտնվում են Շահումյանի անվան զբոսայգին (բուլվար), Կիրովի անվան պարտեզը (սկվերը) և Կոմունարների պարկը, որը սահմանափակվում է շրջանային զբոսայգով, Զանգվի լճի ափով և Բուսաբանական (բոտանիկական) այգով:

Վարչական թաղի մոտերքում՝ հարավ-արևմտյան ուղղությամբ գտնվում է առևտրական մասը իր շուկայով, որի շուրջը դասավորվում են խանութների շարքերը, պահեստները և զրապահայակները:

Հարավ-արևելյան ուղղությամբ ընկնում է արդյունաբերական

Թաղը, որը բռնում է բավական մեծ տարածություն և հասնում է մինչև երկաթգիծը, այս հանգամանքը հնարավորություն է տալիս արդյունաբերական ձեռնարկություններին՝ ապրանքը փոխադրելու համար շինել ուղևորային ճանապարհ: Այստեղ են տեղավորված նաև պետական ապրանքային պահեստները, սառցարանը, հացի դորժարանը և այլն:

Արդյունաբերական ձեռնարկություններն այդ թաղում տեղավորելով, մենք ապահովում ենք քաղաքը փողոց և ծխից, որովհետև Երևանում տիրող քամիները փչում են հյուսիսից հարավ. այսինքն քաղաքի բնակելի մասից դեպի արդյունաբերական թաղը:

Նախագծով ծրագրվում է Երևանի երկաթգծի կայարանի հանգույցի դարգացումն, վերածելով այն փակուղուց՝ անցիկ հանգույցի: Կայարանին կից նախատեսվում է առանձին հողամաս՝ շոգեշարժերի և վագոնների դեպո, ինչպես նաև ուրիշ խոշոր արհեստանոցներ և բանվորական ավան կառուցելու համար:

Հետևյալ մեծ թաղն է կաղմում քաղաքի բարձրագույն դպրոցների թաղը, որ բռնում է մոտ 50 հեկտար տարածություն քաղաքի հյուսիս-արևելյան բարձր և առողջ մասում:

Քաղաքի կենտրոնից ոչ հեռու, հյուսիսային ուղղությամբ ծրագրվում է կառուցել կուտուր-գեղարվեստական հիմնարկների թաղը, Ժողտունը³ (Պետական թատրոնը), Բեմական արվեստների ինստիտուտը, Գեղարվեստական տեխնիկումը, Կոնսերվատորիան և այլն: Այդ հիմնարկները ծրագրված է կառուցել նոր բացված թատերական հրապարակում, որի կենտրոնում լինելու է մեծ պարտեզ (սկվեր):

Քաղաքի հյուսիս-արևելյան մասում, բարձրավանդակի վրա, տեղավորված է հանրապետական ստադիոնը (կենտրոնական սպորտային կաղմակերպություններին սպասարկելու համար): Երկրորդ ստադիոնը տեղավորված է քաղաքի հարավ-արևելյան մասում գլխավոր պողոտայի⁴ վերջում (արդյունաբերական թաղի մոտերքում): Այլա, քաղաքի արևմտյան մասում, Կոնդ բլուրի վրա տեղավորվելու է Պետական թանգարանը բաղկացած 8 բաժիններից, որոնք բլրի ձևի համեմատ դասավորված են օղակաձև և կենտրոնում կաղմում են հրապարակ: Թանգարանի թաղը միանում է բուն քաղաքի հետ, բացի նրա մոտով անցնող փողոցներից, նաև լայն սանդուխքներով, ձգված Կոնդ բլրից քաղաքի գլխավոր պողոտայի վրա դուրս եկող թեքությամբ: Կոնդի հարավային լանջին մինչև Զանգվի ձորը, բավականին մեծ հողամասի վրա ընկած է սանատորիական թաղը, որը արևահայաց է, պաշտպանված է քամիներից

ու փոշուց: Քաղաքի մնացած տերիտորիան նախատեսված է բնակելի շենքերի համար:

Նշված բոլոր թաղերը (քաղաքամասերը) հաղորդակցվում են իրար հետ հիմնական փողոցներով, որոնք դասավորված են քաղաքի կենտրոնի շուրջը զանազան ուղղությամբ և օղակաձև են ծայրամասերում՝ քաղաքը շրջապատող սարերի պայտաձև շղթայի համեմատ:

Նախագծով ծրագրվում է երեք տեսակի փողոց:

1. Տարանցիկ (տրանզիտային) փողոցներ, որոնք ծառայում են տրանզիտային հաղորդակցության համար:

2. Բնակելի թաղերի փողոցներ, որտեղ մեծ շարժողություն չի թույլատրվում:

3. Միջթաղային կանաչազարդ փողոցներ, պարտեզների ձևով՝ ոտով երթևեկության համար:

Փողոցների այդպիսի բաժանումը տնտեսական է թե նրանց կառուցման և թե շահագործման տեսակետից:

Քաղաքի կանաչավետ գլխավոր մասը շրջանային զբոսայգու ձևով ընդգրկում է քաղաքի կենտրոնը: Այսպիսով այդ շրջանային զբոսայգին, երկու կողմից մոտենալով Կոմունարների այգուն սպասարկում է միաժամանակ և կենտրոնը և ծայրամասերը:

Հարկավոր է նշել նաև քաղաքի 100 մետր լայնությամբ գլխավոր պողոտան՝ իր զբոսայգով, որը տրամագծորեն անցնում է քաղաքի միջով՝ հյուսիս արևմուտքից դեպի հարավ արևելք:

Այդ պողոտան թունելի⁶ միջով դուրս է գալիս դեպի Զանգվի կանաչազարդ և այգեծածկ ափերը:

Զանգվի բացառիկ գեղեցիկ ձորը ելրափակված բազալտե ժայռերով, լիովին արդարացնում է մեծ, ընդարձակ պարտեզի կառուցումը այստեղ: Ծրագրվում է այդ պարտեզը զցել Զանգվի երկու կողմի ափերի վրա, միացնելով հատուկ կամուրջով: Այդ պարտեզը հասնում է հիդրոկայանի տերիտորիային, այն տեղում, որտեղից ջուրը դուրս է գալիս և դեղեցիկ ջրվեժ կազմում: Այստեղ է փրագրվում նաև Զանգվի լիճը (գոյություն ունեցող էջմիածնի կամուրջի տեղը), որպես ջրամբար Զանգվի ներքին մասում եղող 5000 հեկտար հողամասի ուտգումն ուժեղացնելու համար: Այդ լիճն էլ հնարավորություն կտա կառուցելու տնտեսական չափազանց շահավետ նշանակություն ունեցող 7000 կիլովատ ուժանոց հիդրոկայան՝ էջմիածնի խճուղու մոտ: Այդ ջրամբարը, երկարությամբ 2 կիլոմետր, հանդիսանալով տնտեսական ազդակ (ֆակտոր), միա-

ժամանակ մեծ ծառայություն կմատուցի քաղաքի բարեկարգման գործին:

Լիճը հնարավորություն կտա քաղաքի համար լավ լողարաններ շինելու, այլև կնպաստի սպորտի լողի և թիավարելու ձևերի զարգացմանը: Զրամբարի ջուրը 26 մետր բարձրությունից բաց թողնելու ժամանակ կստեղծվի ուժեղ ջրվեժ քաղաքի սահմաններում, գեղեցկացնելով Զանգվի ներքևի մասի ձորը:

Քաղաքի արևելյան մասում հոսում է Գետառը, որը դուրս է գալիս Նուրի ձորից և լցվում Զանգուն:

Այդ գետը հաճախ պատուհաս է դառնում քաղաքի համար, որովհետև հորդ անձրևներից լցվում-ուռձանում է, դուրս է գալիս ափերից և քանդում է կամուրջները, անգամ մոտակա տները:

Նախագծով ծրագրվում է տեղ-տեղ լայնացնել և ուղղել Գետառի չափազանց ծուռ ու մուռ ընթացքը, ափերը քարով ամրացնել ու վրայով մի շարք կամուրջներ անցկացնել:

Գետառի վերևի և ներքևի կանաչադարձ ափնյա փողոցները միացվում են քաղաքի ճանապարհացանցին:

Գետառի միջին հոսանքն էլ անցնելով շրջանային վբոսայգու միջով կնպաստի նրա գեղեցկությանը:

Քաղաքի հյուսիսային մասում նախատեսված է Կուլտուրայի և հանգստի պարկը, որը գտնվում է Քանաքեռի բարձրավանդակի մի մասում և քաղաքը հյուսիսից, արևմուտքից և արևելքից շրջապատող բլուրների փեշերում:

Այդ պարկը հարավային կողմից տերրասներով միանում է Կուլտուր-գեղարվեստական թաղի տերիտորիային, իսկ հյուսիսային կողմից հասնում է անտառին, որը ծածկելու է Երևանի վերևի բարձրավանդակի մի մասը և այսպիսով ստեղծվելու է մի վստահելի պատենշ քաղաքը հյուսիսից եկող քամիներից և փոշուց պաշտպանելու համար:

Անտառը կարող է ըստ կարիքի ընդարձակվել և միացվել մոտակա շրջանների կանաչադարձ մասսիվներին. արևելյան կողմից Սայաթ-Նովայի պարկին և Զանգվի ձորի այգիներին, արևելյան կողմից Գազանանոցին և Գետառի այգիներին, հարավային կողմից Կուլտուր-գեղարվեստական քաղաքամասի պարկին:

Այդ անտառը քաղաքի շուրջը դասավորված այգիների հետ միասին կազմելու է մշտական կանաչ գոտի, ապահովելով քաղաքի առողջ և թարմ օդը:

Օգտվելով Կիրովի անվան ջրանցքից, կարելի է Կուլտուրայի

և հանգստի պարկում ջրավազաններ, շատրվաններ և լողարաններ, իսկ տերրասներով իջնող դրոսայգում ջրվեժներ շինել: Այս սահմաններով քաղաքը նախատեսվում է առաջժամ 200 հազար բնակչության համար, սակայն ապագայում կարելի է ընդարձակել մինչև 500 հազար բնակչության համար, միացնելով շրջապատող հողամասերը:

ԺՈՂՈՎՐԻՒԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ

ՀՍԽՀ Պետական թատրոնի (Ժողտուն) նախագծի հիմնական միտքն է միացնել ձմեռային և ամառային թատրոնները մեկ շենքի մեջ:

Ձմեռային թատրոնը նախատեսված է 1500, իսկ ամառայինը՝ 2000 հանդիսականների համար:

Ձմեռային թատրոնը դուրս է գալիս դեպի հրապարակ, իսկ ամառայինը դեպի իր պարտեզը: Շենքի կենտրոնում տեղավորված է բեմը:

Թատերասրահները նախագծվում են անտիկ թատրոնների տիպով՝ կիսակլոր և երկհարկանի:

Ձմեռային թատրոնի թատերասրահը ունի բուսամուտներ, որոնք հնարավորություն են տալիս համալումարների, ցերեկային նիստերի, դասախոսությունների և համերգների ժամանակ օգտվել ցերեկվա բնական լույսից:

Երկու թատրոնների բեմերն էլ ունեն երեքական պրոսցենիումներ (բեմի բացվածքներ), որոնք միանալով կազմում են մեկ ընդհանուր պորտալ և դասավորված են մեկը մյուսի նկատմամբ որոշ անկյան տակ:

Բեմի այդ ձևի կառուցվածքը հնարավորություն է տալիս բեմադրությունների մեջ բազմապիստություն մտցնել և շատ հարմար է մասսայական բեմադրությունների համար: Այդպիսի բեմը հնարավորություն կտա նաև ղուգլենթացաբար գործողություններ կատարել 2—3 կետերում, ինչպես և պիեսի մի քանի գործողություններն առանց ընդմիջումների կատարել, փոխադրելով մի բեմից մյուսը:

Թե՛ ձմեռային, և թե՛ ամառային թատերասրահների պարտերները նախատեսվում են կառուցել այնպես, որ պտույտ գան, Դա հնարավորություն կտա դահլիճի կենտրոնում ունենալ բեմի մակերեսին հավասար հորիզոնական հրապարակ տարածական բեմադրությունների համար:

Երկու թատրոնների սրահներն էլ հարմարեցված են հնչունավոր կինոյի համար:

Ձմեռային թատրոնում կա ընդարձակ ֆոյե, զբոսարաններ, հյուրասենյակներ, բուֆետ, նախասրահ, ղեկստարան, անհրաժեշտ թվով սանդուխներ, ծխարաններ և այլն:

Բեմի հատակը, համեմատ բոլոր պրոսցենիումների լայնության, նախագծվում է կառուցել շախտային ձևով, որպեսզի հնարավոր լինի ըստ կարիքի կենտրոնական բեմը բարձրացնել և իջնենել: Շախտային կառուցվածքի շնորհիվ, բացի նրանից, որ բեմը բարձրանում և իջնում է, այլև պտույտ է գալիս երկու կողմի վրա ուղղաձիգ առանցքի շուրջը:

Բեմը երկու կողմից ունի պանդուսներ, որոնք հնարավորություն են տալիս բեմ անցկացնել մասսայական գործողություններ, կառքեր, ավտոներ և այլն: Բեմի բարձրացնող բոլոր հարմարությունները շարժման մեջ են դրվում էլեկտրականության միջոցով: Բեմի տակ կառուցված է շորս հարկանի տրյում: Բեմի երկու կողմից տեղավորված են բեմին օժանդակ 80 սենյակներ:

Ամառային թատրոնը նախագծված է ամֆիթատրոնի ձևով, շրջապատված սյունաշարքով: Ամառային թատրոնում, որպես ֆոյե ծառայում է պարտեզը (պարկը) ջրավազաններով և շատրվաններով, գալերեյաներով ու պավիլյոններով զարդարված:

Երևանի կլիմայական պայմանները հնարավորություն են տալիս երկար ժամանակ օգտվել բաց թատրոնից: Այդ ժամանակամիջոցում կարող են երկու թատրոնն էլ օգտագործվել, ըստ որում մեկը ներկայացումների, իսկ մյուսը կինոյի համար:

Հնարավոր է նաև կազմակերպել ժողովրդական մեծ հանդեսներ, միացնելով ձմեռային և ամառային թատրոնները: Այդպիսի դեպքում թատրոնը վերածվում է մեկ մեծ ծածկված ձվաձև ստադիոնի՝ 3000 դիտողի համար:

ՀՍԽՀ ԿՍՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՏՈՒՆԸ

Կառավարական տունը բռնում է մեկ առանձին թաղամաս շերտապատված մի կողմից Լենինի հրապարակով, իսկ մյուս 3 կողմերից քաղաքի գլխավոր փողոցներով:

Տան գլխավոր մասը իր մուտքի դռնով դուրս է գալիս դեպի Լենինի հրապարակը և իր մեջ պարփակում է ԿԳԿԶ-ի, ԺԿԽԶ-ի, Պետպլանի շենքերը և նիստերի դահլիճը — 1000 մարդու հաշվով, որին կից կա ֆոյե:

Շենքի կենտրոնում նախատեսվում է գլխավոր վեստիբյուլը:

ավանդալը, որով կապ է հաստատուում ԿԳԿ-ի, ԺԿԽ-ի, Պետպլանի և բոլոր ժողկոմատների հետ:

Ավանդալը ծրագրվում է ռոտոնդայի ձևով՝ շորս հարկից: Տան մնացյալ մասերը դուրս են գալիս դեպի քաղաքի գլխավոր պողոտան ու մերձավոր փողոցները և ունեն լրացուցիչ 3 մուտք:

Ամբողջ շենքը լինելու է հոյակապ և հիմնական, երեսից պատած Քուլագերանի վարդադույն տրախիտ քարով, բաղալուտ ցոլովի վրա, ֆասադները վարդարված են լինելու սյունաշարքերով և քանդակներով: Պալատի գլխավոր սենյակները ներսից վարդարված կլինեն դեղարվեստական աշխատանքներով, օգտագործելով ՀՍԽՉ եղած նյութերը (մարմար, օնիքս և այլն):

Եվ, ինչպես ասացինք վերևում, Խորհրդային իշխանությունը այս բոլոր նվաճումները Հայաստանում ունեցել է ազգամիջյան կոիվներից քարուքանդ եղած, ավերված, տնտեսապես քայքայված և ալան թալանի ենթարկված ու սովի մատնված երկրում, երբ իշխանությունը մի կողմից մտահոգված էր բնակչության ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու, սնունդ մատակարարելու, մյուս կողմից՝ անտերունջ որբուկներին մահի ճիրաններից փրկելու և խնամելու, երրորդ կողմից՝ կարգ ու կանոն սահմանելու անհետաձգելի խնդիրներով և վերջապես ժողովրդի կուլտուրական կյանքը բարելավելու հարցերով:

Եթե այդպիսի դժվարագույն պայմաններում Խորհրդային իշխանությունն այնքան կարճ ժամանակամիջոցում այսպիսի հսկայական և սքանչելի հաղթանակներ ու նվաճումներ է ունեցել, որ մարդ ապշում է, ապա ուրեմն պիտի է՛լ ավելի սպասել հետագա տարիներում, երբ արդեն կազմակերպչական շրջանն անցել է, երբ ավելի նպաստավոր և խաղաղ պայմաններ են ստեղծվել շինարարության համար, երբ արդեն ամբողջ ժողովուրդը, ետ վանելով դաշնակների և դանաւան օպորտունիստների հերյուրանքները, խորը հավատով ու վստահությամբ լծված է ստեղծագործական աշխատանքի և առաջ է գնում հսկայական քայլերով:

Տոնելով Խորհրդային Հայաստանի հաղթանակների ու նվաճումների 15-րդ սքանչելի տարեդարձը և թևակոխելով 16-րդ տարին, ամենայն անկեղծությամբ և սրտաբուխ կերպով գոչենք. կեցցե Խորհրդային իշխանությունը, կեցցե Խորհրդային Հայաստանը, կեցցե Խումկուսը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՉՆԵՐԸ
ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ
ՄԱՍԻՆ

1

ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

Դժվար է, շատ է դժվար գրել իմ ամենամոտ մարդու մասին, որն սկսած 1900 թ. իմ երիտասարդության տարիների ընկերն էր, և ապա 1908 թ. դարձավ իմ ամուսինը և կյանքիս անբաժան ուղեկիցը¹։

Չնայած ծանր վերապրումների մեջ եմ, բայց և այնպես, փորձում եմ գրել իմ հուշերը. թող ընթերցողներն ինձ ներեն, եթե շատ բան, գուցե և կարևոր դեպքեր, բաց թողնեմ։

Ես ծնվել եմ 1885 թ., Պետերբուրգում, Անգլիայից Ռուսաստան փոխադրված Մատվեյ Յակովլևիչ Էդվարսի ընտանիքում։ Հայրս ճոպանի տնայնագործական փոքր գործարան ուներ Պետերբուրգի Օխտա արվարձանում։ Մայրս՝ Կամիլլա Նիկոլաևնան, հայտնի ուսուցչուհի և արտադրատեղի Նիկոլայ Լեոնտովիչ Բենուաի դուստրն էր։ Նրա եղբայրները — իմ քեռիները՝ Ալեքսանդր, Ալբերտ, Լեոնտի, Միխայիլ և Նիկոլայ Բենուաները հետագայում ճանաչվեցին որպես ուսուցիչներ և նշանավոր գործիչներ։

Ալեքսանդր Թամանյանի հետ առաջին անգամ ես հանդիպել եմ, երբ նա Գեղարվեստից ակադեմիայի ուսանող էր՝ 1899—1904 թթ., իմ մորաքրոջ՝ Եկատերինա Նիկոլաևնա Լանսերեի ընտանիքում, որը հայտնի քանդակագործ Եվգենի Լանսերեի այրին էր։ Նրա տանը, ինչպես ընդունված էր Պետերբուրգի հայտնի ընտանիքներում, շաբաթական մեկ անգամ՝ կիրակի օրերը երիտասարդություն էր հավաքվում, հիմնականում նրա որդիների և աղջիկների ընկերներով։ Մորաքրոջս որդիները՝ Եվգենի Եվգենևիչ և Նիկոլայ Եվգենևիչ Լանսերեները, որ հետագայում ճանաչված արվեստագետներ դարձան՝ մեկը նկարիչ, մյուսը ճարտարապետ, սովորում

էին Գեղարվեստից ակադեմիայում. հավաքույթներում լինում էին մեծ մասամբ Ակադեմիայի ուսանողներ, դրանց թվում և երիտասարդ Թամանյանը: Այդ հավաքույթներում հաճախ լինում էին նաև իմ քեռիները՝ Բենուաները, որոնք նույնպես Գեղարվեստից ակադեմիայի սաներ էին:

Մեր հավաքույթներն անցնում էին շատ ուրախ և բուլանդակալից: Այդ ժամանակ ես նոր էի ավարտել Պետերբուրգի Ստայունի-նայի մասնավոր գիմնազիան: Մեր առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ Թամանյանն ինձ վրա թողեց մեծ տպավորություն. բարձրահասակ, համակրելի, ինքնատիպ դիմագծեր, սպիտակ գեղեցիկ ատամնաշար, սև մազեր, որով նա այնքան տարբերվում էր իյ՛ր ուս ընկերներից: Երիտասարդ Թամանյանն իր աշխույժ և ուրախ բնավորությամբ մեր երեկույթների կենտրոնն էր:

Ակադեմիան ավարտելուց հետո, նա հաճախ էր լինում մեզ մոտ: Այդ տարիներին նա իմ ավագ քրոջ՝ Նլին Մատվեենա Շմերինգի համար ծարսկոյե Սելոյի երկաթգծի «Վիրիցա» կայարանում ամառանոց էր կառուցում:

Թամանյանի հայրը՝ Հովհաննես Միրոնովիչը, և մայրը՝ Մարիա Էմմանուելովնան՝ ծագումով նոր Նախիջևանի հայերից էին: Թամանյանի պատմածից գիտեի, որ նրա հայրը ունեցել էր գալանտերեայի մի փոքր խանութ, սակայն 1900 թվականին, անհաջողության հանդիպելով, փակել էր այն և հաշվապահություն էր անում զանազան հիմնարկներում և, այդպիսով, մի կերպ, պահում բազմաճյուղ ընտանիքը. նա ուներ հինգ որդի և երեք աղջիկ: Ալեքսանդրը շորորորդն էր: Թեև լավ չէին ընտանիքի տնտեսական պայմանները, այնուամենայնիվ բոլոր եղբայրները ստացել էին բարձրագույն կրթություն, բացի կրտսեր եղբորից՝ Էմմանուելից, որը 1914 թ. պատերազմի պատճառով, չկարողացավ ուսումը շարունակել: Թամանյանի մյուս երեք եղբայրներն էլ իրավաբանական կրթություն էին ստացել: Եղբայրները իրար հետ խոսում էին, ինչպես հետո ինձ բացատրեցին, նոր Նախիջևանի բարբառով: Թամանյանը հոր հետ նամակներ էր փոխանակում հայերեն: Մինչև օրս հիշում եմ իմ սկեսրարի մանր, մարգարտաշար ձեռագիրը:

Դեռ Եկատերինադարի ռեալական դպրոցում Թամանյանը իր նկարներով գրավում է նկարչության դասատու, ակվարելիստ Ալեքսանդր Նիկոնորովիչ Կուրոչկինի ուշադրությունը: Կուրոչկինը խոսում և հորդում է Թամանյանին, որ նա ուսումը շարունակի Գեղարվեստից ակադեմիայում, և նա դպրոցն ավարտելուց հետո, մեծ

Թամանյանը մանուկ հասակում. 1886 թ.

զոհողությունների գնով գնում է Պետերբուրգ Ակադեմիա ընդուն-վելու համար:

Նկարչության քննության ժամանակ նա, օգնելով իր ընկեր-կրաչկովսկուն, որը երկրորդ, թե երրորդ անգամ էր քննություն տա-լիս, իր նկարը չի կարողանում վերջացնել սահմանված ժամկետում և այդ իսկ պատճառով, այդ տարում, նա Ակադեմիա չի ընդունվում: Հաջորդ՝ 1898 թ., հաջող քննությունների տալով, ընդունվում է Ակա-դեմիայի Գեղարվեստական ուսումնարանի ճարտարապետական բաժինը: Ակադեմիայում Թամանյանի մտերիմ ընկերներն էին Նի-կոլայ Նվագենեիչ Լանսերեն, Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչ Շչուկոն, Լոգին Լոգինովիչ Շրետերը, Վասիլի Միխայլովիչ Սոկոլովը:

Թամանյանն ուսանողության տարիներին տարված էր թատրո-նով, մանավանդ օպերայով, շատ էր հետաքրքրվում նաև երաժշ-տությանը, դրան նպաստում էր և այն, որ նրա եղբայրներից Գրի-գորը ջութակ էր նվագում, իսկ Մազդալինա քույրը լավ երգում էր և ձայնը մշակում հայտնի պրոֆեսոր Մազեթիի մոտ:

Գեղարվեստից ակադեմիայում այդ ժամանակ անց էին կաց-նում տրագիցիոն դարձած հավաքույթներ — «հինգշաբթիներ», որի ժամանակ Ակադեմիան ավարտածները և ուսանողները, հաստատ-ված կարգի համաձայն, լսում էին ստեղծագործական բնույթի դա-սախոսություններ, որոնք քննարկվում էին ներկաների կողմից: Այս հավաքույթները դաստիարակչական կարևոր դեր ունեին, ինչ-պես ուսանողների, այնպես էլ Ակադեմիան նոր ավարտած երիտա-սարդ արվեստագետների համար: Թամանյանը համարյա միշտ լի-նում էր այդ «հինգշաբթիներին», նա այստեղ հաճախ հանդիպում էր Թեպինին և Սերովին:

Ուսանողության տարիներին Թամանյանն աշխատում էր որպես Պետերբուրգի հայոց եկեղեցական խորհրդի ճարտարապետ և այդ աշխատանքի համար ամսական ստանում էր 25 ռուբլի: Ակադե-միան ավարտելուց հետո, եկեղեցական խորհուրդը Թամանյանին Պաննարարում է պատասխանատու մի աշխատանք՝ հիմնովին վե-թակառուցել Պետերբուրգի հայկական եկեղեցին, որը կառուցվել էր Լազարյանների միջոցներով, ճարտարապետ Ֆելտենի նախագծով և Պետերբուրգի 18-րդ դարի նշանավոր հուշարձաններից էր հա-մարվում: Այդ ժամանակ մենք դեռ ամուսնացած չէինք, բայց հա-ճախ էինք հանդիպում, և ես հիշում եմ, թե ինչպես Թամանյանը տարված էր այդ աշխատանքով: Նա մեծ պատասխանատվություն էր զգում և հուզվում էր. իհարկե մեծ մասամբ այն պատճառով, որ դա նրա առաջին ինքնուրույն աշխատանքն էր: Շատ շանցած եկե-

դեցու վերանորոգումն ավարտվեց, ճանաչում բերելով երիտասարդ ճարտարապետին, Եկեղեցու վերակառուցմանը զուգահեռ Թամանյանը ղեկավարում էր եկեղեցու բակում գտնվող շենքերի վերականգնման գործը։ Այս աշխատանքների ընթացքում Թամանյանը մոտիկից ծանոթացավ Պետերբուրգի հայոց եկեղեցական խորհրդի անդամներին։ Պետերբուրգի համայնքի աչքի ընկնող հասարակական գործիչներ Կարապետ Եղյանի (Եղուլ), Սուլթան շահի, գնեքալ Բաղրամյանի, եկեղեցական խորհրդի նախագահ նշանավոր նեվրոպատոլոգ պրոֆեսոր Վարդան Վարդանյանի (Վարտանով), երիտասարդ վիրաբույժ Համբարձում Քեչեկի և ուրիշների հետ։

Այդ տարիներին էր, որ նա ծանոթացավ ու մտերմացավ հետագայում Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ, ականավոր պարտիական և պետական գործիչ Սարգիս Սրապիոնյանի (Լուկաշինի) հետ։

1904 թ. Թամանյանը, Ակադեմիան ավարտելով, սկսեց դբադվել ինքնուրույն ստեղծագործական աշխատանքով և միաժամանակ աշխատել, որպես հայ եկեղեցիների ճարտարապետ։

Առաջին խոշոր ինքնուրույն աշխատանքը, որին եռանդով ձեռնամուխ եղավ Թամանյանը, «Cafe de France»-ի նախագիծն ու կառուցումն էր։ Այս կաֆեն գտնվում էր Նևսկի պողոտայի հայ եկեղեցու տներից մեկում։ Կաֆեյի ներսի զարդանկարման համար Թամանյանը հրավիրել էր Ե. Ե. Վանսերեին և Վ. Ա. Շչոկոյին, իսկ ճարտարապետական մասը կատարել էր ինքը։

1908 թ. սեպտեմբերին մենք ամուսնացանք։ Զնայած հայր մոլի կաթոլիկ էր, բայց Թամանյանին հաջողվեց համոզել նրան, և մեր պսակադրությունը կատարվեց Պետերբուրգի հայոց եկեղեցում, հայկական ծեսով։ Ամուսնանալուց հետո մինչև 1917 թ. մենք ապրում էինք Պետերբուրգում՝ Վասիլևսկի կղզում։

«Cafe de France»-ի շինարարությունը ավարտելուց հետո, 1911 թ. Ալեքսանդր Իվանովիչն սկսեց աշխատել իշխան Շչերբատովի Մոսկվայում կառուցվելիք տան նախագծի վրա։ Թամանյանին Շչերբատովի հետ ծանոթացրել էր արվեստագետ Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ Բենուան։

Մինչև Շչերբատովի տան նախագծումը և կառուցումը, Թամանյանը Պետերբուրգում կատարել էր ևս մի քանի կառուցում և մասնակցել մի-երկու կոնկրետի, Պետք է ասեմ, որ Ալեքսանդր Իվանովիչը թերահավատ էր կոնկրետների նկատմամբ, դրանց արդյունքները իրավացի չէր համարում, բայց այնուամենայնիվ մաս-

նակցում էր: Առաջին անգամ նա մասնակցեց մի կոնկուրսի, ներկայացնելով Պետերբուրգի մզկիթի նախագիծը, որը կառուցվելու էր Բուխարայի էմիրի համար, Կրոմվելյան պողոտայում, Կշեսինսկայայի նշանավոր առանձնատան կողքին: Այդ նախագիծը նա կազմել էր ճարտարապետ Եվստաֆի Իոսիֆովիչ Կոնստանտինովիչի հետ միասին: Նախագիծը որևէ մրցանակի չարժանացավ: Ն. Ե. Լանսերեի հետ միասին կազմել էր Վոլոկոլոմսկում կառուցվելիք իգական գիմնազիայի շենքի նախագիծը, որը մրցանակի արժանացավ: Այդ նախագիծն իրագործվեց թե ոչ, ես չեմ հիշում:

Շչերբատովի տան աշխատանքներն ավարտվեցին 1913-ին: Նախագիծը մշակվում էր Պետերբուրգում. աշխատանքները դժվարանում էին տան կառուցման տեղի անհարմարության պատճառով (հողամասը նեղ էր և խոր ընկած): Շչերբատովը Մոսկվայի հին ազնվականներից էր, գեղարվեստասեր, գեղանկարչության տարված անձնավորություն: Նոր տան մեջ նրա բնակարանը նման էր մի հարուստ պատկերասրահի: Առանձնատունը բաղկացած էր մի քանի տասնյակ սենյակներից՝ զարդարված փարթամորեն ու ճաշակով:

Շչերբատովի տան նախագծման և կառուցման երեք տարվա ընթացքում Ալեքսանդր Իվանովիչն իր ամբողջ ժամանակը և ուշադրությունը նվիրել էր այդ գործին: Աշխատանքին վերաբերվում էր մի առանձին սիրով և ուշադրությամբ: Շինարարության ընթացքում նա անընդհատ լինում էր Մոսկվայում:

Շչերբատովը բարձրահասակ ու մարմնեղ մարդ էր, նա դժվարությամբ էր տեղավորվում Մոսկվայի ձիու կառքերում: Լինելով բարձրաճաշակ մարդ՝ լրիվ վստահում էր Ալեքսանդր Իվանովիչին: Իհարկե, այդպիսի լուրջ և պատասխանատու գործը չէր կարող լինել առանց փոքրիկ և անխուսափելի ընդհարումների, Շչերբատովը երբեմն շինարարության վայրը գալով, ինքնակամ փոփոխություններ էր անում: Բայց Թամանյանը հավատարիմ լինելով իր հայացքներին և սկզբունքներին, տանտիրոջը թույլ չէր տալիս միջամտելու ճարտարապետական գործերի մեջ: Թղթերի մեջ պահպանվել է մի հետաքրքիր ծաղրանկար՝ Շչերբատովի և Թամանյանի մասին, որը նկարել է Շչերբատովի տան դիմացի շենքի բնակիչներից մեկը. նկարված է նրանց ընդհարման աջն պահը, երբ Թամանյանն արգելում է Շչերբատովին, մինչև տան ավարտվելը, մուտք գործել այնտեղ, Եվ պատմում էին, որ իսկապես, դրանից հետո, Շչերբատովը այլևս չի եկել: Հեռվից է միայն դիտել իր տան շինարարությունը:

1914 թ. Մոսկվայի քաղաքային վարչութիւնը Շչերբատովի տունը, որպէս այդ թիւականի կառուցված քաղաքի լավագոյն շենքի, պարգևատրեց առաջին մրցանակով և ոսկե մեդալով: Միաժամանակ շենքի պատին՝ պետք է փակցվեր մարմարե տախտակ, որի վրա պետք է գրված լիներ նախագծողի և կառուցողի անուն, ազգանունը: Ինչքան գիտեմ, այդ բանը մինչև օրս չի կատարված. նույն, 1914 թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդր Իվանովիչն ընտրվեց Պետերբուրգի Գեղարվեստից ակադեմիայի ակադեմիկոս: Այդ պատվավոր կոչումը մեծ բարոյական բավականութիւն պատճառեց թե Ալեքսանդր Իվանովիչին, թե մեզ՝ նրա մերձավորներին: Ալեքսանդր Իվանովիչը ակադեմիկոս ընտրվեց 36 տարեկան հասակում և ակադեմիկոսներից ամենաերիտասարդն էր:

Մոտավորապէս նույն թիւականներին Թամանյանը աշխատում է Յարոսլավլում ցուցահանդեսի նախագծի և նրա իրականացման վրա: 1915 թ. նախագծում է և կառուցում Պրոզորովսկայա կայարանում (այժմ Կրատովո) Մոսկվա—Կազան երկաթգծի (Մոսկվայից մոտ 50 կմ) բանվոր ծառայողների ավանը (մինչև 1917 թիւականը կառուցվել էին հիվանդանոցի և սանատորիայի շենքերը): Միաժամանակ նախագծում էր նույն երկաթգծի վարչութիւնի նիստերի դահլիճի ձևավորումը:

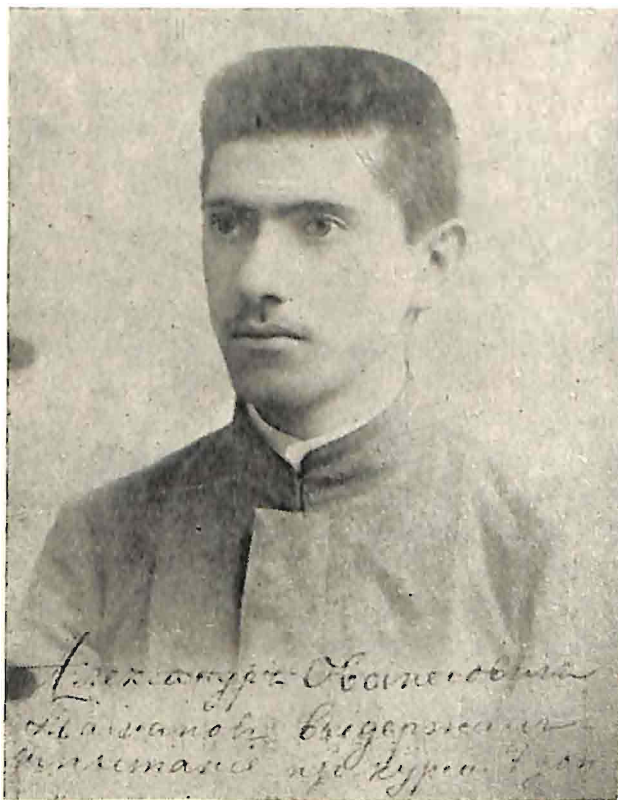
Թամանյանի 1915—1916 թթ. աշխատանքներից աչքի ընկան Մուսին-Պուշկինի Իլովնա կալվածքում վերակառուցված և Բորիսոգլեբ կալվածքում նորակառուցց առանձնատները:

1916 թիւականին Ալեքսանդր Իվանովիչը հրավիրվեց որպէս «նորին մեծութեան» կաբինետի ճարտարապետ, սակայն այդ պաշտոնում ոչ մի գործ չկատարեց:

Մեծ Հոկտեմբերի առաջին ամիսներին Թամանյանը մասնակցեց հայտնի դերասան Յուրի Յուրևի նախաձեռնութեամբ ստեղծված Ողբերգութեան թատրոնի աշխատանքներին: Այդ թատրոնի առաջին ներկայացումը կայացավ Պետերբուրգում, 1918 թ. Զինիդելի կրկեսում. բեմադրվեց Սոֆոկլեսի «էդիպ արքա»-ն:

1917 թիւականի ուկրացիայի առաջին ամիսներին Ալեքսանդր Իվանովիչը ընտրվեց Պետրոգրադի Գեղարվեստական ակադեմիայի վիցե պրեզիդենտ: Իր նոր պատվավոր աշխատանքին Թամանյանը վերաբերվում էր մեծ սիրով և ուշադրութեամբ, Կազմել էր մի շարք ծրագրեր Ակադեմիայի աշխատանքների վերակառուցման ուղղութեամբ:

1917 թիւականի սեպտեմբերին ես երկու աղջիկներիս՝ 8 տարեկան Մարիայի, մեկ տարեկան Արոշկայի և որդուս՝ 7 տարեկան

Թամանյանը ռեալական դպրոցի աշակերտ. 1898 թ.

Գևորգի հետ Պետրոգրադից՝ մեկնեցի Անապա, որտեղ և մնացի մինչև 1920 թվականը: Ալեքսանդր Իվանովիչը մնաց Պետրոգրադում մինչև 1919 թվականը, նա եկավ Անապա՝ մեզ տեսնելու և ապա գնաց Երևան, ուր հասավ 1919 թվականի ամառվա վերջին:

1920 թվականի ամառը ևս երեխաների հետ ուղևորվեցի Երևան և մեծ դժվարություններով ու զրկանքներով հասա Սանահին կայարանը, որը այն ժամանակ մենշևիկյան Վրաստանի և դաշնակցական Հայաստանի, այսպես կոչված, շեղոք գոտու սահմանն էր: Սանահինում մենք մնացինք բացօթյա, շատ ծանր պայմաններում, երկաթգծի պլատֆորմից դեպի ներքև տանող քարե աստիճանների տակ, Այդտեղ կիսաքաղց դրուժյամբ երեխաներիս հետ մնացի մի քանի օր, երբ վերջապես մի երկաթուղային, ինչպես հետո պարզվեց, ինժ. Գր. Շիրմազանի հանձնարարությամբ, մեզ գտավ և մի կերպ, գնացքի մեջ տեղավորելով, ճանապարհեց Երևան: Ալեքսանդր Իվանովիչը մեզ դիմավորեց Ալեքսանդրապոլում (Լենինականում), ուր մի քանի օր հանգստացանք բժ. Արեշյանի քոռջ մոտ:

Գալով Երևան մենք սկզբում տեղավորվեցինք հին բաղնիքի մոտ՝ երկու սենյակից մի տան մեջ, հայտնի նկարիչ Կուստոդիևի բրոջ՝ Եկատերինա Միխայլովնա Վոլնիցկայայի հարևանությամբ:

Երևան գալուց հետո Թամանյանը ճարտարապետական նախագծեր էր կատարում, շատ եռանդ և ժամանակ էր նվիրում նաև հնությունների պահպանության գործին: 1921 թ. դաշնակցական ավանտյուրայի տապալումից հետո, դաշնակցականները՝ ավանտյուրան ճնշող Կարմիր Բանակի և Սովետական իշխանության մասին, իրենց տարածած սուտ լուրերով, կարողացան թյուրիմացության մեջ դնել Թամանյանին, և Թամանյանը գնաց Պարսկաստան: Նույն թվականին ևս ևս երեխաների հետ նրա մոտ՝ Թավրիզ գնացի: Պարսկաստանում մնացինք մինչև 1923 թվականը: Այդ տարիներին Թամանյանը իր նախաձեռնությամբ հատակագծային մի շարք աշխատանքներ կատարեց Թավրիզում: Մեկ տարի շանցած կորցրինք մեր անդրանիկ ռազկան՝ Մարուսյային, որը շատ մեծ հարված էր մեզ համար:

1923 թվականին խորհրդային Հայաստանի կառավարության հրավերով ամբողջ ընտանիքով տեղափոխվեցինք Երևան, ուր այնքան շատ էր ձգտում Թամանյանը:

Վերադառնալով հայրենիք՝ նա իր ամբողջ եռանդը, փորձը և գիտությունը նվիրեց նորաստեղծ խորհրդային Հայաստանի վերա-

կառուցման գործին: Առաջին իսկ օրերից նա ձեռնամուխ եղավ Երևանի հատակագծման աշխատանքներին: Այդ աշխատանքին ըուգահեռ նա կազմեց Երգէսի և Այդր լճի ջրհան կայանի նախագծերը: Թամանյանը հետևում և ղեկավարում էր նրանց շինարարությանը: Այդ ժամանակ էր, որ մշակեց Լուկաշենի և մի քանի այլ ավանների հատակագծերը:

Մայրաքաղաքի հատակագծման գործին նա վերաբերվում էր մեծ խստապահանջությամբ ու անօրինակ սիրով: Քաղաքի հատակագծի վրա աշխատելիս Թամանյանը մտածում էր և այսպիսի մի առաջարկի մասին՝ Երևանի հիմնական մասը տեղադրել Քանաքեռի սարահարթում, բայց այն ժարիներին այդպիսի միտքը թվում էր անիրագործելի և աջակցություն չգտավ:

Երևանի հատակագծից բացի, Թամանյանը մշտապես ղրաղված էր տարբեր նշանակության և բնույթի շենքերի նախագծերով և կառուցումով. սրանց մեջ, ամենից շատ, իր կյանքի ամենակարևոր, ամենասիրելի գործով՝ Ժողտան նախագծով: Ժողտունը նախագծելու ժամանակ Թամանյանը մտածում էր, որ այն պետք է լիներ մասսայական ներկայացումների թատրոն:

Ժողտան աշխատանքը պահանջում էր ուժերի լարում, մեծ եռանդ ու համբերություն՝ անհրաժեշտ նյութեր հավաքելու համար, և կարևորը՝ մեծ պայքար մղել իր ստեղծագործական ուղղությունը շրնդունողների, հատկապես կոնստրուկտիվիստների դեմ:

Թամանյանը շատ բացասական վերաբերմունք ուներ կոնստրուկտիվիզմի նկատմամբ: Կոնստրուկտիվիստների հարձակումները վշտացնում էին նրան, նա ծանր ապրումներ էր տենենում, բայց այդ բոլորը տանում էր արիաբար, լայն հասարակության աջակցությունից խրախուսված, համոզված իր իրավացիության մեջ:

Հայաստան գալու առաջին իսկ տարուց սկսած Թամանյանը զբաղվում էր հայ հին ճարտարապետության ուսումնասիրությամբ, այդ գործում նրան մեծ օգնություն էր ցույց տալիս մեր ընտանիքի և Ալեքսանդր Իվանովիչի մտերիմ բարեկամ՝ ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը:

1920 թվականի աշնանը, մի խումբ հնագետների և արվեստագետների հետ, Թամանյանը գնաց Անի, այդ նշանավոր քաղաքի ճարտարապետական հուշարձաններն ուսումնասիրելու համար: Սակայն վրա հասավ հայ-թուրքական պատերազմը և Թամանյանն իր ընկերների հետ, հոկտեմբերի վերջին, մեծ տեղադրությամբ, վերադարձավ Երևան:

Հին հուշարձաններից Թամանյանը ամենից ավելի հրապուր-
ված էր Երեբրուքով, ուր հաճախ էր գնում: Նրա և Հնությունների
պահպանության կոմիտեի արխիվներում պահպանվել են Երեբրուքի
ճանրամասն շափազրման և ուսումնասիրության նյութեր: Ալեք-
սանդր Իվանովիչը երազում էր վերականգնել այդ հազվագյուտ հու-
շարձանը:

Թամանյանը շատ բարձր էր գնահատում Թորամանյանին և
հարգում, որպես հայ հին ճարտարապետության ու գեղարվեստի
ճեժ գիտակի ու անձնվեր մշակի: Սիրում և գնահատում էր Տարա-
գրոսին: Նրանք երեքն էլ ծնվել էին միևնույն օրը, մարտի 4-ին
հին տոմարով, և կատակով իրենց բարեկամության պատճառն
այդ էին համարում:

Հայաստանի գեղանկարիչներից նա ամենից բարձր գնահա-
տում էր Մ. Սարյանին, Հ. Կոջոյանին, Ստ. Աղաջանյանին, Եղ. Թա-
գեոսյանին: Շատ էր սիրում կլասիկ գրողներին, մանավանդ Լեվ
Տոլստոյին: Դնչպես սկզբում ասացինք, Թամանյանը երաժշտասեր
էր և հաճախ ասում էր, որ ինքը, եթե ճարտարապետ չդառնար, ապա
կլիներ դիրիժոր:

Ալեքսանդր Սպենդիարյանի հետ նա ծանոթացել էր դեռևս
Պետերբուրգում եղած ժամանակ: Հիշում եմ, ինչպես մի օր Կա-
րապետ Տարասովի մոտից տուն վերադառնալով, հայտնեց, որ
ծանոթացել է երիտասարդ կոմպոզիտոր Սպենդիարյանի հետ: Նույն
երեկույթին երգելիս է եղել հայ բարիտոն Կոստանյանը, որի «Այ
Ջարդ»-ը Թամանյանի վրա մեծ տպավորություն էր գործել: Այդ
ծանոթությունը, մանավանդ Սպենդիարյանի Երևան տեղափոխվե-
լուց հետո, վերածվեց մտերիմ բարեկամության:

Թամանյանը թեև Եվրոպայում չէր եղել, բայց քաջ տեղյակ էր
նրա արվեստին ու ճարտարապետությանը և ամենից բարձր դա-
տում էր հունականը և հռոմեականը:

Նա համառությամբ և հետևողականորեն տարիների ընթաց-
քում հավաքեց եվրոպական և ռուս ճարտարապետության կլասիկ-
ների մեծ գրականություն: Միաժամանակ հավաքել էր ռուս ակա-
նավոր ճարտարապետների կատարած ճարտարապետական գծա-
գրերի հարուստ ժողովածու:

Իր կատարած աշխատանքներից նա ամենից բարձր էր գնա-
հատում Մոսկվայում Շչերբատովի տունը, իսկ Երևանում՝ Ժողտու-
նը, Երգեսը և Կառավարական տունը:

Վերջին տարիների լարված աշխատանքը, հոգեկան ապրում-

ները շատ էին ազդում Ալեքսանդր Իվանովիչի վրա: Նա շատ շուտ էր քրտնում, այդ պատճառով էլ հաճախ էր հիվանդանում:

Մանավանդ մեզ համար շատ ծանր էր մեր երկրորդ դստեք՝ Արոշկայի կորուստը. Ալեքսանդր Իվանովիչը խորը ապրեց այդ: Իր հիվանդանալուց՝ մի քանի օր առաջ նա կրկնում էր. «Մի՞թե արդեն 17 ամիս է, որ ես ապրում եմ առանց Արոշկայիս»:

Հիվանդանալով, անկողնում պառկեց միայն երկու օր. նրա մաշված սիրտը չդիմացավ և 1936 թվականի փետրվարի 20-ին, երեկոյան ժամը մոտավորապես 8-ին, Ալեքսանդր Իվանովիչը ընդմիշտ փակեց աչքերը:

Զախից աջ. Ա. Քամանյանը, Վ. Շչուկոն (նստած), Վ. Սոկոլովը և Ն. Լանսերեն 1902 թ.

ԵՂԲՈՐՄ ՄԱՍԻՆ

Եղբայրս՝ Ալեքսանդրը ծնողներիս շորրորդ որդին էր, իսկ ծնողներս ունեին ընդհանրապես տասնմեկ երեխա, որոնցից մեծացան չորսն ութը:

Ձեռն հիշում մի դեպք, որ Ալեքսանդրի որևէ արարքը վշտացրած լինեի մեր ծնողներին: Ձեռն հիշում, որ նրան որևէ ժամանակ պատժած լինեմ, Ընդհակառակը, նրան միշտ օրինակ էին բերում ժյուս երեխաներին:

Ալեքսանդրը շատ կարգապահ երեխա էր, սիրում էր, որ մայրիկը որևէ հանձնարարություն տար իրեն և միշտ էլ ճշտորեն կատարում էր այն: Նրա ուսումը ևս, փոքր հասակից, շատ սահուն էր ընթանում, և ամենևին կարիք չէր լինում, որ ծնողներս կամ մեծ եղբայրներս նրան հիշեցնեին, թե պետք է դաս սովորել: Մենք բոլորս սիրում էինք նրան, և նա արժանի էր այդ սիրուն: Ալեքսանդրը շատ հնարամիտ տղա էր. ամզնից մի քիչ մեծ լինելով՝ միշտ էլ մեր խաղերի կազմակերպիչն էր դառնում և երկար ժամանակ զբաղվում էր մեզանով, թեև իր ընկերներն ունեի և կարող էր ուրիշ բաներով հետաքրքրվել:

Բայց եղբայրս միայն խաղերի մեջ չէր օգնում մեզ: Դեռ իննը տարեկան հասակում, ընդամենը երկու տարով մեծ լինելով ինձանից, նա դարձավ իմ առաջին ուսուցիչը և գրել կարդալ սովորեցրեց: Ինձ հետագայում շատ էր օգնում մեր պարապմունքներին: Մաթեմատիկական լավ գիտելիքներ ունենալով՝ խնդիրների լուծումն այնպես լավ էր բացատրում, որ նրա բացատրություններից հետո մենք այլևս այդ խնդիրներից չէինք վախենում:

Մի անգամ մեր Եվգենիա քույրն ասաց, որ միջօրեական հսկացողությունը ոչ մի կերպ ըմբռնել չի կարողանում և դրա համար

աշխարհագրութեան դասին մեկ է ստացել: Դարձյալ Շուրուշկան, այսպես էինք կանչում Ալեքսանդրին փոքր ժամանակ, օգնութեան Պասալ, և միջորեականներն այլևս քողոյս համար սարսափելի չէին: Ընդհանրապես Ալեքսանդրը մեծ ընդունակութիւն ունեւ առարկան այնպես բացատրելու, որ այլևս անհասկանալի բան չմնա:

Դեռ փոքր հասակից Ալեքսանդրը լավ էր նկարում, որով գրավեց նկարչութեան դասատու Կուրուշկինի ուշադրութիւնը: Այնուհետև այդ ուսուցիչն ամեն կերպ նրա մեջ պահպանում էր սերը դեպի նկարչութիւնը ու զարգացնում նրա ընդունակութիւնը: Ալեքսանդրի մանկութեան տարիների նկարներից մեկը՝ քաղաքային այգու մի անկյունը, շատրվանը, որ շատ նուրբ նկարված էր ջրաներկով ցուցադրվեց երկու ցունցահանդեսում և այժմ պահվում է տանը, իր անձնական արխիվում:

Նըբայրս, ինչպես և բոլորը մեր ընտանիքում, երաժշտութիւն շատ էր սիրում և լավ լսողութիւն ու երաժշտական հիշողութիւն ունեւ: Դեռ ցածր դասարաններից նա ընդունվել էր աշակերտական փողային նվագախմբի մեջ և շքերթների ժամանակ քայլում էր իր կողմնատը ձեռքին, գլխավորելով սովորողների շարասիւնը: Չափահաս տարիքում նա լավ բարիտոն ձայն ունեւ, շատ էր սիրում օպերաներից որևէ բան երգել և հաճախ երգում էր աշխատանքի ժամանակ: Նրա սիրած կոմպոզիտորներն էին Գլինկան, Չայկովսկին, Ռիմսկի-Կորսակովը, Բորոդինը, Բեթհովենը, Վագները, Շոպենը, Գրիգը և ուրիշներ: Սիրում էր առանձնապես իր մոտ բարեկամ Ալեքսանդր Սպենդիարյանի ստեղծագործութիւնները: Գրականութեան մեջ նրան հրապուրում էին կլասիկները և առանձնապես սիրում էր Պուշկինին, Գրիբոեդովին, Կռիլովին և Լ. Տոստոյին:

Պատանի հասակում և արդեն չափահաս ժամանակ նա ուրախ ու շփվող մարդ էր, հասարակութեան սիրված անդամը: Սրամիտ էր ու հնարամիտ: Ծանոթների մեծ շրջան ունեւ և երեկույթների ժամանակ, իր ծանոթների շրջանում, ինչպես ասում են, հասարակութեան հոգին էր:

Ալեքսանդրը մի ուրիշ ընդունակութիւն էլ ունեւ, որը նրան դարձնում էր հասարակութեան ցանկալի անդամը. լավ պարում էր: Նա պարում էր այնպես թեթև ու գեղեցիկ, որ իր հետ պարողին մեծ բավականութիւն էր պատճառում: Մի նոր տարվա տոնածառի հանդեսի ժամանակ, որ կազմակերպվել էր քաղաքային ակումբում, նա ինձ հրավիրեց պուլկա պարելու: Դա դեռ դպրոցական տարիներին էր, Հիշում եմ, երբ մենք դուրս եկանք պարելու, դահ-

լիճում շատ զուլգեր էին պատվում: Ինձ շատ զարմացրեց, որ զուլգերն սկսեցին պակասել ու պակասել, և վերջապես մենք մնացինք մենակ: Այն ժամանակ մենք էլ կանգ առանք, և հանկարծ՝ ծափահարությունների պոռթկում: Այդպիսի գնահատության շրսպասելով՝ մենք խիստ շփոթվեցինք և իսկույն անհետացանք:

Մենք ունեինք մի տարեց ազգականուհի. նրան Ալեքսանդրն առանձնապես շատ էր սիրում: Երկուսն էլ հիանալի հումորիստ էին, իրենց շատ լավ էին զգում երբ հանդիպում էին իրար և իրենց շուրջը ուրախ ու կայտառ տրամադրություն էին ստեղծում: Նրանց այդ հանդիպումները մենք շատ էինք սիրում և ուզում էինք, որ անվերջ շարունակվեն: Մեր այդ ազգականուհու անունը Վարվառա էր, և եղբայրս նրա անունով էլ Վարվառա էր դրել իր կրտսեր աղջկա անունը, որի համար հոգին չէր խնայում: Այդ աղջիկը, մեր Արոշկան, չքնաղ արարած էր և, ինչպես ինքն ասում էր, արև էր եղբորս համար:

Պատահեց այնպես, որ միևնույն տարում մեր ընտանիքից երեք հոգի շրջանավարտ էին: Գրիգոր եղբայրս ավարտեց կլասիկ գիմնազիան, Ալեքսանդրը՝ ռեալական ուսումնարանը, իսկ ես՝ իգական գիմնազիան: Երկու եղբայրներիս պիտի ուղարկեինք ուսումը շարունակելու, Գրիգորին՝ Մոսկվա, համալսարան, Ալեքսանդրին՝ Պետերբուրգ, Գեղարվեստից ակադեմիա:

Որդիներին ճանապարհ դնելիս մայրս շատ էր հուզվել: Հայրս հնարավորություն չունեի նրանց որոշ միջոցներ տալու և ուսման ընթացքում նյութապես աջակցելու: Հիմնականում նրանք գնում էին այն միջոցներով, որ հենց իրենք էին վաստակել՝ դասեր տալով: Մենք բոլորս էլ, երբ մեծանում էինք, դասեր էինք տալիս, և այդ միջոցները լրացնում էին մեր բյուջեն:

Եվ այսպես, մայրս շատ էր անհանգստանում որդիների համար, մանավանդ Ալեքսանդրի, այդ տասնիննամյա պատանու համար, որը գնում էր առանց որոշակի միջոցների, առանց հնարավորություն ունենալու սկզբնական շրջանում մի որևէ տեղ տեղավորվելու, մինչև որ իր վիճակը կարգավորվի, գնում էր հեռու, մեզ համար առեղծվածային Պետերբուրգ քաղաքը, որի մասին մորս այնքան բան էին ասել, որ այնտեղ կլիման վատ է, որ բոլորը հիվանդանում են: Բայց ի՞նչ կարելի էր անել. Ալեքսանդրը ձգտում էր Գեղարվեստից ակադեմիա:

Եղբայրներս գնացին: Ժամանակն անցնում էր, նամակներ էին գալիս, և մայրս քիչ-քիչ հանգստացավ, դադարեց վախենալ Պետերբուրգից: Բայց երբ Ալեքսանդրին ճանապարհ էինք դնում,

մենք ամենևին չէինք մտածում, թե ճանապարհ էինք դնում այն-
քան երկար ժամանակով: Այնինչ, ստացվեց այնպես, որ նա մեր
ընտանիքից զնաց 1897 թվականին և իր ծննդավայրը՝ Եկատերի-
նադար (ներկայիս Կրասնոդար) վերադարձավ միայն 1918 թվա-
կանին, երբ արդեն Պետերբուրգում ու Մոսկվայում հայտնի ճար-
տարապետ էր:

Երբ նա սովորում էր Գեղարվեստից ակադեմիայում, ես
Գրիգոր եղբայրս այցելեցինք նրան: Հետագայում նրա մոտ հյուր
եղան նաև հայրս ու մայրս: Այդ ժամանակ նա արդեն ամուսնա-
ցել էր Կամիլա Մատվեենա Էդվարսի հետ, երեխաներ ունենալով՝ աղ-
ջիկը՝ Մարիան և տղան՝ Գևորգը: Նրա դրուժյունն արդեն լավ էր,
Պետերբուրգի, նրա շրջապատի և Մոսկվայի մի քանի ճարտա-
րապետական ստեղծագործությունների հեղինակ էր: Իսկ երբ ես
ու Գրիգոր եղբայրս էինք նրա մոտ, 1901 թվականն էր, նրա
ուսանողական տարիները, երբ դեռ դժվարություններ էր կրում
կյանքի ճանապարհին: Զե՛ որ տշ տք նրան չէր օգնում:

Պետերբուրգի հայոց եկեղեցական խորհուրդը նրան նշանա-
կել էր իր տների ու եկեղեցու ռեստավրացիայի ու վերանորոգման
մշտական ճարտարապետ: Դրա համար նա ամսական քսան հինգ
ռուբլի էր ստանում: Եվ հենց այդ էր նրա մշտական ֆոնդը: Մի
խոսքով դժվար դրությամբ մեջ էր և պետք է շատ խնայող լիներ: Տուն՝
ծնողների մոտ գնալու մասին մտածելու ոչ մի հնարավորություն
չուներ, Հենց այդ էր պատճառը, որ տանից գնալուց հետո նա
ավելի քան քսան տարի ծնողների մոտ չեղավ:

Մի ձմեռ ես Ալեքսանդրի մոտ ապրեցի: Այդ այն ժամանակ
էր, երբ նա արդեն չորսամյա դասընթացն ավարտել էր և մնում էր,
որ էլի երկու տարի գործնական աշխատանքներ կատարի պրոֆե-
սոր Պոմերանցևի արվեստանոցում: Առավոտյան եղբայրս գնում
էր Գեղարվեստից ակադեմիա և վերադառնում էր գիշերվա ժամը
տասնմեկին մոտ: Գալուն պես չէր քնում. սիրում էր թեյել, զրու-
ցել: Հաճախ այդ ժամերին նա հանգստանում էր մի որևէ ալբոմ
թերթերով կամ գիրք կարդալով: Նրա տուն գալու ժամանակ ես
պատրաստում էի ինքնահոլ և ամենահամեստ ընթրիք: Այդպես
երբեմն երկար զրուցում էինք մենք, սեղանին՝ նավթի լամպը,
ինքնահոլ, հաց, կարագ, շաքար, երբեմն էլ՝ պոլյանդվիցա (բաս-
տուրմայի նման բան է), որ նա շատ էր սիրում և ուտում էր ախոր-
ժակով: Հաճախ նրա հետ գալիս էր իր ընկերներից որևէ մեկը, և
մենք նստում էինք երեքով, չորսով, մինչև որ ընկերներն շտապում
էին գնալ, որպեսզի գիշերը Վասիլևսկի կղզում չմնան, որովհետև

Թամանյանը 1904 թվականին

գիշերվա ժամը մեկին նևայի կամուրջները բարձրացվում էին:

Եղբայրս սիրում էր Վասիլևսկի կղզին և Պետերբուրգում եղած ամբողջ ժամանակ այնտեղ էր ապրում: Չէ՞ որ դա բոլորովին մոտիկ էր Գեղարվեստից ակադեմիային, որը նույնպես գտնվում է Վասիլևսկի կղզում: Պետերբուրգում իր կյանքի մեծ մասը նա ապրեց է: Մեծ պողոտայի № 41 տանը:

Այդպիսի մի երեկո, թեյի քեղանի մոտ նստած, եղբայրս թերթում էր մի ալբոմ, որի մեջ զետեղված էին Հայաստանի հին հուշարձանների գծագրերը և լուսանկարները: Մեկ էլ նա շուռ եկավ դեպի իր ընկեր Եվգենի Շրետերը և ասաց. «Ա՛յ, կտեսնես, ես կապրեմ Հայաստանում և կկառուցեմ այնտեղ»:

Այդ խոսքերը լիովին իրականացան, իր ստեղծագործական կյանքի երկրորդ կեսը նա նվիրեց Հայաստանին: Ապրելով Հայաստանում՝ նա աշխատանքին տալիս էր իր ողջ ոգևորությունը, եռանդը, փորձը, իր ամբողջ էությունը: Նա աշխատում էր մոռանալով հանգիստը, առանց խնայելու իր առողջությունը: Հայաստանում աշխատելու ամբողջ ժամանակամիջոցում ոչ մի անգամ չմտածեց, թե ինչպես քոլորը, ինքն էլ կարող է օգտվել աշխատավորների համար սահմանված արձակուրդից, ոչ մի անգամ ոչ մի տեղ չգնաց բուժվելու և հանգստանալու: Նա շարունակ շտապում էր անել այն ամենը, ինչ մտածել էր: Ծառերն ասացի, որ Ալեքսանդրը մեծ ընտանիքում ընդհանուրի սիրելին էր, հայրս առանձնապես քրնքշորեն էր սիրում նրան, ասես զգում էր, որ նա մեր ընտանիքի պարծանքն է լինելու: Բայց այժմ կարելի է անել, որ իմ եղբայր Ալեքսանդրը ոչ միայն մեր ընտանիքի, այլև հայ ժողովրդի զավակն ու պարծանքը դարձավ:

Սիրելով իր արվեստը՝ եղբայրս միաժամանակ այն նույնացնում էր երաժշտության հետ, ասելով. «Ճարտարապետությունը բարե երաժշտություն է»: Իսկ երաժշտություն նա սիրում էր ինքն ամբողջ էությամբ, թե նա ինչքան էր տարված երաժշտությամբ, ասում է թեկուզ և այս փաստը. ուսանողության տարիներին, երբ իր բյուջեն շատ սահմանափակ էր, նա Կոնսերվատորիայի մեծ դահլիճի աբոնեմենտ էր գնել սիմֆոնիկ համերգների գլխավոր փորձերին ներկա լինելու համար. չէ՞ որ դա ավելի էժան էր, քան համերգների աբոնեմենտը: Այս համերգները տեղի էին ունենում ուրբաթ օրերը, առավոտյան ժամը 10-ից, և ժամանակին տեղ հասնելու համար նա տանից դուրս էր գալիս, երբ Պետերբուրգում օրը դեռ նոր էր բացվում: Այդ փորձերին նա գնում էր մեծ խանդավառությամբ, կարծես մեծ տոնի գնալիս լիներ: Բայց իր այդ

մեծագույն բավականությունից էլ նա ինձ բաժին էր հանում՝ մեկ-մեկ աբոնեմենտը ինձ տրամադրելով: Այնքան բարի էր նա դեպի մեզ և ընդհանրապես դեպի մարդիկ, Չեմ հիշում մի դեպք, որ նա մերժած լինի որևէ մեկի խնդիրքը, եթե միայն կարողանար կատարել այն, թեկուզ և իրեն մեծ դժվարություններ պատճառելով:

Թուշում էին տարիները: Որոտաց Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիան, ես ու Եվգենիան դեռևս Պետերբուրգումն էինք, իսկ Ալեքսանդրը 1919 թվականին գնաց հարավ, իր ընտանիքի մոտ:

Դրանից հետո եղբորս նորից տեսա միայն 1927 թվականին Երևանում, երբ օգտվելով իմ արձակուրդից, հյուր էի եկել նրան: Ալեքսանդրը ամբողջովին կլանված էր իր մեծ աշխատանքով: Երևան քաղաքի հատակագծումը, Ժողովրդական տան (այժմյան Օպերայի և բալետի շենքի), Կառավարական տան և այլ շենքերի նախագծերը — ահա թե ինչով էր տարված նրա ամբողջ էությունը: Նա եռում էր աշխատանքի մեջ, բայց և այնպես ժամանակ էր գտնում ինձ ման ածելու քաղաքում, ցույց տալու իր նախագծած և արդեն կառուցված շենքերը՝ էլեկտրակայանը, աստղադիտարանը, անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտը, որը դեռ նոր էր կառուցվում և այլն և այլն: Նա ինձ տարավ իր արվեստանոցը, որտեղ ես տեսա այժմյան Օպերայի և բալետի թատրոնի մակերևույթը, տարավ Նույնիսկ այդ շենքի շինարարական տեղամասը, որտեղ դեռ նոր էին հողային աշխատանքներ կատարվում, հիմքը գցելու համար: Իհարկե, այդ տարիներին էլ մենք նրան տեսնում էինք միայն ազատ ընկերներին: Մի քիչ երկար նըստելու և հետը հանգիստ զրուցելու հնարավորություն չկար: Օրական երկու անգամ աշխատանքի էր գնում: Գալիս էր՝ տուն, ճաշում, մի քիչ հանգստանում, իսկ երեկոյան անպայման որևէ մեկը գալիս էր նրա մոտ ոչ միայն համակրանքի ու բարեկամության զգացմունքից դրդված, այլև նրանից մի բան սովորելու համար: Եվ նա անտրտունջ իր փորձն ու գիտելիքները հաղորդում էր եկողին, աշխատում էր նրա հետ մինչև ուշ գիշեր: Այս ամենը, իհարկե, չէր կարող չհոգնեցնել նրան, մանավանդ, որ այդ երկարատև գործարար զրույցները տեղի էին ունենում լարված աշխատանքային օրից հետո, երբ նա դեռ մի կարգին հանգստացած չէր լինում, և համարյա միշտ այդպիսի այցելություններից հետո Ալեքսանդրը բոլորովին ուժասպառ էր թվում:

Եղբայրս ընդունելությունների համար մեկընդմիշտ սահմանել էր հինգշաբթի օրերը: Այդ հինգշաբթիներին հավաքվում էին ճաշ մտերիմները և ընկերները:

1929 թ. օգոստոսին հայրս հիվանդացավ գրիպով, Հիվանդու-
թյունը թեթև անցավ, բայց այդ ժամանակ հայրս իննսուներե
մեջ էր և նա միշտ ապրում էր իր Սաշային տեսնելու փափագով
և հեռագրեցի Ալեքսանդրին. նա Եվգենիայի հետ (որն այն ժա-
մանակ հյուր էր իր մոտ) Երևանից շտապ դուրս էր եկել մեքենա-
յով, որպեսզի ավելի շուտ հասնի: Ռազմավիրական ճանապարհով
նրանց անցումն այնքան էլ հաջող չէր եղել: Քիչ էր մնացել վթա-
րի ենթարկվեն, Ուորապտույտներից մեկում մեքենայի արգելակը
վատ էր աշխատել, և եթե պատահաբար ճանապարհի եզրին ըն-
կած գերանը չլիներ, որին դեմ էր առել մեքենան, նրանք կարող
էին անդունդը գլորվել: Մեքենան վնասվել էր, և նրանք ստիպված
էին եղել ճանապարհը շարունակելու համար սպասել պատահա-
կան մեքենայի: Ահա հենց այդ ժամանակ նույն ճանապարհով
անցնելիս են եղել Հայաստանի երկու ժողովոմ, որոնց ազգանունը
չեմ հիշում, և նրանք եղբորս ու քրոջս հասցրել են Օրջոնիկիձե, որ-
տեղից էլ նրանք Կրասնոդար հասան գնացքով:

Երբ նրանք եկան, հայրս արդեն ոտքի վրա էր: Ինչպիսի՞
ուրախություն էր նրա համար և մեր բոլորի համար: Եղբայրս մեզ
մոտ մնաց մի տասն օր, եղավ այն տեղերում, ուր անց էր կացրել
իր պատանեկությունը, գնաց քաղաքային այգի, իր շատրվանի
մոտ, որ նկարել էր դեռ դպրոցական տարիներին, եղավ այն տա-
նը, որտեղ ծնվել էր, հանդիպեց իր հին ծանոթների հետ: Երբ
մեկնումի պահը հասավ, և եղբայրս մոտեցավ հորս մնաս բարով
ասելու, հայրս լաց եղավ և ասաց, որ այլևս նրան չի տեսնի:
Ուղիղ մի տարի հետո հայրս նորից հիվանդացավ և օգոստոսի
30-ին վախճանվեց:

Այդ ժամանակ արդեն եղբորս տեսողությունը վատացել էր, և
բժիշկները մեզ նախազգուշացրել էին, որ ամեն մի ուժեղ ապրում
կարող է վատ անդրադառնալ նրա վրա և վերջնականապես զրկել
տեսողությունից: Դա մեզ վախեցնում էր, և մենք որոշեցինք հորս
մահվան լուրը նրան հայտնել ուշ, խնամքով նախապատրաստե-
լուց հետո: Այդ բանը մեր խնդրանքով արեց նրա սիրելի դուստրը՝
Արեշկան, նա իր խնդիրը լավ կատարեց, և տխուր լուրը առանձին
վնաս չպատճառեց եղբորս:

Ալեքսանդրը շատ անգամ էր ցանկություն հայտնել, որ մենք՝
երեք քույրերս էլ փոխադրվենք Երևան՝ մշտական բնակություն:
«Ես ուզում եմ, — ասում էր նա, — որ իմ երեխաները ձեզ հետ մե-
ծանան և մտերմանան ձեզ հետ»: Մենք որոշեցինք նրա այդ ցան-
կությունը կատարել և 1932 թ. դեկտեմբերի վերջին փոխադրվե-

ցինք նրա մոտ: Եվգենիան Լենինգրադից, իսկ ևս ու Օլգան՝ Կրասնոդարից: Այդ ժամանակ ո՛չ հայրս էր ողջ, ո՛չ մայրս, ո՛չ էլ երկու ավագ եղբայրներս, Գրիգոր եղբայրս մշտապես ապրում էր Մոսկվայում, իսկ ամենակրտսեր եղբայրս՝ Էմմանուելը նույնպես ընտանիքով փոխադրվել էր Երևան և ապրում ու աշխատում էր Քանաքեռի մոտ շինարարությունում, որպես հաշվապահ:

Ալեքսանդրը իր, առանց այն էլ նեղվածք, բնակարանից մի սենյակ հասկացրեց մեզ: Նրա ամբողջ բնակարանը բաղկացած էր երեք սենյակից, որից մեկը շատ փոքրիկ էր և առանձին մուտք չուներ, միջանկյալ սենյակ էր: Ասենք՝ դժվար էլ էր դրան սենյակ անվանել, ավելի շուտ դա երկու սենյակները միացնող տարածություն էր: Եվ ահա հենց այդ սենյակը եղբայրս դարձրեց իր նընջարանը, մի սենյակը տրամադրեց մեզ, իսկ մյուսը, որ մի քիչ ավելի մեծ էր, դարձավ ընտանիքի բոլոր անդամների և՛ սեղանատունը, և՛ ընդունարանը, և՛ ննջարանը: Նրա մեծ որդի Գևորգը, որ այդ ժամանակ արդեն մեծ տղա էր, տանը մի անկյուն չուներ՝ Կլոր տարին նա քնում էր բաց պատշգամբում, իսկ պարապում էր նկտղում, որը ինքն էր հարմարեցրել որպես սենյակ:

Եղբորս այսպիսի բնակարանային պայմանները կրկին ու կրկին ընդգծում են, թե որքան համեստ էր նա իր անձնական կարիքների հարցում... Այն մարդը, որը միայն ու միայն մտածում էր իր հայրենի մայրաքաղաքի բարեկարգման ու գեղեցկացման մասին, որը այնքան ջանքեր էր թափում այդ բարեկարգությունն ու գեղեցկությունն ստեղծելու համար, ինքն ապրում էր այնքան նեղվածք բնակարանում: Երբ նրան ասում էին, թե այսպիսի պայմաններում ապրելը նրան չի սաղում, նա պատասխանում էր. «Ի՛նչ արած, առայժմ Երևանի բնակարանային պայմաններն այսպես են»: Ճիշտ է, կառավարությունը մի հողամաս էր՝ հատկացրել նրան տուն կառուցելու համար և մտադիր էր օգնել այդ կառուցմանը. բայց մի՞թե եղբայրս ժամանակ էր գտնում իր մասին մտածելու: Հիշում եմ, նա մի մոտավոր նախագիծ էր գծել ենթադրվող տան համար: Տան առաջ նախատեսվում էր պարտեզ ու ծաղկանոց: Նա կատակով պարտականություններն էլ արդեն բաժանել էր, թե ով ինչ է անելու նոր տանը: Իմանալով, որ ես ծաղիկներ և բույսեր շատ եմ սիրում, ինձ այգեպան էր նշանակել: Բայց, դժբախտաբար, մենք այդ կատակներից հեռու չգնացինք: Դրանով զբաղվելու ժամանակ չկար:

Հետո վրա հասան ծանր տարիներ. Արոշկայի հիվանդությունը, նրա վաղաժամ մահը և եղբորս այն վիճակը, որ ես կարող եմ

անվանել կիսամահ, որը շարունակվեց մինչև նրա կյանքի վերջը: Արողկայի մահից հետո մենք վախենում էինք նայել եղբորս, խոսել նրա հետ, վախենում էինք կոպիտ կերպով ներխուժել նրա ներքին աշխարհը: Նա ապրում էր Արողկայով, թեև Արողկան այլևս մեզ հետ չէր: Երբ թաղումից հետո տուն էինք մտնում, եղբայրս միայն երկու բառ ասաց. «Առանց Արողկայի...»: Բայց ինչպե՞ս արտասանվեցին այդ բառերը... Մարդկանց մոտ նա իրեն լավ էր պահում. և՛ Արողկայի դին դուրս բերելու ժամանակ, և՛ երբ դա-
գաղը դրվեց Կոնսերվատորիայի դահլիճում, և՛ գերեզմանատանը: Նա չէր լալիս, շարունակ նստած էր գլուխը կախ: Բայց գուցե և
լաց էր լինում գիշերները, երբ ոչ ոք տեսնել չէր կարող:

Միայն մի անգամ նա իմ ներկայությամբ հեծկտաց: Այդ այն ժամանակ էր, երբ ստացվեց Եվգենի Եվգենիևիչ Լանսերեի նամակը, որով նա իր խոր ցավակցությունն էր հայտնում, Եղբայրս կիսախավար սենյակում գլխահակ նստած էր մենակ: Նա խնդրեց, որ ես նամակը կարդամ: Ընդհանրապես վերջին ժամանակները ամեն ինչ մենք էինք կարդում նրա համար, որովհետև տեսողությունը վատանալու պատճառով ինքը կարդալ չէր կարողանում: Եվգենի Եվգենիևիչի նամակն այնքան հուզիչ էր, այնպիսի ջերմ քնն-
շանք կար նրա խոսքերում, ասես նա ինքը մեզ հետ էր և ինքն էր արտասանում մխիթարանքի իր խոսքերը: Մենք երկուսս էլ չդիմացանք և հեծկտացինք:

Եղբորս հաճախ էին այցելում իր մոտ բարեկամները: Ալեքսանդրը լուռ լսում էր նրանց մխիթարանքի խոսքերը, բայց թախիծը, տրամադրությունը ընկճվածությունը չէր նվազում:

Վերջապես նա նորից աշխատանքի անցավ, էլի գնում էր իր արվեստանոցը, բայց աշխատանքից հետո ամեն օր, ինչպիսի եղանակ էլ լիներ, անձրև, ձյուն թե քամի, նա անպայման գնում էր իր դուստրերի գերեզմաններին այցելության և նստում էր այն-
պեղ մինչև աղջամուղջ:

1935 թվականի դեկտեմբերին Ալեքսանդրը ՍՍՌՄ Ճարտարապետների միությունից հրավեր ստացավ մասնակցելու իրենց սեպիային: Բոլորը խտրահուրդ էին տալիս գնալ, մի քիչ թարմանալ: ձենց իր համար էլ, իհարկե, հետաքրքիր էր ներկա լինել այդ սեպիային: Եվ նա գնաց: Նրան ճանապարհ դնելու համար շատ մարդ էր հավաքվել: Դա մի սրտագին ճանապարհում էր: Չէ՞ որ շատերն էին սիրում նրան:

Մոսկվայում Ալեքսանդրը մնաց մեկ ամսից ավելի: Սեսիայի հետ նա լինում է իր կառուցած շենքերում, հանդիպում է իր ծա-

նոթներին՝ Շչուկոյին, Շչուսկին, Ժուտովսկուն, դերասան Յուրևին, լուսանկարվում է նրանց հետ: Նա Երևան վերադարձավ Թարմացած և կարծես կազդուրված: Շատ բան էր պատմում մեզ իր ուղևորության մասին: Ճարտարապետների միությունը նրան խնդրել էր հաճախակի գնալ Մոսկվա և առաջարկել էին մասնակցություն ունենալ Մոսկվայի իրենց աշխատանքներին (Ճշգրիտ չեմ հիշում, թե հատկապես ինչ աշխատանքների): Մենք այնքան ուրախ էինք, որ նրան տեսնում ենք կայտառ, աշխուժացած, և կարծում էինք, որ հիմա նա կարող է ապրել առանց Արուկայի: Բայց այդպես չեղավ: Իր գալու հենց նույն օրը նա այցելության գնաց դուստրերի գերեզմաններին: Փետրվարյան քամի օր էր: Նա մրսել էր, բայց չպառկեց: Մյուս օրը գնաց աշխատանքի: Այնտեղ նա մե'րթ դող էր ունեցել, մե'րթ այրոցք, մե'րթ հագել էր բաճկոնը, մե'րթ հանել: Աշխատանքի վայրում մնացել էր մինչև օրվա վերջը և երբ տուն վերադարձավ, արդեն բոլորովին հիվանդ էր: Նրան բուժում էին գրիպի դեմ, որը փոխվեց թոքերի բորբոքումի: Դա այնպես հանկարծակի կատարվեց, որ բժիշկներն այդ բարդացումը չնկատեցին և անհրաժեշտ նախազգուշական միջոցներ ձեռք չառան: Հետո բժիշկները մեզ ասում էին, թե հերձումը ցույց է տվել, որ նրա սիրտը բոլորովին մաշված էր և փրկելու ոչ մի ճար չկար:

Ալեքսանդրը մեզանից ընդմիջտ հեռացավ 1936 թվականի փետրվարի 20-ին, համարյա իր ծննդյան օրվա նախօրյակին, երբ նա ընդամենը 58 տարեկան էր դառնալու: Մենք բոլորս մտածում ենք, որ մահը նրան վաղաժամ խլեց մեզնից և ցավում ենք, որ նա չկարողացավ իրականում տեսնել այն ամենը, ինչ տեսնում էր նախագծերում: Հիշում եմ նրա մի խոսքը. երբ Օպերայի ու բալետի թատրոնի միայն մականտը գոյություն ունեք, իսկ շինքի շինարարությունը նոր էր միայն սկսվել, նա ասաց. «Գուցե թե ես բնիս չունենամ սրա կողքով անցնելու», Եվ իրոք, նա ոչ մի անգամ չանցավ այդ շենքի կողքով: Նրա դաճաղը բերին ու դրին շենքի պատի մոտ, որը դեռ մարդու հասակի կեսին էլ չէր հասնում:

Մարդու սիրտ կսկծում է, երբ մտածում է, որ հիմա նա մեզ հետ չէ, այժմ, երբ Երևանն սկսել է օրըստօրե գեղեցկանալ, և նա կարող էր գոհունակություն ղգալ, որ դեռ ուսանողության տարիներին իզուր չէր երազել լապրել ու ստեղծագործել Հայաստանում, որ իր աշխատանքն իզուր չի կորել: Այժմ, երբ մենք տեսնում ենք նրա բազմազան և բազմաթիվ ստեղծագործությունները:

ԱՆՁՈՒԳԱԿԱՆ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ամենակսկածալի լուրը, որ կարելի էր ստանալ Երևանից — ճարտարապետ Թամանյանը մեռել է...

Մեծագույն ճարտարապետը Սովետական Հայաստանի, սակավաթիվ մեծագույն ճարտարապետներից մեկը ամբողջ Միության մեջ:

Ալեքսանդր Թամանյան, Մի ամբողջ աշխարհ ճարտարապետական անսպառ հմտությունների, փորձառությունների, խորունկ տեսությունների և անթերի ճաշակի: Կործանվեցավ մի ամբողջ աշխարհ...

Գլուխդ առ ափերիդ մեջ և սուզվիր անհուն վշտի մեջ...

* * *

1928 թվականի հունվար ամսի մեջ էր՝ Ա. Թամանյանի ծննդյան 50-ամյակը տոնում էինք ընտանեբար, մի խումբ մտերիմներով և բարեկամներով, նրա սիրելի հարկի տակ: Ներկա էին ճառ մեծատաղանդ երաժշտագետներ Ալեքսանդր Սպենդիարովը և Ռոմանոս Մելիքյանը: Սեղանի թամադայի պատիվը վիճակվել էր ինձ: Ես իբրև սեղանի պետ, կարգադրեցի թանկագին հոբելյարի աջ կողմը նստի Ա. Սպենդիարովը, ձախ կողմը՝ Ռոմանոսը: Ես բաժակս բարձրացրի և ասացի. «Մեծանուն վարպետ, դու եկար հյուսիսից, դու եկար մեծ Ռուսաստանում քո տաղանդով և ստեղծագործությամբ արդեն արժանի հռչակ ստացած. դու եկար մեր աղքատ, ավեր երկիրը, որը, սակայն, հարուստ է բարձր արվեստի անթառամ կոթողներով, որոնք մեզ ազնվության վկայական են տալիս, դու եկար այս հին ներշնչարանը, ազատագրված մեր հայրենիքը, որպեսզի տեսնես, յուրացնես հին գանձերը, որպեսզի

քո հոգու հետ՝ դիտությամբ և բանաստեղծությամբ լի, խառնես, ձուլես, համադրես և տաս նոր գեղեցկությունը, աղագային և հանրամարդկային արվեստը, որի դադտնիքը, վարպետ, դո՛ւ դիտես միայն:

Դու մեր աթենյան Երեանի անմահ իկթուսը պիտի լինես, դու պիտի կերտես մեր Պարթենոնը, մեր Թատրոնը, մեր Թանգարանը, մեր ստադիոնը...

Քեզ հետ եկան նույն հյուսիսից մեծ հայրենաբաղձները՝ Ա. Սպենդիարովը, Ռ. Մելիքյանը և Մ. Սարյանը, արվեստի տարբեր մարդերի հսկա վարպետները, քեզ պես, քեզ հետ ստեղծելու հայկական մշակույթը, միակ անկորչելի պարծանքը մարդկային էակի»:

Ի՛նչքան ուրախացար դու, սիրելի վարպետ, ի՛նչքան ուրախացավ Սպենդիարովը, որ մանկական ժպիտը աչքերում, գրկեց և համբուրեց քեզ:

Նվիրական անուններ, Սպենդիարով, Թամանյան, Ռոմանոս, նվիրական սիմբոլներ, դուք չեք մեռել, դուք ապրում եք ձեր ստեղծագործությունների մեջ, սերունդների մեջ, դո՛ւք մեր, դեղեցիկի անմահ փառքերը:

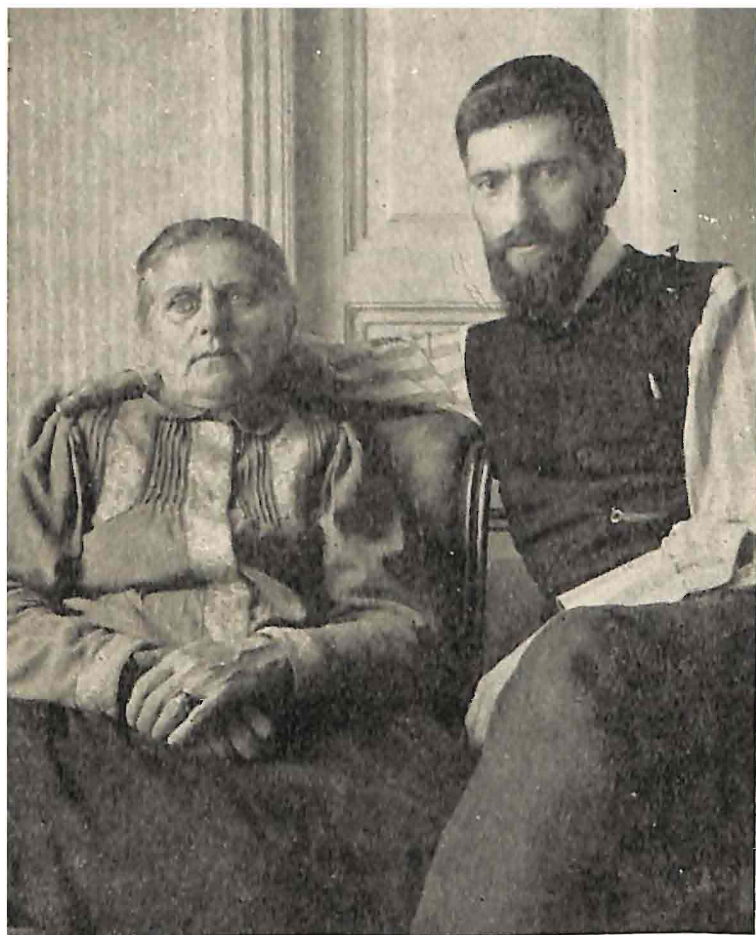

Ճակատագիրը շատ դաժան եղավ Թամանյանի հանդեպ: Հները պիտի ասեին, թե աստվածները նախանձում էին նրան և հարվածեցին: Տարիներ առաջ գեղեցիկ, ծաղկափթիթ աղջկա կորուստը խորտակել էր նրա սիրտը, և վերքը տակավին չգոցված՝ վրա հասավ երկրորդ մահացու հարվածը՝ հրկրորդ աղջկա կորուստը՝ նույնքան գեղեցիկ և ծաղկափթիթ:

Ես զարմանում էի, երբ լսում էի նրա մասին՝ թե տակավին աշխատում է...

Աշխատում է: Աշխատանքն էր արդեն իր միակ մխիթարությունը. իր մեծ տեսիլներով, մեծ հղացումներով բռնված աշխատանքի մեջ նա մոռանում էր վիշտն ու ցավը: Իր հանճարը, իր սերը հայ ժողովրդի հանդեպ, իր վիշտն ու տառապանքը առարկայացնել — բոլոր մեծ տառապողների պես, իրականացումներով, ստեղծագործություններով...

Ես տեսնում էի նրան միշտ քայքայված առողջությամբ, քայքայված մարմնով, սակայն միշտ գործի գլուխ, կանգնած: Նրա հզոր ոգին էր, որ տակավին ոտքի վրա էր պահում մաշված ոսկորները, որ ամեն վայրկյան փլզլումի մոտ էին:

Բամանյանը մոր հետ. 1910 թ.

Ես տեսնում էի նրան միշտ՝ իր աշխատանոցում, հանճարնւղլովիւր կախած դանազան նախագծերի, հատակագծերի վրա, աշակերտներին հրահանգներ տալիս, կառուցվող շենքերի մոտ, ամեն մի մասին ուշադիր, որմնագիրների, բանվորների հետ խոսքի քոնւած:

* *

*

Թամանյանը անհագուրդ ուսումնասիրող էր. իր անհուն գիտությունը չէր բավարարում իրեն, իր բազմազարդ ժամերից պահեր էր գտնում՝ հետազոտելու հայկական հին ճարտարապետության փորագրուած նմուշները՝ ուսանելու համար, անդուռ ուսանելու:

Մեր մյուս մեծանուն ճարտարապետ, հանգուցյալ Թ. Թորամանյանը, — նրանք եղբոր պես սիրում էին իրար, — միարձեւ էր նրան մեր արվեստի մեջ և նրա ուղեցուցը դարձել: Նրանք իրար լրացնում էին, իրար ուսուցանում:

Թամանյանը Հնությունների պահպանման կոմիտեի նախագահի հանգամանքով երբեմն գնում էր հնադարյան ավերակներին, այցի, ձեռնարկած նորոգումները դեկավարելու:

Մի անգամ բախտ ունեցա երկու հսկաներին՝ Թամանյանին և Թորամանյանին ընկերակցելու: Գնացինք Արմավիր: Աշխարհի ամենահին քաղաքներից մեկը, պատմության սկզբներից, մշտականներից, աստվածներից, առասպելներից ծագած այս առեղծվածային քաղաքը, ուր տեղի վրա ուզում էին նրանք որոշել պեղումների հարցը: Նրանք դիտում էին, զննում, չափում, գծում, խոսում, վիճում իրար հետ: Լսում էի՝ հարրի, հալդի, Ուրարտու, Արմեն... Գրգավոր անուններ, բայց ինչպես նրանց համար ժամանակն դիտաժողովունը ջնջված էր և նրանց աչքերը տեսնում էին, անկա: հարրի, հալդի, Ուրարտուի Արմենների կանգուն տաճար-Այն ուրգերը, ապարանքները, պարխապները...

Կարգիսի նկարագրող պատկեր, — երկու հսկաներ բեռագրերով ճարտարագիտական բազմազարմյա քարերի առաջ:

տագ:

* *

րեն,

սին, Եթէ մեջ մի երեկո, որոշ օր, Թամանյանի հարկի տակ տարապետին նրա բարեկամները՝ ճարտարապետներ, արվեստում էի՝ մտավորականներ: Այնտեղ կհանդիպեինք մայրաքաղաքի տարապետը օտար անվանի արվեստագետների, որոնք առանց

Դրոր ակադեմիկոսը տեսնելու չէին մեկնում: Շատ հարգելի սկզբի ամանյանը, ուսական գեղարվեստի պատմության մեջ

հուշակ վայելող մի ընտանիքի զավակ, իր ամուսնու հետ, իրենց սրտագին հյուրընկալությամբ իրենց տունը դարձրել էին Երևանի ամենից հարգելի, սիրելի, գրավիչ, բովանդակալից ժամադրավայրը։ Գեղարվեստական և մտավորական ի՛նչ մեծ վայելք ճաշակած հեռանում էին հյուրերը — սրտատրոփ սպասելով հաջորդ նր՛կոյին։

Ի՛նչ անմոռանալի պահեր, ի՛նչ քաղցր հիշատակներ։

* * *

Թամանյանին ամենից շատ կիզող, մաշող, նաև թևավորող հարցը ժողովրդական տան կառուցումն էր։ Այդ նրան մտալիկող ղևն էր։ Տարիների ընթացքում որքա՛ն աշխատեց, տքնեց նա, գծեց, ջնջեց, գծեց, ջնջեց, բազում անգամ փոխեց հատակագծերը և միշտ դժգոհ, փորձերը գտնելով անհամաձայն իր ներքին շքեղ տեսիլին, միշտ ձգտելով կատարելության, մինչև որ մի օր, վերջապես, բավարար համարեց և ձեռնամուխ եղավ իրականացմանը։

Երբ Եվրոպա մեկնելիս գնացի՝ նրան հրաժեշտ տալու, գլուխը բարձրացրեց ժողտան անթիվ թղթերի վրայից և ասաց.

— Ա՛խ, ինչքան բախտավոր պիտի լինեմ, որ վերադարձիդ տեսնես շենքս վերջացած։ Պիտի շտապեմ, ժամանակը իմ բարեկամս չէ։

Ես հասկացա նրան և սրտիս մեջ հառաչեցի։ Այնուհետև երևակայությանս մեջ միշտ տեսնում էի նրան իր հոյակապ երազի մարմնացման աստիճանների վրա օրեցօր բարձրանալիս։ Ավա՛ղ, անողորմ ճակատագիրը շթողեց, որ նա հասներ իր գործի կատարին։ Բոլորովին թերի մնաց նրա երազը, որ մեր բոլորիս երէր։ Անհուն ցավը սրտին՝ անջատվեց նա իր մեծագույն ձեռնարայդ ցավը յայտհետև մերն է լինելու։

Սակայն ինչ էլ որ լինի ժողտան ճակատագիրը՝ ավարտվի՝ հեղինակի կաղապարի համաձայն, թե պիտի ա՛վի — մի բան անայլալիլի իրողություն է, որ նոր Երևանը՝ նրա հավերժապես կապված է Թամանյանի անվան հետ։ Նրա տակ է Երևանը։ Նրա մեծաթև շունչը ամենուրեք է։ Նրա բանված, կշռված հատակագծի վրա է, որ բարձրանո՛ւ է րաքաղաքը։ Չքնաղ Երևանի պողոտաները պիտի թռչ՝ Զանգվի վրայից, պիտի բացվեն Արարատյան դաշտի ակնդետ, պիտի ձգտին դեպի Մասիսի լույսերը։

Եվ երախտագետ Երևանը, սերունդներով, հարգս պիտի խոնարհե մեծ արվեստագետի, մեծ հայրենասերի՝ Կի առաջ։

ԱԿԱՆԱՎՈՐ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

Ներկա Հայաստանի ճարտարապետական կոթողները ստեղծողների մեջ ամենապատվավոր տեղը պատկանում է ճարտարապետության ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանին¹:

Ակադեմիկոս Թամանյանի աշխատանքները հայտնի են ոչ միայն Հայաստանում, ուր նա տեղափոխվել է հասուն տարիքում, այլև, մեր հայրենիքի մայրաքաղաք Մոսկվայում և Լենինգրադում, ուր նա աշխատել է իր ստեղծագործական գործունեության սկզբում²: Թամանյանն իր մասնագիտության մեջ միշտ էլ եղել է տաղանդավոր վարպետ և իսկական մտածող, որով նա փառք է վաստակել որպես Սովետական Միության խոշորագույն ճարտարապետներից մեկը:

Ալեքսանդր Իվանովիչն իր կրթությունն ստացել է Լենինգրադի Գեղարվեստից ակադեմիային կից Բարձրագույն Գեղարվեստական ուսումնարանում՝ մեր հարյուրամյակի առաջին տարիներին³: Այն ժամանակ նա իր մասնագիտությանը սիրահարված երիտասարդ, շնորհալի ուսանող էր, որ միշտ լինում էր տաղանդավոր ճարտարապետական միջավայրում, ուր նրա ընկերներն էին՝ հետադաշում ականավոր ճարտարապետներ Վ. Շչուկոն, Ե. Լանսբերեն, Գինցը և ուրիշներ: Ալեքսանդր Իվանովիչը նրանց հետ միասին, դեռևս Գեղարվեստից ակադեմիայում կադմակերպում է ճարտարապետական խմբակ, այդ խմբակում նրանք համերաշխ մրջում էին, ինչպես կոնկուրսային, այնպես էլ Ակադեմիայի ճարտարապետական արվեստանոցների աշխատանքները կատարելիս:

Դրան նպաստում էր նաև 19-րդ դարեկերջի և 20-րդ դարեկերի իրադրությունը, երբ գեղարվեստի ասպարեզում հրապա-

րակ եկաւ գեղանկարիչների «Միր խակոսսովա» խումբը՝ Սերգեյ Դյագիլևի և ճարտարապետութեան փայլուն տեսաբան Ալեքսանդր Բենուայի գլխավորութեամբ։ Ժամանակի ողջ երիտասարդութեան հայացքն ուղղված էր դեպի «Միր խակոսսովա» խումբը, որի շնորհիւ հատուկ ուշադրութեան արժանացաւ էլ դառնում 18-րդ դարի և 19-րդ դարի սկզբի ռուսական ճարտարապետութեան վարպետների մեծարժեք ժառանգութեանը։ Լենինգրադի հիանալի հատակագիծը և հոյակապ շէնքերը, ինչպես և քաղաքը շրջապատող պալատական նստավայրերը — Պետերհոֆը⁴, Դեմսկոյե Սելոն⁵, Պավլովսկը⁶ և ուրիշներ, հանդիսանում էին համաշխարհային նշանակութեամբ ունեցող, առաջնակարգ կոմպլեքսային կառուցվածքներ, որոնց ուսումնասիրութեամբ երիտասարդ ճարտարապետները և նկարիչները կարող էին թանկարժեք գիտելիքներ ձեռք բերել, դարձաճանաչել իրենց ճաշակը, որ այնքան անհրաժեշտ է ամեն մի վարպետի։

Ալ. Թամանյանն աշխատում էր պրոֆեսոր Պոմերանցևի արվեստանոցում, ուր 1904 թվականին նրա ղեկավարութեամբ կատարեց պալատի մի կոնկուրսային նախագիծ, որի համար ստացավ ճարտարապետ-արվեստագետի կոչում։ Սոսկ մանկավարժական աշխատանքը չէր կարող բավարարել Ալեքսանդր Իվանովիչին, որը ձգտում էր ստեղծագործ աշխատանքի և կառուցման։

Ալեքսանդր Թամանյանը անխոնջ աշխատելով, մոտ տասնըհինգ տարի ապրեց Լենինգրադում։ Այդ ժամանակաշրջանում նա կառուցել է մի շարք բնակելի տներ՝ Սբամելիք-Լազարևի առանձնատունը⁷, փայտյա առանձնատներ Լենինգրադի շրջակայքում, առևտրական շէնքեր, բանկեր և հասարակական հիմնարկներ։ Առանձին համբավ էր վայելում նրա և Խալիլայից նոր վերադարձած երիտասարդ Վ. Շչուկոյի և գեղանկարիչ Ե. Լանսերի կատարած ոչ մեծ հարմարավետ կաֆեն⁸ Նևսկի պողոտայի վրա՝ մշակված կլասիկայի թարմ ու նրբին այնպիսի ձևերով, որ արժանի հիացմունք առաջ բերեց բոլոր գիտականների մեջ։ Դա երիտասարդ վարպետի ստեղծագործական լուրջ հաջողութուններից մեկն էր։

Միաժամանակ Թամանյանը մշտապես մասնակցում էր այն տարիներին հայտարարվող ճարտարապետական կոնկուրսներին և հաճախ էր մրցանակ շահում։

Ալեքսանդր Իվանովիչը կառուցում էր ոչ միայն Լենինգրադում, այլև Մոսկվայում, Յարոսլավում (Յարոսլավի ցուցահանդեսը) և գավառներում։

Մոսկվայում՝ արվեստի նրբաճաշակ գնահատող, մասնագի-

տությամբ գեղանկարիչ իշխան Շչերբատովը Թամանյանին պատ-
վիրեց մի մեծ տուն կառուցել Նովինսկի բուլվարի⁹ վրա: 1913—
1914 թվականներին ռուս կլասիկայի հիասքանչ ձևերով կառուց-
ված այդ տունը կանգուն է մինչև օրս էլ: Այս կառուցվածքում
հրեան է եկել հեղինակի վարպետությունն իր ողջ փայլով: Առան-
ձին ծավալների նրբորեն մտածված կոմպոզիցիան, որոնք տրամա-
բանորեն կապակցված են շենքի ընդհանուր հատակագծի հետ և
ստեղծում են գեղարվեստական մտահղացման միասնություն, ինչ-
պես և ինտերյերների հարդարումն ու ձևավորումը և իր իսկ՝ Թա-
մանյանի ղեկավարած շինարարական աշխատանքների բարձր մա-
կարդակը պարտավորեցնում են ճարտարպետական այդ ստեղծա-
գործությունը դասել մինչև ևս ուղիղն ճարտարապետության լա-
վագույն նմուշների շարքը: Նովինսկի բուլվարում հայտնված այդ
նոր տունը մեծ տպավորություն գործեց հասարակական և ճար-
տարապետական շրջաններում: Այդ պատճառով էլ զարմանալի չէ,
որ Մոսկովյան Դոման, մրցանակաբաշխության համաձայն, նախա-
գծի հեղինակին շնորհեց ռսկե մեդալ:

Նույն՝ 1914 թվականին, Ալեքսանդր Թամանյանին ճարտա-
րապետի կոչում տալուց տաս սուրի հետո, Գեղարվեստից ակա-
դեմիան, արվեստի ասպարեզում նրա ունեցած ծառայությունների
համար, նրան շնորհեց ճարտարապետության ակադեմիկոսի պատ-
վավոր կոչում:

Նույն այդ ժամանակ Թամանյանը կատարում է ևս մի խոշոր
աշխատանք, որ նրան առաջարկել էր Մոսկվա—կազան երկաթգծի
վարչությունը: Դա Կրատովո կայարանում, ամառանոցային շինա-
րարության համար, մի ընդարձակ հողամասի հատակագծումն էր:

Անսպառ իր ստեղծագործական գործունեության մեջ, Թաման-
յանը միշտ էլ էսքիզների և ճնշանկարների չափազանց շատ տար-
բերակներ էր ստեղծում, մանրակրկիտ կերպով մշակելով կառուց-
վածքի բոլոր մանրամասները: Մշտապես անձամբ ղեկավարելով
իր շենքերի կառուցման աշխատանքները, նա ձևերի գեղարվեստա-
կանության ու գեղեցկության էր հասնում ոչ թե թղթի վրա, այլ
նախագծերը իրականություն դարձնելիս: Եվ դա օգնեց Թաման-
յանին այն շրջանի լավագույն ճարտարապետների մեջ գրավել
առաջին տեղերից մեկը: Նրա գործերն սկսեցին ցուցադրվել գե-
ղարվեստական խոշոր ցանցահանդեսներում և ապագրվել մայրա-
քաղաքի գեղարվեստական լավագույն ամսագրերում: Իբրև «Միո-
րակուսստվայի» ընկերության և «Ռուս նկարիչների միության» ան-
դամ, նա մասնակցում է «Ապոլլոն» ամսագրին և իր աշխատանք-

ները ցուցադրում 1908 թվականի համաշխարհային ցուցահանդեսում:

Ա. Ի. Թամանյանը նաև հասարակական ակտիվ գործիչ էր՝ ծարտարապետների-նկարիչների ընկերության մեջ նա կազմակերպեց շինարար-բանվորների որակավորումը բարձրացնող դասընթացներ, աշխատում էր արվեստի հուշարձանների պահպանման հանձնաժողովում, մասնակցում էր հին Պետերբուրգի թանգարանի ստեղծման, ինչպես և ճատարապետական-շինարարական ցուցահանդեսի կազմակերպման գործին և, այդ ամենից բացի, «Ծարտարապետների ընկերության շաբաթաթերթի» խմբագիրն էր:

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան անմիջապես չըմբռնեցին Գեղարվեստից ակադեմիայի հին գործիչներից ոմանք: Համակված ռևոլյուցիոն տրամադրություններով Թամանյանը արվեստի գործիչների համառուսական միության գլուխ է անցնում և նշանակվում Պետրոգրադի Գեղարվեստից ակադեմիայի հորհրդի նախագահ՝ պրեզիդենտի¹⁰ իրավունքներով: Այս պոստում Ալեքսանդր Իվանովիչի գործունեությունն, որ իսկապես հիանալի էր, ցույց տվեց խոշորագույն կազմակերպչի նրա հատկությունները:

Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան ՍՍՌՄ ժողովուրդների առաջ բացեց ստեղծագործական գործունեության վիթխարի հնարավորություններ: Թամանյանը ձգտում էր դեպի իր հայրենիքը՝ Հայաստան: Եվ հնարավորություն ստեղծվելուն պես՝ մեկնեց Երևան: Այն ժամանակ չափազանց մեծ էր լենինգրադի և Երևանի հակադրությունը: Դա գավառական քաղաք էր, հողաշեն տնակներով, այն էլ՝ լիակատար քայքայման հասած՝ դաշնակների շարաքաստիկ տիրապետության օրոք:

Ալ. Թամանյանի հիշողության մեջ ընդմիշտ դրոշմվել էր քաղաքի տաղտուկ առաջացնող հողի գույնը: Կավաշեն տներ՝ ծրմըռված, տեղ-տեղ փլված, տեղ-տեղ էլ գերաններին հենած, Այդ խղճուկ տնակները ասես ուր որ է պիտի փուլ գային: Նրանցից շատերը շուննին լուսամուտներ, և դռներից ու կտուրներում բացված անցքերից սև ծուխ էր դուրս գալիս, որ մրով ծածկում էր և՛ տունը. և՛ փողոցը, և՛ անցորդներին: Այս էր Երևանի պատկերը, երբ այստեղ եկավ Թամանյանը: Այսպիսին էր այն վայրը, ուր Թամանյանին վիճակվել էր, բառացիորեն, մոխիրների վրա ստեղծել իր սիրելի Հայաստանի նոր մայրաքաղաքը: Եվ Թամանյանը չվարանեց: Իրեն հատուկ եռանդով և աշխատասիրությամբ նա անցավ գործի՝ հաճախ մոռանալով հանգիստն ու դադարը: Նա ուզում էր

կավաշեն տնակների փոխարեն կառուցել գեղեցիկ, հարմարավետ բնակելի տներ և հասարակական շենքեր:

Իր վրա առնելով Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքի վերակառուցման պատվավոր խնդիրը, որ նրան հանձնարարել էր ռեսպուբլիկայի կառավարությունը՝ Ալ. Թամանյանը, իբրև Հայաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդի գլխավոր ինժեներ¹¹, ղեկավարում է շինարարությունը:

1923 թվականին Երևանում, Հրազդան գետի վրա, սկսվում է Միոթյան մեջ առաջին հիդրոէլեկտրակայաններից մեկի շինարարությունը: Նախագիծը կազմելու և շինարարությունը ղեկավարելու գործը հանձնարարվում է Թամանյանին՝ իբրև Շինարարության կոմիտեի նախագահի տեղակալի և գլխավոր ինժեների:

Էլեկտրակայանի, տրանսֆորմատորային ենթակայանի, պահեստային ջրամբարի և այլ շենքերի ճարտարապետությունը, ինչպես և հիդրոկայանի ողջ տերիտորիան նախագծել է Թամանյանը՝ կիրառելով ազգային ճարտարապետության մոտիվները, կառուցելով այն տեղական շինանյութով՝ բազալտով, որով պատած են Հրազդան գետի ափերն ու կիրճը: Թամանյանի վարպետությունը և ճարտարապետության խորն ըմբռնումը հնարավորություն ընձեռեցին շենքի տեսքը կապելու շրջակա բնության հետ: Կոպտատաշ քարով երեսպատված և հատակորեն գծագրվող կամարակապ լուսամուտներով այդ շենքը վարմանալի ներդաշնակում է շրջակա բնությանը: Ինքը՝ Թամանյանը, այդ առիթով գրել է. «Շենքերի ծավալների, նրանց ճակատների հարթությունների կոմպոզիցիոն կապ ստեղծելու անհրաժեշտությունը ձորի բազալտե ժայռերի հետ, թելադրեց ամենատարրական և պարզեցված ճարտարապետական ձևեր և քարի մակերեսի կոպիտ մշակում: Շենքը հարստացնող մասերը հանդիսացան ժամացույցով աշտարակը, կղմինդրի ծածկը, ջրի հոսանքը և առատ կանաչը»: Այս խոսքի մեջ բացահայտվում է Թամանյանի վերաբերմունքն իր առջև դրված խնդիրների լուծման նկատմամբ:

Հրազդան գետի վրա կառուցված Երևանի հիդրոկայանը իրավամբ կարող է դասվել ճարտարապետորեն մտածված արդյունաբերական ճարտարապետության փոքրաթիվ նմուշների շարքը:

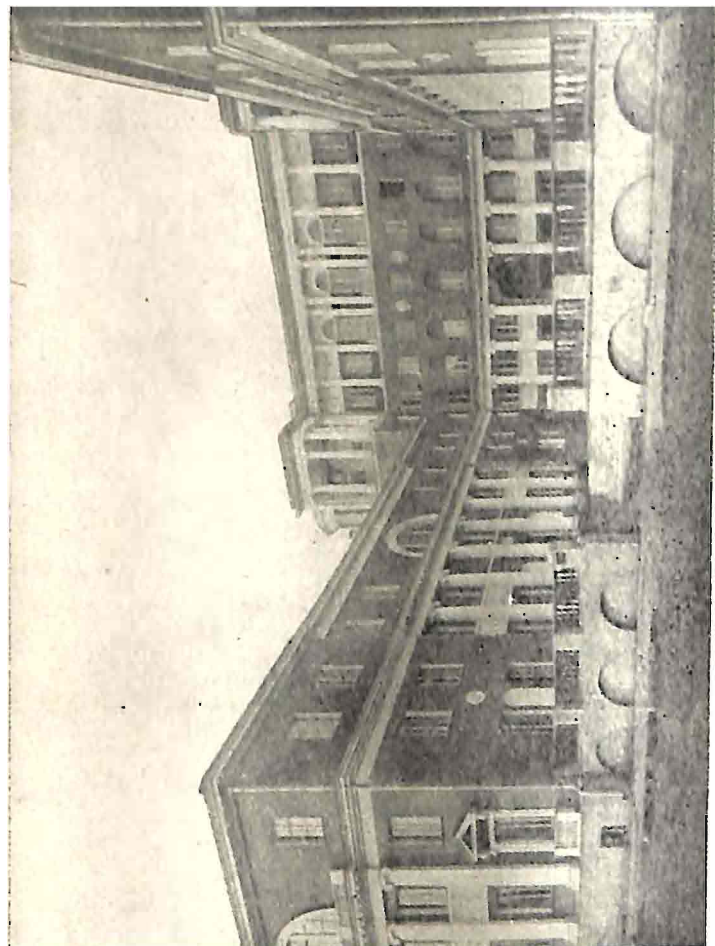
Այնուհետև Թամանյանը զբաղվեց Երևան քաղաքի վերահատակագծման վիթխարի նախագծով: Մի ամբողջ տարի նա աշխատեց հատակագծի վրա և 1924 թվականի ապրիլի 3-ին ներկայացրեց ռեսպուբլիկայի կառավարության քննությանը: Նախագծի իրականացումը հանձնարարվեց հեղինակին, Թամանյանն այդ

աշխատանքին մոտեցավ ոչ միայն հատակագծման պահանջներին խոր իմացությամբ, այլև որպես արվեստագետ, որ ցանկանում էր հայրենի քաղաքը դարձնել առաջնակարգ մայրաքաղաք:

Հին Երևանը զգալի չափով կառուցված էր պտղատու այգիներ ունեցող առանձնատներով: Փողոցներով առուներ էին հոսում: Զկար ոչինչ բարեկարգ, չկար նույնիսկ բարեկարգ կենտրոն: Այս հստիքամանքը գործելու ազատություն էր տալիս նախագծողին: Քանաքեռի սարահարթի ստորոտում հոսող Հրազդան և Գետա գետերի միջև ընկած քաղաքի դիրքը, բացվող հիասքանչ հեռանկարները դեպի Մասիսի և քառագագաթ Արագածի հեռավոր գեղատեսիլ լեռնային սիլուետները, քաղաքը շրջապատող գեղանկար բարձունքները, կլիմայական լավ պայմանները, քարե շինանյութի՝ տուֆի և բազալտի անսահմանափակ քանակությունը, այս ամենը քաղաքը հետաքրքիր օբյեկտ էին դարձնում շինարարության համար: Ըստ Թամանյանի հատակագծի, Երևանը հետամնաց փոքրիկ քաղաքից պետք է վերածվեր առաջնակարգ կուլտուրական քաղաք-պարտեզի: Նախագծում հաշվի էր առնված քաղաքը հետագայում ընդլայնելու հնարավորությունները և, իսկապես, մոտակա տարիներում քաղաքի տերիտորիան ընդարձակվեց ի հաշիվ շրջապատի ազատ հողերի, շուրջ սասներկու հազար հեկտար տարածությունամբ¹²: Ներկայումս Երևանի վերահատակագծումը ըստ Թամանյանի նախագծի՝ գրեթե լրիվ իրականացված է:

Տառացիորեն մի քանի տարվա ընթացքում կավաշեն տներին տեղում երևացին քաղաքի բարեկարգ շրջաններ և, առաջին հերթին, համալսարանական թաղամասը: Այս թաղամասի շենքերից շատերը նախագծել է ինքը Թամանյանը: Դասական ճարտարապետության լավագույն նմուշներով դաստիարակված և այդ իսկ ձևերով Մոսկվայում և Լենինգրադում շենքեր կառուցած Թամանյանը, բնական է, չէր կարող անմիջապես հրաժարվել ճարտարապետական հին տրադիցիաներից: Այդ իսկ պատճառով 1925 թ. համալսարանական թաղամասի կոմպլեքսի նրա կառուցած շենքերը՝ Ֆիզիո-թերապևտիկ ինստիտուտը, Գինեկոլոգիական կլինիկան, Բժշկական ինստիտուտի անատոմիկումը, Անաստրուփական ինստիտուտը, Աստղագիտարանը, Հանրային գրադարանը և շատ ուրիշներ տակավին ազատ չեն կլասիցիզմի ազդեցությունից:

Հայաստանը հարուստ է ճարտարապետության հին դասական հուշարձաններով: Դրանց մեջ որոշակի երևում է պարզ ու խիստ ազդալին տրադիցիան, որ բյուրեղյա մաքրություն պահպանվել է դարեր շարունակ: Այդ կարելի է տեսնել Էջմիածնի, Երևանի,

Շէքրաադի տունը Մոսկվայում.

Անիի շենքերում և Սանահինի, Հաղպատի, Տաթևի և շատ ուրիշների ճարտարապետական անսամբլներում: Հնագույն այս կառույցումները անքակտելի կերպով կապված են շրջապատի բնության կոմպոզիցիային: Այս երկրում ժողովրդական շինարարական գործի ուժեղ տրադիցիաներն զգացվում են ամեն մի նույնիսկ փոքր շենքում, նրա մեջ արտահայտելով հայ ճարտարապետության բնորոշ գիծը և հմտությունը վարպետների՝ քարագործության իսկական երգիչների:

Թամանյանը, որ Հայաստան եկավ իր ստեղծագործական տաղանդի ծաղկման շրջանում՝ չէր կարող անտարբեր մնալ հայ ժողովրդի ճարտարապետական ժառանգության հանդեպ: Նա միանգամայն ճիշտ ընկալեց հայ դասական ճարտարապետության ազգային տրադիցիաները և երևան հանելով այն ամենը, ինչ կենսունակ էր նրանց մեջ, կարողացավ մեկնաբանել այն իբրև ճշմարիտ արվեստագետ: Այս գործում նրան քիչ չէ օգնել Թորոս Թորամանյանը, հին հայկական ճարտարապետության ասպարեզում կատարած իր հետազոտություններով:

Թամանյանը գրեթե իր առաջին իսկ աշխատանքներում սկսեց կիրառել ազգային ճարտարապետության նոր մոտիվները, որոնք նա մշակում էր մեծ գիտությունը ու ճաշակով, սկսեց զարդարել իր շինությունները ժողովրդական դարդարվեստի քանդակներով՝ կերտված առնական բրիչով, բնական քարի վրա:

Իր ստեղծագործությունները բնութագրելիս՝ Թամանյանն ասում էր. «Իմ բոլոր աշխատանքներում, սկսած 1923 թվականից, ես ջանացել եմ օգտագործել անցած դարերի ճարտարապետական ժառանգությունը: Ես ձգտել եմ փոխել այնպիսի ձևեր, որոնք համապատասխանեին երկրի կլիմայական պայմաններին և բնությանը, և արտացոլեին երկրի ժողովրդական ստեղծագործությունը: Ես ձգտել եմ գտնել յոզգային ճարտարապետության ձևի և սոցիալիստական բովանդակության միասնության լուծումը¹³»: Նույն այս ոգով էլ կատարված են նրա հետագա առավել խոշոր աշխատանքները:

Պետք է ասել, որ դեռևս 1923 թվականին Ալ. Թամանյանը մի խումբ հնագետների և արվեստագետների հետ միասին լուսժողկոմատին վից կազմակերպում է Հայաստանի հին ճարտարապետության հուշարձանների պահպանման և ուսումնասիրության կոմիտե: Տաս տարուց ավելի վարելով կոմիտեի նախագահի պաշտոնը Թամանյանը գիտական մեծ աշխատանք տարավ հայ ժողովրդի ճարտարապետական ժառանգությունը ուսումնասիրելու

ասպարեզում, Բացի այդ, նա շատ բան արեց հուշարձանները ավերումից փրկելու համար, վերականգնման աշխատանքներ տարավ Երեւուքում. Օհանավանքում և այլ վայրերում, որտեղ կան պատմական հուշարձաններ:

1926 թվականի մարտին, հաշվի առնելով Ալեքսանդր Թամանյանի արտադրական, գիտական և հասարակական գործունեությունը՝ նրան շնորհվեց ռեսպուբլիկայի Ժողովրդական ճարտարապետի կոչում:

Նույն այդ տարին Թամանյանը սկսեց նախագծել և կառուցել հայ ազգային ճարտարապետության ոճով Օպերայի և բալետի Յ, 5 հազար տեղանոց վիթխարի թատրոնը և Կառավարական տան մի մասը կազմող Հողժողովատի շենքը: Ստեղծագործական բազմամյա որոնումների հետևանքով ստեղծված այս երկու կառուցումներում Թամանյանի տաղանդը ծավալվեց իր ամբողջ փայլով: Թամանյանը նրանց մեջ դրեց իր բոլոր գիտելիքները և քիչ միջոցներով ապշեցուցիչ արդյունքների հասնելու կարողությունը: Այս երկու համահնչուն և դրա հետ մեկտեղ ճարտարապետության բարձրագույն ազգային շենքերում Թամանյանը դնում է Հայաստանի ապագա ողջ ճարտարապետության հիմքը՝ ստեղծելով հայկական վերածննդի նոր, ինքնատիպ ոճ, երբեմն փոքր-ինչ ստատիկ ու ծանր, սակայն միշտ էլ մեծ արվեստի կնիքը վրան:

Նշված օբյեկտների տեղադրումը Թամանյանը վաղօրոք նախատեսել էր Երևան քաղաքի վերահատակագծման նախագիծը կազմելիս: Ըստ այդ նախագծի, թատրոնը գրավում է թատերաթանգարանային թաղամասի կենտրոնական տեղը, իսկ Կառավարական տունը՝ կառավարա-վարչական կենտրոնի, որոնք իրար հետ կապված պետք է լինեին հատկապես նախագծված նոր՝ Հյուսիսային պողոտայով: Ուստի այս շենքերը նախագծելիս Թամանյանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել նրանց ճարտարապետությանը, որ պետք է օրինակ հանդիսանար Երևանի քաղաքային այս պլանավոր կենտրոնների ճարտարապետական ձևավորման համար:

Օպերայի և բալետի թատրոնը նախագծված է երկու հանդիսասրահով և մեկ բեմով: Հատակագծի հիմնական էլիպսից ելնում է առաջին ծավալը, որի վրա բարձրանում են երկու հանդիսասրահների ավելի փոքր ծավալները՝ պսակված բեմի տուփով: Ծավալների աստիճանական նվազումը, պսակված վեր խոյացող բեմական մասով, ստեղծում է մի սիլուետ, որ շենքին տալիս է հանդիսավոր և վեհաշուք կառուցվածքի տպավորություն: Շենքի ճար-

տարապետութիւնը պարզ է և շատ համոզիչ: Այստեղ չկան փքուն: հնարքներ և գլուտեր: Հիմնական մոտիվը օրդերն է, առաջին յարուսի համար որպես որմնասյուն, երկրորդի համար՝ որպես զուգ սյուն: Հարավային ճակատի կենտրոնական մասում օգտագործված է հայկական ճարտարապետության մեջ սիրված կիսաշրջան կամարը, որ հենվում է որմնասյուների խոյակների վրա: Դետալները նկարված են վարպետներն և հյուսիս: Ճարտարապետութիւնը զուսպ է, լակոնիկ և դիտողի վրա ներգործում է ճարտարապետական միջոցների մեկնաբանութեամբ՝ դրա մեջ է հենց նրա ուժը: Այս շէնքը հզոր, մոնումենտալ մի կառուցվածք է, կարծես Հայկական ռեսպուբլիկայի արվեստի կենտրոնը լինի այն, նրա Պանթեոնը¹⁴:

Հայկական ՍՍՌ Կառավարական տունը Թամանյանի երկրորդ խոշոր կառուցումն է: Սա կարող է հանդիսանալ ճարտարապետական կատարման լավագոյն օրինակ, որի մեջ ճարտարապետական առանձին մանրամասները և ընդհանուր ամբողջութիւնը հագեցված են գեղարվեստական մեծ գաղափարով, ներդաշնակութեամբ և ութմի սքանչելի զգացողութեամբ: Շենքի առջև տարածված ընդարձակ հրապարակը ընդգծում է կոմպոզիցիայի վեհութիւնը: Կառավարական տունը, ողջ անսամբլից սկսած՝ մինչև իր ամենափոքր դետալները, հայ նոր, ճարտարապետության ծաղկման օրինակն է:

Հողամասի գծագրութիւնը թելադրել է շենքի հատակագծի լուծումը: Ծավալային ձևերը լուծված են պարզ զանգվածներով, որոնք շեշտվում են տեղամասի անկյուններում: Շենքի գլխավոր մասը առավել հարուստ է ու շքեղ, ինչ ավելի է ընդգծվում կողքի տեղ գտած լակոնիկ ձևերով մշակված աշտարակի շնորհիվ: Շենքը մոնումենտալ է բառիս իսկական իմաստով: Առավել լակոնիկ, սակայն տարբեր ձևով են կատարված առանձին ճակատները: Գրեթէ հարթ պատերը մասնատված են տիպիկ հայկական որմնասյուներով ու որմնախորշերով: Սրանք զարդարված են հեղինակի ստեղծագործությանը բնորոշ քանդակազարդի և մանրամասների արտիստական մշակումով, որոնք լրացնելով իրար՝ կապում են և կադմակերպում ողջ կառուցվածքը, որպես միասնական անքակտելի ամբողջութիւն: Քանդակազարդերն այնքան օրգանական են կապվում քարի մակերեսի հետ, որ թվում են որպես նրա բնական մշակվածը: Պատի հարթ շարվածքն ընդգծում է տակերչական փորագրութեամբ կատարված օրնամենտի գոտին, որն իր հերթին ընդգծում է քարե պատի մոնումենտալութիւնն ու կրող ուժը:

Ճարտարապետական այս ստեղծագործության մեջ հիանալի կերպով ցույց են տրված ոչ միայն ազգային քանդակազարդի դերը հարթ պատի մակերեսի վրա, այլև քարի պլաստիկական հնարավորությունները, ինչպես քանդակազարդի մեջ, այնպես էլ օրգերում, պատի հարթության մեջ և երեսապատման տարրեր ֆակտուրաներում: Թամանյանի այս ստեղծագործության մեջ Հայաստանի վարպետների հին տրադիցիաները խոսում են ներկայիս կենդանի լեզվով, որ կառուցվածքին տալիս է իսկական կլասիկային հատուկ գեղարվեստական ներգործության ուժ:

Իրականացնելու համար այն խնդիրները, որ Սովետական Հայաստանի կառավարությունը դրել էր Թամանյանի վրա՝ Ալեքսանդր Իվանովիչը հիմնեց ճարտարապետական արվեստանոց: Պետք էր տեսնել, թե ինչպիսի անխոնջ եռանդով էր Ալեքսանդր Իվանովիչը ղեկավարում այդ արվեստանոցը՝ կատարելով ինչպես խոշոր, այնպես էլ ճարտարապետական մանր նախագծեր ոչ միայն Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի, այլև ուսպուլիկայի փոքր քաղաքների և նույնիսկ գյուղերի համար:

Թամանյանի կազմած նախագծերը շատ բազմազան են. նա նախագծում և կառուցում է մեխանիկական գործարան, Երգեսը՝ Այդր լճի ջրհան կայանը, Վրադվում է Օպերայի և բալետի թատրոնի և Կառավարական տան նախագծերով, մշակում է հանրակացարաններ ուսանողների համար կամ խոշոր բնակելի կոմպլեքսներ, ինչպես և փոքր առանձնատներ Հայաստանի արդյունաբերության այս կամ այն ճյուղի բանվորների համար: Նա նախագծում է շենքեր, պլանավորում է նութարաշեն¹⁵ ու Արաբկիր ավանները կամ էլ վերակազմում է Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի հատակագիծը և ձևավորում նրա համար տրանսֆորմատորային կայաններ — և այս բոլորը Թամանյանը կատարում է իրեն հատուկ պարզությամբ ու համեստությամբ: Իր արվեստանոցում նա դաստիարակել է մի խումբ երիտասարդ ճարտարապետներ, որոնք այժմ նրա գործի շարունակողներն են: Նրանց Թամանյանը սովորեցրել է լուրջ վերաբերմունք դեպի ճարտարապետական ստեղծագործությունը և ձգտում՝ ստեղծելու մեր ժամանակին համահնչուն նոր ձևեր¹⁶:

Թամանյանը ոչ միայն հիանալի նախագծող էր, այլև հիանալի շինարար: Նա անդադար հետևում էր իր ստեղծագործությունների իրականացման որակին՝ թույլ չտալով իրականում որևէ շենքում իր նախագծերից, եթե ի վիճակի չէր լինում իր սեփական

ձեռքով նկարել բոլոր մանրամասներն ու շաբլոնները, ապա սրանք միշտ կատարվում էին նրա անմիջական մասնակցությամբ։ Նա երիտասարդ սերնդին ավանդել է իր կարողությունը՝ շինանյութի օգտագործման մեջ չզիջել հին հայկական կառուցվածքների լավագույն նմուշներին, օգտվել շինանյութի՝ տուֆի ու բազալտի ազնիվ երանգից ու որակից, որոնք կառուցվածքին տալիս են մոնումենտալություն։

Թամանյանն իսկական ճարտարապետ էր, շարունակողը հայ դասական ճարտարապետության մեծ վարպետների պլանդայի դործի, վարպետների՝ որոնք իրենց ստեղծագործության մեջ սիրտ ու հոգի էին դնում։

Ճարտարապետական ողջ աշխարհը զարմանում ու հիանում էր նրա ճարտարապետական ու շինարարական արվեստով, քաղաքը հատակագծելու կարողությամբ, այսպես կոչված հատակագծման վիրահատումով, այսինքն արդեն բնակեցված և կառուցապատված տեղամասերում նոր փողոցներ ու հրապարակներ ստեղծելու հմտությամբ։ Պատկառելի ճարտարապետը, որ շատ աշխատանք ու տաղանդ է դրել իր հայրենի երկրի վերածննդի համար, բուռն սիրով սիրում էր իր գեղեցիկ հայրենիքը, իր հայրենի քաղաքը, որ ծնվում էր մոխիրների միջից, իր իսկ աչքերի առջև։ Թամանյանի լավագույն ստեղծագործություններում զգացվում է արվեստագետի այդ վսեմ սերը դեպի իր ժողովուրդը։ Ահա թե ինչու նա արժանի կերպով վայելում էր Հայաստանի կառավարության լիակատար աջակցությունն ու պարտիայի վստահությունը։

Հայաստանը, հատկապես Երևան քաղաքը, պարծենում է Թամանյանի բազմաթիվ կառույցներով։ Այժմ Հայաստանում շենքեր կառուցում է երիտասարդ ճարտարապետների սերունդը, որի ճանաչված ուսուցիչն էր Թամանյանը։ Էական է, աշխատել են երիտասարդ ճարտարապետները Թամանյանի արվեստանոցում, թե ոչ, կարևորն այն է, որ նրանք տոգորված են Թամանյանի գաղափարներով։ Ահա ինչու այժմ կարելի է խոսել Թամանյանի դպրոցի մասին արդի հայ ճարտարապետության մեջ, որը միայն տեղական հայկական նշանակություն չունի։ Այս օրինակը ուսանելի է Սովետական եղբայրական ռեսպուբլիկաների համար, և պատկանում է սովետական ճարտարապետության պատմության առավել նշանակալից երևույթների թվին։

Ալեքսանդր Թամանյանի վաղաժամ մահը (1936 թ. փետրվարի 20-ին) վրա հասավ նրա ճարտարապետական եռուն գործունեու-

թյան ժամանակ: Մահը Քամանյանին հնարավորություն չտվեց տեսնելու իր աշխատանքի բոլոր արդյունքները՝ նրա ստեղծագործական գործունեության պտուղները:

Քամանյանի ճարտարապետական աշխատանքներով պարծենում է ոչ միայն Հայաստանը, այլև ողջ Սովետական Միությունը, որն ըստ արժանվույն գնահատեց Սովետական Հայաստանի ճարտարապետության այդ մեծ վարպետի ժառանգությունը:

* *
*

... Ես միշտ մեծ հետաքրքրությամբ և մեծ հարգանքով եմ վերաբերվել Հայաստանի բազմադարյան մշակույթին. նրա ճարտարապետությունը տասական ժառանգության լավագույն ստացվածքներից մեկն է, որ սերնդե-սերունդ թողել են մեզ Հայաստանի հիանալի ճարտարապետները¹:

Հայ ճարտարապետության պարզ, հստակ ձևերը օրգանապես ձուլված են երկրի լեռնային խիստ պեյզաժի հետ: Աշխույժ համաչափություններ, շինանյութ-քարի հիանալի տիրապետում, ամրակուտ պատի և ծավալների համադրություն նուրբ զարդաքանդակի հետ, լույսի և ստվերի ճիշտ օգտագործում — այս բոլորը վկայում են հայ ճարտարապետների բարձր վարպետությունը:

Անտիկ արմատներ են սնում այս վարպետությունը:

Հայ ժողովուրդը սիրում է իր երկիրը, իր արվեստը, հպարտանում է իր ճարտարապետությամբ, և Հայաստանի ճարտարապետների պարտքն է՝ բազմապատկել իր ազգային արվեստի փառքը:

Այդպիսի ճարտարապետ եղավ Ալեքսանդր Թամանյանը: Եվ թող Հայաստանի ճարտարապետները, հետևելով Թամանյանի օրինակին, առաջիկայում ևս կերտեն ժողովրդի համար իսկական արվեստի գեղեցիկ ստեղծագործություններ:

ԱՆՄՈՒԱՆԱԼԻ ՀԱՆԳԻՊՈՒՄՆԵՐ

Եվ այսպես, քննությունը տեղի ունեցավ, «Ռուբիկոնն անցանք» «Էդիպը» խաղակվեց¹:

Եվ ինչ. հակառակ «անհավատների» պնդմանը, որ լիակատար ֆիասկո էր կանխագուշակում իմ նախաձեռնությանը «Էդիպ արքա» ներկայացումը, ընայած այն ամենաբարդ իրադրությանը, որով անցավ պրեմյերան, փայլուն կերպով դիմացավ փորձությանը և ակնառու հաջողություն ունեցավ, Հետագա ճանապարհը բացված էր՝ իմ հղացած Ողբերգության թատրոնի հիմնաքարը դրվեց, — և այն էլ ինչպիսի ժամանակ — երբ ողջ երկիրը ռեոլյուցիոն իրադարձությունների բուռն շրջանում էր:

Ես մեծ սիրով ընդունեցի Մ. Ֆ. Անդրեևայի սիրալիր հրավերը՝ հուսալով նրանից մի շարք օգտակար խորհուրդներ ստանալ, ինչպես գեղարվեստական, նույնպես և կադմակերպչական իմաստով:

Պայմանավորված օրը, երեկոյան դեմ, ես նրա մոտ էի: Այն ժամանակ Անդրեևան, Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկու հետ միասին, ապրում էր գրեթե իմ տան կողքին:

Մարիա Ֆեոդորովնային գտա սեղանատանը, հյուրասեր տանտիրուհու դերում: Նա նստել էր ինքնահեռի մոտ և թեյ էր լցնում սենյակի ողջ երկարությամբ ձգվող սեղանի շուրջը նստածների համար: Սեղանի շուրջը կային ոչ պակաս, քան տաս-տասներկու մարդ, որոնց մեջ և իմ ծանոթները. Վլադիմիր Ալեքսեևիչ Շչուկոն, Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանովը, Մստիսլավ Վալերիանովիչ Դոբոժինսկին, Վասիլի Ալեքսեևիչ Դեսնիցկի — Ստրոկը, Վալենտինա Միխայլովնա Խոդասևիչը: Բոլորն աշխույժ զրույցի էին բռնվել:

Թամանյանը և Շչերբատովը. ծաղրանկար. 1912 թ. (տե՛ս էջ 71)

Խոլորին հուշում էին ուսուցիչին իրադարձությունները, որոնց շուրջն էլ բեռնվել էր ընդհանուրի հետաքրքրությունը:

Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը բացակայում էր. այդ օրերին նա տկար էր: Բայց Մարիա Ֆեոդորովնան կարողացավ ինձ նախազգուշացնել, որ ինքը Ալեքսեյ Մաքսիմովիչին ծանոթացրել է Ողբերգության թատրոնի ստեղծման ծրագրին, և որ նա ծայր աստիճան հետաքրքրվել է իմ այդ գաղափարով և ուզում է ինձ հետ խոսել տվյալ հարցի մասին, այդ իսկ պատճառով խնդրեց մի քիչ սպասել, ուրեք բոլորը ցրվեն՝ անցնենք Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի մոտ:

Ամենուրեք ես տեսնում էի ոչ միայն հետաքրքրություն ու համակրանք իմ հետագա ծրագրերի նկատմամբ, այլև ամենայն աջակցություն ցույց տալու պատրաստակամություն ոչ մի նրանց կողմից, ում անմիջական մասնակից էի արել գործին այլև այն կազմակերպությունների, որոնց առիթ էի ունենում մեկու իմ թատրոնի ստեղծման հարցով (առանձնապես հիշում և Պետրոգրադսկայա Պրավդայի» ցույց տված աջակցությունը իմ սկսած գործին):

Առաջիններից մեկը, որ այնպես սիրով արձագանքեց իմ կողին, Մասիսլավ Վալերիանովիչ Դորոժինսկին էր. նա մեծապես հետաքրքրվեց «Մակբեթի» բեմադրության իմ նախագծով: Նրան հրապուրեց շեքսպիրյան ողբերգությունը ձևավորելու հեռանկարը ոչ թե տրադիցիոն բեմի սովորական պայմաններում, այլ անսովոր այնպիսի պայմաններում, որոնք, նրա կարծիքով, լայն ասպարեզ պիտի տային արվեստագետի ստեղծագործական երևակայությանը:

Բայց քանի որ նմանօրինակ բեմադրության համար պահանջվում էր ոչ միայն գեղանկարչական, այլև ճարտարապետական ձևավորում, ապա Դորոժինսկին խորհուրդ տվեց համագործակցության հրավիրել նաև ճարտարապետի, որին կարող էր հետաքրքրել այդպիսի ներկայացում ստեղծելու գաղափարը:

Մեր ընտրությունը կանգ առավ ակադեմիկոս Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանովի վրա, ականավոր, խոշորագույն մի ճարտարապետի, որ հետագայում շատ բան արեց Երևանի՝ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքի կառուցման համար:

Մինչ այդ ես բազմիցս հանդիպումներ էի ունեցել Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանովի հետ Գեղարվեստից ակադեմիայի շենքում կայացած ժողովներում:

Ալ. Թամանովը, ակնառու տաղանդի տեր լինելուց բացի, հազվագյուտ հմայք ունեցող մարդ էր և գեղարվեստական աշխարհում վայելում էր ոչ միայն մեծ հեղինակություն, այլև բացառիկ սեր ու

վաստահություն: Ահա թե ինչու հենց նա էր Գեղարվեստից ակադեմիայում կայացող մեր ժողովների մշտական նախագահը:

Իմ ծանոթությունը Թամանովի հետ տեղի ունեցավ հենց այդպիսի ժողովներից մեկում. դա «Էդիպի» պրեմիերայից փոքր ինչ հետո էր: Հիշում եմ, երբ բոլորը արդեն ցրվում էին, մենք պատահաբար հանդիպեցինք՝ նախասրահում. նա մոտեցավ ինձ և իրեն հատուկ բարեհամբույր, ինչպես միշտ, մեղմ ժպիտը դեմքին, առաջինը ձեռքը մեկնեց ինձ և սկսեց պատմել «Էդիպից» ստացած տպավորությունը: Թամանովին առանձնապես հետաքրքրում էր մասսայական բեմադրությունների սկզբունքը. նրա կարծիքով այդ բեմադրությունները պահանջում էին նոր ձևեր, ընդհուպ մինչև ճարտարապետական նոր, հատկապես այդպիսի մասսայական բեմադրությունների համար հարմարեցված շինությունները: Թամանովի հետ իմ այդ առաջին հանդիպումն ինձ վրա թողեց ամենահաճելի տպավորություն, և մեր հետագա հանդիպումների ժամանակ մենք սովորաբար անդրադառնում էինք մեզ երկուսիս հետաքրքրող թեմային:

Այսպիսով, նա արդեն տեղյակ էր ողբերգության թատրոն ստեղծելու իմ ծրագրերին, բայց այն ժամանակ դեռևս խոսք չէր եղել մեր բեմադրություններին նրան մասնակից անելու մասին: Իսկ երբ Մատիսլավ Վալերիանովիչ Դոբրուժինսկին, որ «Մակբեթի» բեմադրությունը ձևավորում էր «արենային բեմի» համար (այն ժամանակ մենք այդպես էինք արտահայտվում), հանգեց այն մըտքին, որ առանց ճարտարապետի գործը գլուխ չի գա և տվեց Թամանովի անունը, Կապ դա ավելի քան համապատասխանում էր նաև իմ ցանկությանը՝ գործի մեջ ներգրավելու այդպիսի հիանալի մի արվեստագետի:

Ինչպես և պետք էր սպասել, Ա. Թամանովը արտակարգ պատրաստակամությամբ վերաբերվեց մեր առաջարկին և, իրեն հատուկ ոգևորությամբ, Դոբրուժինսկու, Գրանովսկու և ինձ հետ, ձեռնամուխ եղավ բեմադրական պլանի մշակմանը:

Հենց այդ ժամանակ էլ տեղի ունեցավ իմ հանդիպումը Մարիո Ֆեդոտովիչ Անդրեևսկի և Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Դորկու հետ. նրանց այն հարցին, թե ես ինչպես եմ պատկերացնում իմ ապագա թատրոնի ողջ կազմակերպումը, ես պատասխանեցի, թե առաջին ես ունեմ միայն երեք կոմպոնենտ՝ Դոբրուժինսկի, Թամանով և Գրանովսկի, նաև որոշ չափով նշված է դերակատարների կազմը:

Սրան Ալեքսեյ Մաքսիմովիչն առարկեց, ասելով, որ եթե ես աչքի առաջ ունեմ միայն «Մակբեթի» բեմադրությունը, ապա այդ

նպատակի համար այդ կոմպոնենտները թերևս միանգամայն բավական են, բայց տվյալ նախաձեռնության համար, ամբողջության մեջ Ոլբերգության թատրոն հիմնելու համար դա չափազանց քիչ է: Մեր օրերում Ոլբերգության թատրոն ստեղծելը դյուրին գործ չէ: Այստեղ պետք է ունենալ հստակ գործող ապարատ, և հենց դրա մասին էլ պետք է հոգալ ամենից առաջ:

Եվ մենք երեքուկ սկսեցինք մանրամասն քննարկել, թե ինչպես ավելի լավ կլինե՞ր ստեղծել այդպիսի մի ապարատ, որի օգնությամբ կարելի կլինե՞ր հաստատուն ռեսուրսի վրա դնել ծրագրվող թատրոնը:

Ամենից առաջ որոշվեց նրա շուրջը հասարակական կարծիք ստեղծել: Դրա համար հարկավոր էր առաջավոր մտքի մարդկանց աջակցությունը, ինչպես արվեստի մարդկանց, այնպես էլ հասարակության ներկայացուցիչների: Նրանցից պետք է ստեղծվե՞ր գեղարվեստական խորհուրդ՝ իբրև խորհրդակցական մարմին: Իսկ գեղարվեստական խորհրդին վերադաս՝ վարչական մարմին, որը մենք այն ժամանակ կոչեցինք «Աշխատանքային ընկերակցություն»:

Նշեցինք նաև «Աշխատանքային ընկերակցության» թեկնածուներին. հասարակայնության կողմից՝ Ալեքսեյ Մաքսիմովիչ Գորկուն, արտիստական աշխարհից Մարիա Ֆեոդորովնա Անդրեևային, Ֆեոդոր Իվանովիչ Շալյապինին և ինձ, նկարիչների կողմից՝ Մստիսլավ Վալերիանովիչ Դոբուժինսկուն և Ալեքսանդր Իվանովիչ Քամանովին: Անհրաժեշտ համալսել ենք ներգրավել նաև կոմպոզիտորներին՝ ի դեմս Սերգեյ Սերգեևիչ Պրոկոֆևի, ինչպես և Բորիս Վլադիմիրովիչ Ասաֆևի, ռեժիսորայի կողմից՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչ Գրանովսկուն. մասսայական բեմադրությունների համար՝ Մարինկի թատրոնի բալետմեյստեր Բորիս Գեորգիևիչ Ռոմանովին, իբրև ադմինիստրատոր՝ Վասիլի Գերմանովիչ Նեդլերին:

Եվ շուտով մեր տանը սկսվեցին փորձերը Ա. Մ. Գրանովսկու ռեժիսորությամբ և իմ աջակցությամբ:

Կարճ ժամանակամիջոցում ամեն ինչ որոշվեց, պայմանավորվեց, ամեն բան, այսպես ասած, իր տեղը դրվեց: Մնում էր, պատկերավոր ասած՝ մաքուր արտագրել, հասնել առավել կատարելության:

Միաժամանակ նույն այդ տեմպով առաջ էր գնում և բեմադրական մասի աշխատանքը. Մ. Վ. Դոբուժինսկին և Ա. Ի. Քամանովը արդեն ցուցադրել էին իրենց դեկորների էսքիզները, իսկ դեկորները պատրաստելու համար գործին մասնակից էին արել Մարինսկի

Թատրոնի տաղանդավոր նկարիչ դեկորատոր Օ. Ա. Ալեքսիին, որ հռչակվել էր նկարողի դեկորներում ծավալի պատրանք ստեղծելու կարողությունը: Եվ ես ստիպված եղա փոքր-ինչ շոնչ առնել:

Բոլոր նյութերը կենտրոնացան կրկեսում, Արենայում կատարվում էին ատաղժագործական աշխատանքներ, կրկեսի ճեմասրահի հատակով մեկ փոված էր կտավը: Եվ այստեղ ես ականատես եղա մի սրտաշարժ տեսարանի. Ալեքսիին ինչ-որ ամաններում ներկեր էր խառնում, իսկ Թամանովը ծնկաչոք ետ ու առաջ էր անում կտավի վրա, նշելով ու գծագրելով արենայի երկու կողմում դրվելիք ամրոցների ճարտարապետական մանրամասները:

Ճիշտն ասած, ես ավելի քան հուզվեցի Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանովի այդ վերաբերմունքից, որ նա, խոշորագույն մի ճարտարապետ, չէր քամհարում նույնիսկ սև աշխատանքը, որը հեշտությամբ կարող էր հանձնարարել մեկ ուրիշի, և դերադասել էր անձամբ կատարել: Պետք էր տեսնել. թե ինչ հափշտակությամբ էր նա անում այդ ամենը... ինքնամոռացության մեջ նա ամբողջովին տրվել էր իր ստանձնած միսիային: Եվ հենց դրա մեջ էր ողջ Ալեքսանդր Իվանովիչը՝ և իբրև արվեստագետ, և որ գլխավորն է՝ իբրև մարդ:

Ոմանք գտնում էին, որ կրկեսային արենան, չնայած սովորական արկղ-բեմի հանդեպ ունեցած շատ առավելություններին, այնուամենայնիվ, այնքան էլ իդեալական վայր չէ մասսայական-ժողովրդական բեմադրությունների համար:

Այլ. Թամանովը լիովին բաժանում էր այդ տեսակետը և իրեն հատուկ հափշտակությամբ սկսեց զբաղվել միանգամայն առանձնահատուկ ճարտարապետություն ունեցող մի այնպիսի շենքի նախագծումով, որ համապատասխաներ նոր տիպի Թատրոնի, վիթխարի բեմադրությունների Թատրոնի պահանջներին (այստեղ նրան օգնում էր բեմական տեխնիկայի գերազանց գիտակ, Թատրոնի Մոլոնոսովը նվիրված ռեժիսոր Ա. Յա. Ալեքսեև-Յակովլևը):

Բայց, գուցե և անիրագործելի երազանք էր նյութական սահմանափակ միջոցների առկայությամբ մտածել սեփական շենքի կառուցման մասին:

Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանովը այլ կերպ էր մտածում: Նա հավատում էր մեր ապագա Թատրոնի հաջողությանը, գտնում, որ նա ավելի քան ժամանակին է, և վստահ էր, որ հասարակայնու-թյունը կաջակցի նրան:

Ողբերգության Թատրոնի համար նոր հատուկ շենքի կառուցման հույսով Այլ. Թամանովը 1918 թ. ամռանը մեկնեց Մոսկվա, ուր

նա, ինչպես պարզվեց, մեծ կապեր ունեւր։ Սս, ճշմարիտն ասած, կասկածով էի վերաբերւում նրա այդ ճամփորդութեանը, չէի հավատում գործի բարեհաջող վախճանին։ Բայց, ի զարմանս իմ, նրա միսիան հաջող դուրս եկավ։ Նա վերադարձավ հուսովառ ու թեւովորված, նա թատրոնն ապահովեց շենքով, որ միայն երազել կարելի էր... Այդ ամենն է՛լ ավելի բարձրացրեց մեր տրամադրութեանը։

Այնուհետեւ, հենց մեր ժողովներում նշվեց մեր հետագա խաղացանկը։ Վճռվեց «Մակբեթից» հետո ձեռնամուխ լինել Բայրոնի «Կայնին» բեմադրութեանը։ Դորուժինսկուն, Թամանովին և Գրանովսկուն այս պիեսը՝ գրավում էր նրանով, որ նրա փոքր-ինչ ֆեբրական ֆարուլան լայն ասպարեզ էր տալիս նկարչի ստեղծագործական երեւակայութեանը նրանով, որ ներկայացումը պետք է տեղի ունենար ոչ թե սովորական, հանրածանոթ բեմահարթակի վրա, այլ մինչ այդ բոլորովին անսովոր պայմաններում, մի բան, որ նրանց ազատում էր տրադիցիոն ձեւերին դիմելուց։

Բայց ահա, մոտ է թատրոնի բացման ժամը։

Կրկեսը հասարակութեան առաջ երեւց անճանաչելի տեսքով։ Նա ամբողջովին դեկորների մեջ էր, այսպես ասած՝ նորից նոր գրիմավորված, — նրա նախկին տեսքից հետք անգամ չէր մնացել։

Կրկեսի ամֆիթատրոնը վերից վար պատած էին դեկորներով, որոնք իբրեւ թե մոխրագույն գրանիտե քարեր էին պատկերացնում։ Նախկին ցարական օթյակի տեղում, ինչպես և նրա դիմաց, ուր կրկեսային ներկայացումների ժամանակ սովորաբար տեղավորվում էր նվագախումբը՝ գրեթե բնական մեծութեամբ կառուցված էին երկու մռայլ միջնադարյան բերդ իրենց առջևի լայն տերրասաձև հրապարակներով։ Այդ ամենը նախատեսված էր ողբերգութեան՝ գործողութեան ընթացքի համար և արված էին Ալ. Թամանովի ձեռքով։

Նա, իբրեւ ճարտարապետ, որ սովոր էր կառուցել, ինչպես ասում են «բնականում» և ոչ թե ժամանակավոր դեկորատիվ կառուցվածքներ ստեղծել, այս դեպքում ևս նյութերն ընտրել էր ասես իրական բերդերի կառուցման համար։ Եթե նալ է՝ թող լինի իսկական նալ։ Դրանց հաստութեանն ու լայնութեանը կարող էր նախանձել որեւէ հրապարակի վրա կառուցված մեծ շենքի ամեն մի շինարար... Միևնույն հաստութեանն ունեցող շինանյութեր, Ալ. Թամանովի ցուցումով, ձեռք էին բերվում նաև կառուցվածքների կմախքի համար։ Ահա թե ինչու ամեն ինչ ստացվեց այնպես հիմնավոր ու վեհաշուք և միաժամանակ այնպես ծավալուն։

Բերդը լրիվ ու պայծառ լուսավորելուն պես շրջապատի բա-
ցարձակ մթության մեջ աչքի էր զարնում մի առանձին էֆեկտով-
ծրկու տաղանդավոր արվեստագետների՝ Դորուժինսկու և Թամա-
նովի ստեղծած բոլոր մանրամասները ներկայացան իրենց ողջ
գեղարվեստական հմայքով։ Եվ ամեն անգամ, երբ մթության միջից
հայտնվում էր հանկարծ պայծառ լուսավորված բերդը՝ այդ պահին
միշտ լսվում էին համերաշխ ծափահարություններ։

ՍԻՐԵԼԻ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Արծվահայացք, սլացիկ հասակով, միշտ անհանգիստ, արա-
պաշարժ, դյուրաբորբոք, խանդավառ — ահա այսպիսին էր Ալեք-
սանդր Թամանյանը, երբ առաջին անգամ ես հանդիպեցի նրան
1911 թվականին «Мир искусства» ընկերության ցուցահանդեսում,
որին մենք երկուսս էլ մասնակցում էինք։ Հենց այդ հանդիպումից
էլ սկիզբ առավ իմ բարեկամությունը մեր ժամանակի այդ հանճա-
րեղ մարդու հետ, որին վիճակված էր մի ամբողջ դարաշրջան նշա-
նավորել մեր ճարտարապետության մեջ։

Նախառևոյուցիոն տարիներին Թամանյանը Ռուսաստանում
կառուցած իր մի շարք շենքերով արդեն իր պատվավոր տեղն էր
գրավել իրեն ժամանակակից ռուս լավագույն ճարտարապետների
շարքում, լինելով ռուսական ամպիրի արդեն ճանաչված վարպետ,
նա իր երազանքն էր համարում գալ, հաստատվել Հայաստանում։
Եվ տարիներ անց Նոր Նախիջևանում ապրող երեք հայ՝ Ալեքսանդր
Թամանյանը, Մարիետա Շահինյանը և ես վերջնական որոշում
կայացրինք տեղափոխվել Հայաստան։

Այդ տարիներին դարեր շարունակ խաղաղություն երազած հայ
ժողովուրդը առաջին անգամ պատմության մեջ կառուցում էր իր
երկիրը այն հատառտ համոզումով, որ այն այլևս երբեք ավերման
չի ենթարկվի։ Եվ Ալեքսանդր Թամանյանը, ինքն էլ իր ժողովրդի
նման համեստագույն շինարար, յուր ընտանիքով Երևան գալով,
տեղավորվեց մի փոքրիկ տնակում և գիշեր ու ցերեկ հանգիստ չու-
նենալով, առանց գանդատվելու իրեն հյուսիսային շինարարներից,
սկսեց կերտել մեր քաղաքը։ Այդ քաղաքը՝ մեր սիրելի Երևանը
փռվել է այսօր դեմքը՝ դեպի հարավ, դեպի մեծ ու փոքր Մասիս-

ները, որոնք կարծես մեր կապույտ երկնակամարի հոյակապ սյու-
ներն են:

Հայաստանում՝ իր վերածնվող հայրենիքում Թամանյանը
գտավ այն հողը, որը սնեց նրա հանճարեղ ստեղծագործության ար-
մատները և ուժ տվեց հաղթահարելու մեծ դժվարություններ: Այդ
դժվարությունները շատ էին, բայց Թամանյանին գալիս էին օգնե-
լու պարտիայի և կառավարության տաղանդավոր ղեկավարնե-
րը՝ առաջին հերթին Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Արամայիս Երզըն-
կյանը և ուրիշները իրենց մեծ վստահությամբ, հոգատարությամբ:

Ես չեմ մոռանում այն արժանահիշատակ օրը, երբ Երևան գա-
լով Թամանյանի արվեստանոցը այցելեց, մեր մի քանի ղեկավար
ընկերների հետ, Սերգո Օրջոնիկիձեն: Տեսնելով Թամանյանի ժո-
ղովրդական տան նախագիծը նա իր հիացմունքը հայտնեց ճար-
տարապետին և գրկախառնվեց նրա հետ, սրտագին շնորհակալու-
թյուն հայտնեց և ցանկացավ նորանոր հաջողություններ:

Այդ վստահությունը թևավորում և պարտավորեցնում էր Թա-
մանյանին և նա ամբողջովին նվիրաբերելով իրեն հարադատ ժո-
ղովրդին, ի վիճակի էր դառնում կատարել իսկական հրաշագոր-
ծություններ:

Թամանյանը ուսումնասիրեց խորապես Հայաստանի կլասիկ
ճարտարապետությունը, մեր կոթողների համեմատ, պարզ ու մոնու-
մենտալ ձևերը և այդ ամենը ձուլեց իր ստեղծագործական քուրա-
յում և սկսեց կառուցել իր հանճարեղ նախնիների նման ամուլ՝
պարզ ու դեղեցիկ, դառնալով մեր դարաշրջանում ստեղծված, նոր
հայկական ճարտարապետության ոճի հիմնադիր և մոծեղով իր
յուրման համաշխարհային արվեստի գանձարանը:

Թամանյանն սկսեց, բայց դժբախտաբար չտեսավ իր գլուխ
գործոցները ավարտված վիճակում: Դրանց իրականացման գործը
մնաց իր որդուն՝ Գևորգ Թամանյանին:

Այսօր Թամանյանի գործն են շարունակում նրա հոգևոր ղա-
վակները՝ խորհրդային Հայաստանի առաջավոր ճարտարապետ-
ները:

Երևանն այսօր սովետական դարաշրջանում ստեղծված գեղի-
ցիկ քաղաքներից ամենահնադարյանն է և հնադարյաններից ամե-
նաերիտասարդը, իր սեփական ազգային ոճով՝ ոճ, որն իր վրա
կրում է Թամանյանի անհատականության անջնջելի կնիքը:

Քամանյանի դիմանկարը. գործ Ա. Յակովլևի, 1917 թ.

ՀՈՒՇԵՐ՝ ԽՈՂԵՐ

Հաճելի հանդիպումները երբեք չեն մոռացվում, մանավանդ երբ դառնում են հուշ՝ մերթ ջերմացնում են մեր սիրտը, մերթ ափսոսանքով համակում մեզ:

Ճիշտ այդպիսի զգացումներ ունեմ այժմ, երբ կամենում եմ դրի առնել իմ հուշերը, մեր մեծ ճարտարապետի մասին:

Երբ առաջին անգամ (չգիտեմ 19 թ. վերջին, թե 20-ի սկզբին) երևանում հանդիպեցի հյուսիսից նոր եկած Թամանյանին, նա ինձ վրա թողնեց զարմանալի կիրթ ու ներշնչված մարդու տպավորություն. խոշոր աչքեր, ուշիմ նայվածք, ճկուն իրան և մի աշխույժ քայլվածք, որ ունենում են բարի նպատակի ձգտող մարդիկ:

Իր այդ քայլվածքով և մասամբ դեմքի հայկական գծերով նա հիշեցնում էր Հովհ. Թումանյանին, նաև փոքրիկ մորուքով, որ ալնայեռ ներդաշնակում էր նրա խարտյաշ դեմքին: Նրա նայվածքն արտահայտում էր մի քնքշովություն ու հարազատություն, ինչ ունենում են միայն հոգեկան հարուստ կյանքով ապրող մարդիկ:

Թամանյանը այն ժամանակ 40—42 տարեկան էր, ուղիղ, միջինից քիչ բարձր հասակով: Հագին ուղտի բրդյա մի վերարկու էր, որ ծնկներին անգամ չէր հասնում (որպիսին հագնում էին սուաքներում ոտքով ձամբորդող տուրխատները), իսկ գլխին մի մորթե գդակ էր, ինչը նրան նմանեցնում էր արդեն տեղացու:

Բայց հայացքը արտակարգ էր՝ ընդգրկող ու ներշնչված:

Երբ ծանոթացա նրան և իմացա ճարտարապետ է՝ զարմացա: Մի՞թե ճարտարապետը կարող է այսպես ներշնչված լինել... Մինչ այդ իմ տեսած հայ ճարտարապետներից և ոչ մեկը չէր ունեցել այդպիսի ոգեշնչված արտահայտություն:

«Սա երևի թաքուն բանաստեղծություններ է գրում կամ երաժշտություն մը է ղրաղվում,— մտածեցի:— Զի կարող պատահել, որ այսպես ներշնչված մարդը միայն ճարտարապետ լինի»...

Բայց հետո պարզվեց, որ նա սոսկ ճարտարապետ չէր, այլ բանաստեղծ ճարտարապետ, մի անդուգական նրբաճաշակ արվեստագետ:

— Դուք եկել եք Երևանում մնալու,— հետաքրքրվեցի ես:

— Այո,— եղավ նրա ժպտուն պատասխանը, և նրա դեմքը ավելի պայծառացավ այդ ժպտից:

Կան դեմքեր, որ առաջին հանդիպումին դժվար եք հասկանում կամ քիչ տպավորություն են թողնում՝ լավ չբացվելու հետևանքով: Կան և դեմքեր, որ հանդիպման առաջին իսկ վայրկյանին ջերմ համակրանք են առաջացնում ձեր հոգում՝ իրենց պարզ, անմիջական արտահայտությամբ:

Այս վերջին կարգից էր և Թամանյանի դեմքը՝ կիրթ և արտահայտիչ:

Լրագրերից ինձ հայտնի էր Թամանյանի անունը. լսել էի Ռուսաստանում կառուցած նրա տների մասին, բայց իրեն երբեք չէի տեսած: Այժմ, սակայն, ծանոթանալով, զգացի, որ նրա լավ համբավին համապատասխանում էր նրա կիրթ արտաքինը, մանավանդ նրա խոշոր խաժ աչքերի նայվածքը վկայում էր մի լուսավոր արտիստ հոգի:

Եվ նա՝ իրոք այդպիսին էր:

Մեծ բարեբախտություն էր մեզ համար, որ մեր հայրենիքի վերածնության առաջին իսկ օրերին նա եկավ Հայաստան և այդ վերածնությանը նպաստեց իր բարձր արվեստով, մի արվեստ, որն իր հերթին վերածնում էր մեր հին կառուցող վարպետների արվեստն ու ոճը, հայկական ինքնատիպ ճարտարապետությունը մի նոր վերամշակումով ու համադրումով (սինթեզով):

Սովետական տարիների ընթացքում մեր արվեստի բոլոր ճյուղերը (գրականություն, թատրոն, երաժշտություն, նկարչություն) ունեցել են ոչ միայն ակնառու, այլև փայլուն նվաճումներ: Բայց եթե ինձ հարցնեն, թե Սովետական Հայաստանի արվեստներից ո՞րն է ավելի ցայտուն իր նվաճումներով և նվաճումների կատարելությամբ, ո՞րն է ավելի մնայուն գործեր տվել և արժանացել ընդհանուրի հավանության ու սիրուն՝ ես կասեի՝

— Մեր ճարտարապետությունը:

Եվ դա շնորհիվ Ալեքսանդր Թամանյանի:

Սակայն ի՞նչպես ենք գնահատում մենք մեր ճարտարապետության այդ նվաճումները՝ ես կասեի՝

— Շատ նսեմ:

Երբ լույս է տեսնում մի գիրք, — լինի մեծ թե փոքր, — թերթերը գրախոսականներ են նվիրում նրան, գովեստներ են շռայլում, եթե մեջը մի քիչ շնորհք է լինում. նույնը արվում է թատերական ներկայացումների համար, նկարչի, երաժշտի գործի համար, Բայց, տարօրինակ բան, մենք սովորություն չունենք «ռեցենզիա» գրելու մի ճարտարապետի՝ թեկուզ և շատ հաջող շենքի մասին: Այդպես էլ Թամանյանի նախագծած ու կառուցած տների մասին նրա կենդանության օրով չեղավ մի կարգին «ռեցենզիա», որ ժողովրդին բացատրեր նրանց արժեքը, չնայած թե մենք և թե դրսից եկողները հիանում ենք այդ շենքերով, շենքեր, որոնք մեր մայրաքաղաքի աչքն են, նրա անթառամ զարդերը:

Սա վատ տրադիցիա է: Պետք է վերջ տալ և լավ ճարտարապետին համարել նույնպիսի արվեստագետ, ինչպիսին համարվում է գրողը, նկարիչը, երաժիշտը և այլն: Ինչպես սրանք, այնպես էլ ճարտարապետները — պետք քիչ արժանանան շատ ուշադիր վերաբերմունքի, առանց ուրիշ չի կարող առաջադիմել և ոչ մի արվեստ: Չեմ ասում՝ գովել անպայման, որպեսզի նրանք խրախուսվեն: Քննադատությունը նույնպես նպաստում է առաջադիմության: Իսկ մենք շենք կատարում ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը: Ծարտարապետները կառուցում են, մենք՝ դիտում ենք, հիանում, երբեմն դժգոհում ու... լռում:

Սա արդար բան չէ, որովհետև տարիների ընթացքում մեր ճարտարապետները կառուցել են այնպիսի շենքեր, արվեստի այնպիսի գործեր, որոնց մասին լռելը հաճախ է, և որոնց արժեքը պետք է բացատրել մեծ հասարակության:

Այո, կրկնում եմ, արվեստի գործեր, որոնց հետ հազիվ թե կաթողանան համեմատվել մեր մյուս արվեստների գործերը: Խոսենք օրինակներով: Մեր ո՞ր վեպը, ո՞ր պոեմը, ո՞ր դրաման, օպերան, կամ նկարը (բացառությամբ Մ. Սարյանի) կարող է համեմատվել Թամանյանի Կառավարան տան հետ: Դա ինքը մի սքանչելի, անշրկնելի պոեմ է. նրա թե ամբողջության և թե առանձին մասերի՝ մեջ, նրա նուրբ կամարների, նրա կրկնասյուների, գեղաքանդակ խոյակների մեջ, նրա նրբերիզ պատուհանների և գեղեցիկ հատումով արված անկյունների մեջ կա և՛ պոեզիա, և՛ նկարչություն, և՛ երաժշտություն:

Երբ էլ դիտում ես այդ շենքը՝ միշտ էլ լիրիկական զգացումներ են համակում քեզ, և մարդ ապրում է արվեստի, բազմերանդ ու բովանդակալից արվեստի մի վեհացնող վայելք:

Կանցնեն արվեստի ընթացիկ շատ նվաճումներ, բայց Կառավարական տունը, այդ քարե սիմֆոնիան կմնա և կհիացնի սերունդներին, էլ չեմ խոսում նրա Օպերայի, Հիդրոկայանի և մյուս շենքերի մասին: Կառավարական տունը մի կոթող է, որ պիտի խոսի դարերի հետ, որովհետև կատարված է մի զարմանալի ինքնատիպ արվեստով ու բարձր ճաշակով: Հայկական ճարտարապետության լավագույն տրադիցիաների խտացումը կա նրա մեջ և մեծ ժամանակի լայն մտքի թռիչքը: Մեր հին ճարտարապետության պայծառ գծերը այստեղ հանդես են եկել մի նոր ստեղծագործական վերամշակումով, կամ՝ լավ է ասել, որ այդ գծերը պարզապես ստացել են այնպիսի գործադրություն, որ ընդունել են նոր որակ և ներկայացնում են խոսուն գեղեցկություն: Քարերն այդտեղ մեծ վարպետի կախարդանքով ազնվացել են ու կենդանացել, և ամեն ինչ այդտեղ ունի այնպիսի համաչափ ու նուրբ ներդաշնակություն, որի հանդեպ մարդու խոռով հոգին անգամ խաղաղվում է:

Այսպես է ճշմարիտ արվեստի ուժը:

Եվ Թամանյանի Կառավարական տունն ունի իրոք այդ մոգական հմայքը: Ոչ ոք չի կարող անտարբեր անցնել նրա մոտով: Ուզում ես նայել նորից ու նորից, և որքան նայում ես՝ նա այնքան հմայում է քեզ:

Այո, Թամանյանը սոսկ ճարտարապետ չէ. նա շափի գերագույն զգացումով օժտված բարձրաճաշակ արվեստագետ է, մի բառիս ամենալայն մտքով: Ճշմարիտ քանաստեղծ, որ հույզ ու շունչ է տվել քարերին... Միաժամանակ նա խոշոր գյուտարար է. նա եղավ այն մեծ մարդը, որ դարեր հետո, մեր հայրենիքի վերածնության առաջին իսկ տարիներին վերագտավ հայ ճարտարապետության ազգային ինքնատիպ ոճը և սինթեզի բերեց մի նոր գեղեցկությամբ:

Ու, բնական է, որ մի այդպիսի հարազատ ոճ ունենար իր ազդեցությունը:

Ինչպես ամեն մի նոր ինքնատիպ ձև, ոճ ունեցող ճշմարիտ արվեստագետ ունենում է իր հետևողները, այդպես էլ Թամանյանն ունեցավ իր հետևողները. նրա բացած ճանապարհով գնում է արդեն տաղանդավոր ճարտարապետների մի ամբողջ բանակ: Նրանցից յուրաքանչյուրը, ընդհանուր առմամբ, հավատարիմ է

Աջից ձախ (միջին շարքում) Ա. Թամանյանը, Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ա. Մուսկյանը, Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Համբարձումյանը, Կենտգործկոմի քարտուղար Հ. Տադևյանը, բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանը, իրավաբան Ա. Խանդավիրյանը Ժողկոմխորհի և Կենտգործկոմի աշխատակիցների հետ:

մնում Թամանյանին, այսինքն՝ մեր պատմական ճարտարապետութ-
յունը կիրառում է նոր վերամշակումով, մնալով հարազատ ժո-
ղովրդի ոգուն, ներդաշնակ մեր բնությանը,— մի առանձնահա-
տուկ ոճ, որը մեր մայրաքաղաքին, մասամբ և մյուս քաղաքնե-
րին, տալիս է միանգամայն յուրահատուկ գեղեցկություն, մի հան-
դամանք, ինչ առանձնապես ընդգծում են ամենատարբեր երկրնե-
րից եկած այցելուները:

Ժողովրդի հարազատ ոճը գտնված է և մեծ մասամբ օգտա-
գործվում է ճաշակով ու ներդաշնակ:

Եվ դա շնորհիվ մեծ Թամանյանի:

Բայց արդյո՞ք հեշտ է եղել գտնել այդ ոճը:

Ես չգիտեմ ներքին ինչ ստեղծագործական աշխատանք է կա-
տարվել Թամանյանի հոգում, կարող եմ վկայել միայն, որ Հայաս-
տան եկած առաջին ամիսներին, իսկ նա շարունակ շրջում էր երկ-
րում և ծանոթանում մեր հուշարձաններին: Հաճախ էինք լսում, թե
«Թամանյանը գնաց այստեղ», «գնաց այնտեղ»...

«Թամանյանը գնաց Երեբուք», «գնաց Անի»...

Այդ շրջագայություններին նրան ուղեկցում էին մեր հին ճար-
տարապետության հմուտ մասնագետ Թորոս Թորամանյանը, հնա-
գետ Աշխարհբեկ Քալանթարը և, կարծեմ, նկարիչ Տարագ-
րոսը:

Դրանք, հարկավ, տուրիստական այցելություններ չէին... Իսկ
թե ի՞նչ աշխատանք էր կատարում մեր ճարտարապետն այն տե-
ղերում — դժվարանում եմ ասել: Բայց Երևանում, իր գալու առա-
ջին օրերին, ես նրան հաճախ տեսնում էի այս կամ այն հին ձևի
տան առաջ կանգնած՝ ուշադիր զննելիս... Եթե Երևանում հասա-
րակ տները զննում էր այդպիսի ուշադրությամբ, հապա ի՞նչպես
կվարվեր Երեբուքում, Անիում և այլ տեղերի հուշարձանների մոտ:

Հիշում եմ այդ այցելություններից նա վերադառնում էր
առույգ, հարուստ տպավորություններով և մի դժգոհությամբ, թե
մեր հուշարձանները ոչ միայն վատ են պահվում, այլ մնացել են
բացարձակապես անխնամ:

— Ի՞նչպես կարելի է այդ հարստությունը փչացնել,— ասաց
նա մի անգամ քաղաքի ճաշարանում, ուր մի խումբ ընկերներ
խմբվել էինք նրա սեղանի շուրջը՝ տպավորություններ լսելու:— Չէ՞
որ դրանք դառնի բարձր ստեղծագործություններ են և անկրկնե-
լի... Չէ՞ որ մեր ժողովրդի բարձր կուլտուրայի վկայականներն են
դրանք: Մեր պատմությունն ու գրքերը ամենքը, մանավանդ օտար-
ները չեն կարող կարգալ, բայց պատմական այդ հին հուշարձան-

ները ավելի պերճախոս և ամենքին ավելի հասկանալի գրքեր են... Անտարբերութիւնը դեպի այդ կոթողները՝ հանցանք է....

Երբ շուտով նշանակվեց Հնությունների պահպանության կոմիտեի նախագահ՝ նա ավելի հաճախ էր գնում հուշարձաններ տեսնելու և միջոցներ էր որոնում նրանց պահպանելու, նուրբ գելու:

— Պետք է փրկել ինչ հնարավոր է,— ասում էր հաճախ:

Իսկ Երևանի մասին նա միշտ այն կարծիքն էր հայտնում, թե հիանալի դիրք ունի և հիասքանչ տեսարաններ, և ահա քաղաք կառուցելիս՝ ելակետ պետք է ունենալ այդ դիրքը և տեսարանները... Քաղաքը և շրջապատը պետք է ներդաշնակեն իրար, դառնան միաձուլ և օրգանական...

Ես, պիտի խոստովանեմ, դժվարանում էի պատկերացնել և անգամ չէի հավատում, թե կավաշեն Երևանը կարող է մի օր վերակառուցվել այնպես, որ ժամանակակից քաղաք դառնալով՝ ներդաշնակի շրջապատին, լինի միաձուլ և օրգանական, Մի՞թե հնարավոր է այդ:

Ես տարակուսում էի:

Բայց մի անգամ ահա բախտ ունեցա Քաղխորհրդում ներկա լինելու քաղաքի հատակագծի քննարկմանը: Մտավորականների մի մեծ խումբ հրավիրված էր հատակագծին ծանոթանալու և իր կարծիքը հայտնելու:

Այդ օրը Թամանյանը ոգևորված էր. եկողներին ընդունում էր սիրով և իրեն հատուկ կիրթ ձևերով: Բայց պարզ նկատելի էր, որ նա, ընդամենը մի տասը տարվա մեջ, շատ էր փոխվել արտաքինով, առանձնապես դեմքով. խոշոր, պայծառ և արտահայտիչ աչքերը տկարացել էին, ակնոցով անգամ դժվար էր տեսնում: Այժմ, ամբողջովին տարված լինելով նորանոր հատակագծերով և նոր քաղաք կերտելու իր մտահղացումներով, հագնւում էր նույնիսկ անփույթ: Բայց ներքինը՝ հոգևորը, գեղեցիկը սիրելու և գեղեցիկը ստեղծելու հուրը մնացել էր անշեշ, կարելի է ասել՝ բռնկվել էր պայծառորեն:

Այդ երևում էր այն պահին, երբ նա մի երկար ու բարակ ձող ձեռքին՝ բացատրում էր ապագա մայրաքաղաքի պատկերը, այսինքն՝ թե ինչ թաղամասեր, ինչ հրապարակներ ու կարևոր փողոցներ է ունենալու Երևանը:

Այդ ժամանակ նա թեև ընկճված էր իր ընտանեկան վշտից, բայց և տարված, հափշտակված էր իր հատակագծով այնպես, ինչ-

պես ճշմարիտ բանաստեղծը ստեղծագործության պահին: Երբ նա ասում էր, թե հարավային փողոցը կերթա այնպես, որ քաղաքացիները հրապարակից միշտ տեսնեն Արարատը, կամ՝ Կուլտուրայի տան առջևից պիտի բացվի մի լայն բուլվար-փողոց, որտեղից միշտ կերևա Արագածը,— նրա հափշտակությունը վարակում էր մեզ. ստեղծվում էր մի պայծառ պատրանք, թվում էր, թե ապագա քաղաքը գծագրվում ու կենդանանում է մեր առաջ — շրջանային փողոցներ, նրանց զուգահեռ կանաչ գոտիներ, որոնց նա անվանում էր «քաղաքի թոքեր», և զբոսայգիներ՝ երախտավոր գործիչների արձաններով, ավազաններով, շատրվաններով...

Եվ պատրանքը հետզհետե ընդունում էր իրականության կերպարանք: Հատակագիծը հրապուրիչ էր. վարպետն ապրում էր իր ապագա քաղաքի մեջ... Եվ բոլորն այնպես էին տարված հատակագծի հմայիչ հեռանկարով, որ ոչ ոք չուզեց առարկել այդ պատրանքին, ինչ իրականություն պիտի դառնար շուտով:

Եվ այժմ ահա դառնում է մեր աչքի առջև...

Նույնպիսի հիացմունքով ընդունվեց նաև նրա ճարտարապետական նորագյուտ ուղղությունը, որը առաջին հերթին երևաց հիդրոկայանի շենքում:

Թվում էր, թե այստեղ էլ ոչ ոք չէր կարող առարկել Թամանյանի այս նոր ուղղությանը:

Բայց ահա, երբ սկսվեց Կառավարական տան կառուցումը (եթայն ժամանակ կոչվում էր Հողժողկոմատի շենք), մի խումբ երիտասարդ ճարտարապետներ, տարված եվրոպական կոնստրուկտիվիստական ճարտարապետության և հատկապես ֆրանսիացի ճարտարապետ Կորբյուզեի ոճով, հարձակվեցին խեղճ Թամանյանի վրա, թե՛

«Հայ-հարայ, հասեք, Թամանյանը սովետական օրով եկեղեցի է կառուցում»... և այլն, և այլն:

Հայկական ճարտարապետության առանձնահատուկ ոճը նրանց թվում էր եկեղեցական ոճ:

Այնքան աղմուկ բարձրացրին իրենց հողվածներով, ելույթներով և նույնիսկ ծաղրանկարներով, որ հանգուցյալ Արամայիս Երզնկյանը (որ հողժողկոմ էր այդ ժամանակ և տան պատվիրատուն) ստիպված եղավ մի հողվածով պատասխանել և դառն խոսքեր ասել: Նրա հողվածը, որքան հիշում եմ, վերջանում էր մի այսպիսի ֆրազով.

«Դուք ինքներդ մի կարգին գում շինեք՝ հետո քննադատեք»!...

Թամանյանը շատ զգայուն մարդ էր. թե որքան էր ազդվում

այդ քննադատութիւնից՝ դժւարանում եմ ասել, նա գլուխը կախ շարունակում էր իր գործը: Սակայն, երբ մի անգամ խոսք եղավ այդ մասին և ես հարցրի, թե ի՞նչպես է ընդունում այդ քննադատութիւնը, նա ձեռքը թափ տվեց:

— Ոչինչ: Երիտասարդներ են... Թո՛ղ գրեն: Երբ հասակ առնեն և աշխարհ տեսնեն՝ կհասկանան, որ հայկական ճարտարապետական ոճը կրոնական չէ, որ նա հիմնականում առաջացել է շինանյութի բնութից, երկրի կլիմայական ու աշխարհագրական առանձնահատկութիւնից, և նա՝ այդ ոճը աշխարհի գեղեցիկ ոճերից մեկն է...

Ու ինքը աներեր շարունակեց իր գործը, խորին համոզմունքով, հավատարիմ մնալով իր հայտնագործած ու մշակած ոճին՝ իր գրեթե բոլոր լավագույն կառուցումների մեջ... Իսկ նրա երիտասարդ քննադատները, տարիներ անց, վերանայեցին իրենց դիրքը և, ի պատիվ իրենց, գնահատեցին Թամանյանին:

Բայց Թամանյանը չէր հանգստանում ձեռք բերածով: Նա շարունակ որոնումների մեջ էր, և նրա միտքը շարունակ վթարված էր ճարտարապետական տեսիլներով: Երբ իմ ամենօրյա ճանապարհին հանդիպում էի նրան աշխատանքի գնալիս կամ այնտեղից վերադառնալիս, նա մտքերի մեջ խորասուզված էր լինում միշտ: Երբեմն այնպես էր տարված լինում իր մտքերով, որ չէի կամենում իմ ողջույնով խանգարել նրան, կտրել նրա մտքի թելը, ինչպես ասում են. բայց երբ մեկ-մեկ, սովորութայն բերումով, բարևում էի, նա կանգ էր առնում շփոթված, ասես մեծ անքաղաքավարութիւն թույլ տված:

— Ա, ներողութիւն: Բարև ձեզ... Ցրված էի, չնկատեցի:

Ոչ, նա ցրված չէր. նա միշտ տարված էր իր երազներով, իր ընթացիկ ծրագրերով, անելիքներով, ինչպես մի խանդավառ ստեղծագործող:

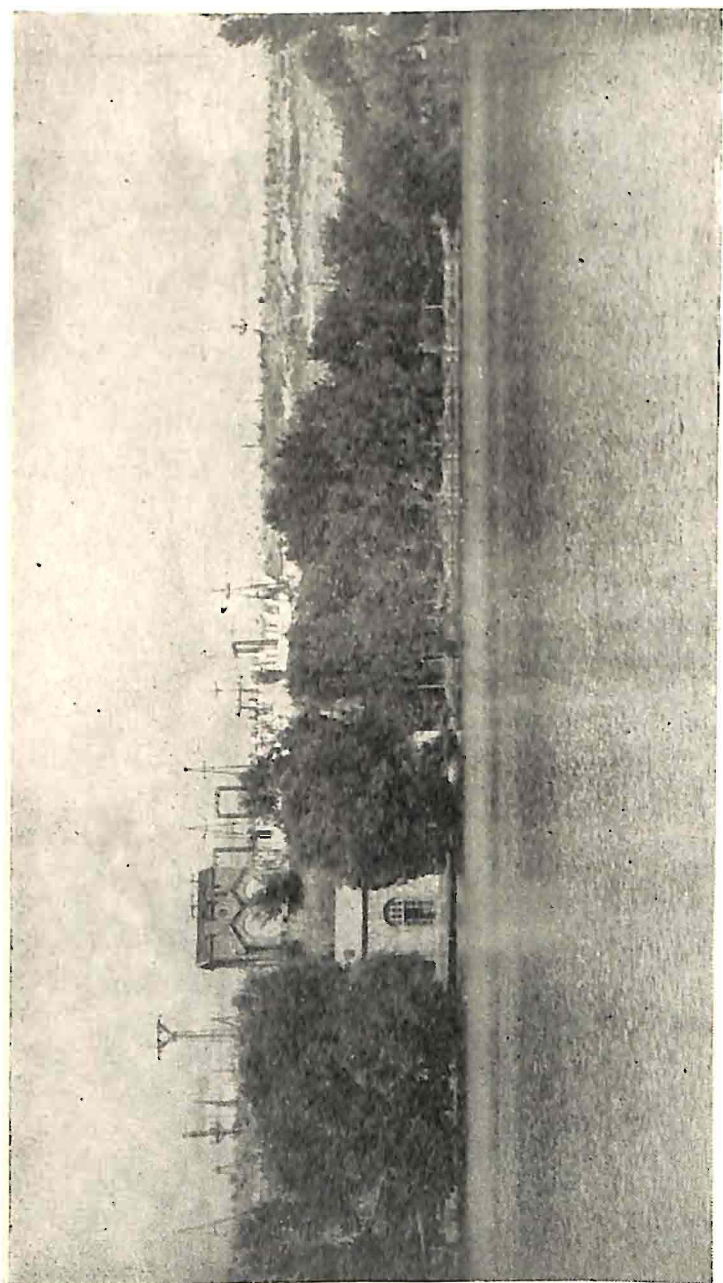
Ամեն տեղ, ամեն ժամ նա իր հղացումների հետ էր և միաժամանակ ապրում էր իր սկզբած դործի խորին պատասխանատվութիւնը:

— Պետք է ջանալ, որ մեր քաղաքը լինի ըստ ամենայնի արդիական, ինքնատիպ և... մեր ժողովրդի ոգուն հարազատ, — ասաց նա մի անգամ, երբ խոսում էինք նորից ճարտարապետութիւն հարցերի շուրջը:

Եվ նա ձև տվեց այդ մեծ երազին...

Բայց, ավաղ, չապրեց այնքան որ կարողանար իրագործել, մարմնավորել իր բոլոր երազները: Սակայն այսօր մեզ մխիթար-

Մծղատ միաբնակչական վանքի գոյությունը Կյւն մեր

րում է: Եւ, որ նրա տաղանդավոր աշակերտները շարունակում են
նրա մեծ գործը:

Թամանյանը իր արվեստով ու մեծագործութեամբ պատվավոր
տեղ նվաճեց մեր ազգային մեծ արվեստագետների պանթեոնում:

Նա կա և կմնա մեր ազգային մեծ ու պայծառ արվեստագետ-
ներից մեկը և անշուշտ կունենա իրեն վայել հուշարձանը, բայց և
այնպես նրա ամենամեծ հուշարձանը կմնա իր մեծագույն ստեղ-
ծագործությունը՝ Երևանը, մեր ինքնատիպ մայրաքաղաքը:

ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Ալեքսանդր Թամանյանի մասին իմ հիշողությունները ես կամենում եմ սկսել ոչ թե նրա հետ ծանոթանալու օրվանից, այլ ավելի վաղ, դեռևս իմ ուսանողական տարիներից:

Այն ժամանակ իմ համալսարանական ժամանակներից մեկն էլ, ռուսական ճարտարապետությունն էր, իհարկե, լոկ իբրև սիրող, հատկապես 18-րդ դարի և 19-րդ դարի սկզբի կլասիցիզմը, դրա հետ միասին նաև ժամանակակից ճարտարապետությունը, հանձինս արդեն նշամվոր դարձած ճարտարապետներ Ժոլտովսկու, Ֆոմինի, Շչուկովի, Շչուսևի և Թամանյանի: 1911—1916 թվականներին ապրելով Պետերբուրգում և Մոսկվայում, ես շատ հաճախ «ճարտարապետական» զբոսաճրճներ էի կատարում և դիտում ինձ քիչ թե շատ ծանոթ՝ ճարտարապետական հուշարձանները: Ես հաճախ հասնում էի, այն տարիների համար բավական հեռու, Նովինսկի բուլվարը, ուր ինձ գրավում էին երկու շենք: Նրանցից մեկը, որն այժմ գոյություն չունի, Գազարինի առանձնատունն էր, կառուցված ճարտարապետ Բովիի նախագծով, մյուսը՝ Շչերբատովի տունը՝ կառուցված ճարտարապետ Թամանյանի կողմից: Չեմ թաքցնում, որ նոր շենքերի մեջ՝ Շչերբատովի տունը ինձ ամենից շատ էր դուր գալիս: Հոկտեմբերյան Մեծ ռեյոլուցիայից հետո մի անգամ Մոսկվա գալով՝ ինձ հաջողվեց այդ տունը տեսնել ոչ միայն դրսից, այլև ներսից: Նախկին մենատանն այդ ժամանակ տեղավորվել էր Զինվորական կոմիսարիատի բաժիններից մեկը: Շենք մտնելով՝ ես անցա Շչերբատովի բնակարանի սենյակները մեկը մյուսի ետևից, ուր հնարավորություն ունեցա ծանոթանալ ոչ միայն դրանց ներքին հարդարանքին, այլև սենյակների կահավորությանը, որոնք

կատարված էին Ա. Բենուայի, Ե. Լանսերերի, Բաքստի նկարների և նախագծերի համաձայն և ծանոթ էին ինձ լուսանկարներից: Տան պատուհաններից երևում էին Մոսկվայի հետաքրքիր տեսարաններ. այս, իհարկե, հաշվի էր առել ճարտարապետը:

Թամանյանի հետ իմ մյուս «հանդիպումը» տեղի ունեցավ Պետրոգրադում, 1917 թ. մայիսին թե հունիսին, լավ չեմ հիշում: Ցարիզմի անկումից հետո, այդ առաջին բոլոր ամիսներին բավական հաճախ տեղի էին ունենում Պետրոգրադի արվեստի աշխատողների ժողովներ, որոնցից մեկին էլ, Միխայլովյան թատրոնում, բոլորովին պատահամաբ ներկա եղա: Ուշացել էի, ժողովն արդեն սկսվել էր, և ես դժվարությամբ կարողացա տեղ գտնել վերին յարուսներից մեկում: Դեռևս ինչպես հարկն է չկողմնորոշված, թե ինչ է կատարվում շուրջս՝ ես զգացի լեփ-լեցուն դահլիճի հուզված տրամադրությունը: Համարյա բոլոր ելույթների ժամանակ ծափահարություններ և թշնամական բացականչություններ էին լինում: Հիշողությանս մեջ մնացել է Վ. Ե. Մեյերհոլդը, նրա կրքոտ ճառը, որ առանձնապես բոլոր կերպով էին ընկալում ներկաները, բայց քովանդակությունը համարյա բոլորովին ջնջվել է հիշողությունիցս: Նախագահության սեղանի մոտ նստածների մեջ մի քանի ծանոթ դեմքեր տեսա. անծանոթ էր ժողովի նախագահը, որը, ինչպես շուտով նկատեցի, զարմանալի տակտով, հնարամտությամբ ու հանգիստ ղեկավարում էր ժողովը: Ես հարցրի իմ հարևանին, թե ո՞վ է նախագահը.

«Ճարտարապետ Թամանովը»:

Անցավ մի քանի տարի: 1923 թ. աշնանը Պետրոգրադից եկա Երևան: Գալուցս քիչ առաջ ես Ռուսական թանգարանում աշխատանքի էի անցել: Երևանում եղա Հայաստանի թանգարանում, ուր ինձ ամենից շատ հետաքրքրում էր գեղարվեստական բաժինը, որ ընդամենը երկու տարի առաջ էր հիմնադրվել և դեռևս շատ աղքատ էր գեղարվեստական գործերով և ուր, բացի հայ նկարիչներ Սարյանի, Թադեոսյանի, Թերլեմեզյանի մի քանի նկարներից, ոչ մի հետաքրքիր բան չկար: Իմ մեջ միտք ծագեց այդ բաժինը լրացնել այն հսկայական հավաքածուներից, որ ռևոլյուցիայից հետո հավաքվել էին Մոսկվայի և Լենինգրադի Կենտրոնական թանգարաններում, Սարյանը այդ ժամանակ Երևանում չէր, և ինձ խորհուրդ տվին դիմել լուսժողովոմ Մոսկվային: Վերջինս ջերմությամբ ընդունեց իմ առաջարկը և խնդրեց մասնրամասն պայմանավորվել Թամանյանի հետ:

Եվ ահա ես Թամանյանի մոտ եմ, վեց տարի է անցել այն.

օրից, երբ ես առաջին անգամ «Հանդիպել» էի նրան Միխայլով-
յան թատրոնում, Թամանյանը նկատելիորեն ծերացել էր: Գլխի և
մորուքի մազերը արծաթին էին տալիս, բայց նա աշխույժ էր: Գոր-
ծի մասին խոսելուց հետո Թամանյանը սկսեց հարցուփորձ անել
մի քանի ընդհանուր ծանոթների մասին և ապա, հրաժեշտ տալով,
հրավիրեց երեկոյան իր տունը, ասելով, որ շաբաթը մի անգամ
նրա մոտ հավաքվում են ծանոթներն ու բարեկամները:

Երբ ես այցելեցի Թամանյանին նրա բնակարանը լիքն էր
մարդկանցով: Ինձ համար դրանք բոլորը նոր մարդիկ էին, որոնց
մեջ շատերը նոր էին եկել Երևան: Դա հայ այն ինտելիգենցիան
էր, որ ինչպես և տանտերը, Ռուսաստանի զանազան քաղաքներից
եկել էին հայրենիք, որպեսզի իրենց գիտելիքներով, իրենց աշխա-
տանքով մասնակցեն Սովետական Հայաստանի շինարարությանը:
Ինձ առանձնապես զարմացրեց այն աշխույժ ու առույգ տրամա-
դրվածները, որ տիրում էր ներկաների մեջ: Առանձնապես հիշո-
ղովթյանս մեջ մնաց պրոֆ. Համբարձում Քեչեկը իր կենսաուրախու-
թյամբ և սրամտությամբ:

Շուտով ես մեկնեցի Երևանից և Թամանյանին հանդիպեցի
մոտ կես տարի անց, 1924 թ. գարնանը, Մոսկվայում: Ալեքսան-
դրը Իվանովիչը Մոսկվա էր եկել Մ. Սարյանի հետ: Թամանյա-
նը կամենում էր խորհրդակցել բժիշկների հետ՝ իր վատթարացող
տեսողության մասին, իսկ Սարյանը գնալու էր Վենետիկ, ուր ներ-
կա էր լինելու միջազգային ցուցահանդեսին, որին առաջին անգամ
մասնակցում էր Սովետական Միությունը՝ համաշխարհային պա-
տերազմից և ռեուլյուցիայից հետո: Այդ հանդիպումից հիշում եմ
մի խոսակցություն, որ սկսեց Թամանյանը և որին հավանություն
տվեց Սարյանը: Երկուսն էլ համոզում էին ինձ գալ Երևան և աշ-
խատել թանգարանում: Հրաժեշտի ժամանակ Թամանյանն ասաց,
որ պատրաստվում է այցի գալ Պետրոգրադ:

Անցավ ևս մի քանի ամիս, Ամառվա կեսն էր: Մի օր, գրեթե
աշխատանքի վերջին, թանգարան մտավ Թամանյանը, Մենք միա-
սին արագ անցանք դահլիճներով: Ռեուլյուցիայից հետո թանգա-
րանը բավականին հարստացել էր նոր նյութերով: Ամենից շատ
մենք կանգ առանք Վրուբելի և Սերովի դահլիճներում: Կանգ
առնելով Օռլովայի դիմանկարի առջև և հիանալով նկարի վարպե-
տությամբ, Թամանյանն ասաց. «Այնուամենայնիվ ոտքը չի ստաց-
վել»: Նրա ուշադրությունը գրավեց նաև «Իդա Ռուբինշտեյնը»: Բա-
ժանվելուց առաջ Թամանյանը նորից խոսք բացեց իմ Երևան փո-
խադրվելու մասին: «Այնտեղ աշխատելու համար մեծ հնարավո-

րություններ կունենաք: Մտածեք այդ մասին», ասաց նա ինձ հրաժեշտ տալիս:

Այս անգամ արդեն Թամանյանի խոսքերն ես այլ կերպ ընկալեցի: Երբ տուն վերադարձա, ներքուստ արդեն որոշում էի կայացրել Երևան փոխադրվելու:

Թամանյանի այցելութունը և նրա խոսքերը վճռական նշանակութուն ունեցան:

Երևան փոխադրվելուցս հետո հաճախ էի հանդիպում Ալեքսանդր Իվանովիչի հետ, Հուշարձանների պահպանման կոմիտեի նիստերին, ինչպես նաև Կերպարվեստի աշխատողների ընկերության նիստերին, որոնց նախագահն էր նա: Լինում էի նաև նրա տանը և ճարտարապետական արվեստանոցում:

Երբ Թամանյանը թողեց Պետրոգրադը Հոկտեմբերյան Մեծ ռեվոլյուցիայի առաջին տարիներին, նա ոչ միայն խոշորագույն ճարտարապետներից մեկն էր համարվում, այլև, ցարիզմի անկումից հետո նա միաձայն ընտրվել էր Գեղարվեստի ակադեմիայի առաջին ղեկավարը: Նրա առջև փայլուն հեռանկարներ էին բացվում: Սակայն նա գերադասեց իր ողջ շնորհքը, իր բոլոր գիտելիքները ի սպաս բերել իր ժողովրդին, իր հայրենիքին, ուր մինչև իր փոխադրվելը չէր էլ եղել: Եվ այստեղ, Հայաստանում, նա իրեն ամբողջապես նվիրեց գավառային փոքր քաղաքը սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի արժանի մայրաքաղաքի վերստեղծելու գործին: Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելու առաջին տարիներին տարբեր մասնագիտությունների բազմաթիվ հայեր տկսեցին զանազան վայրերից գալ հայրենիք: Այդ մարդկանց թվում կային շատերը՝ Թամանյանի նման մեծ անուն հանած, բայց ինձ թվում է, որ դժվար կլինեք մատնանշել մեկին, որ այնպիսի անշահասիրությամբ ու անձնվիրությամբ իրեն ամբողջապես ի սպաս դնեք հայրենիքի վերածնության գործին, ինչպես Ալեքսանդր Թամանյանը:

Ով որ հանդիպել է Թամանյանին Երևանում նրա կյանքի այդ վերջին տասներեք տարվա ընթացքում՝ չի կարող տեսած չլինել, թե որքան եռանդ, հոգեկան ուժ էր ներդնում նա այն գործում, ինչը դարձավ նրա կյանքի գործը: Ինչպիսի խելահեղությամբ էր շռայլում նա իրեն, շինայելով իր թույլ առողջությունը: Թամանյանը բացարձակապես զերծ էր անափառությունից ու փառասիրությունից և արտակարգ համեստ էր վայնքում: Նրա համար կարևոր էր նախ և առաջ գործը: Երբ 1926 թվականին, Երևանում գումարված Անդրրկենտգործկոմի նիստում որոշում կայացվեց Հայաստանի մայրա-

քաղաքում ժողովրդական տուն կառուցելու մասին, Հայաստանի կառավարությունը, բնականաբար, Թամանյանին հանձնարարեց այն ժամանակվա համար ամենախոշոր այդ շինարարությունը: Թամանյանի պահանջով հայտարարվեց շենքի նախագծի մրցանակաբաշխություն: Մի խոսակցության ժամանակ ես իմ զարմանքը հայտնեցի Թամանյանին այդ անթիվ: «Իսկ եթե մրցանակաբաշխության մասնակիցները ունենա՞ն ինչ-ինչ հետաքրքրական լուծումներ,— ասաց Թամանյանը,— ինչո՞ւ դրանք չօգտագործել: Այդ դեպքում ես նրանց կհրավիրեմ որպես ինձ հետ միասին նախագծի վրա աշխատող հեղինակներ»:

Նրան մտահոգում էր գործի շահը:

Ըստ իր աշխատանքի և դիրքի՝ Թամանյանը շփվում էր շատ մարդկանց հետ, սակայն նա շատ բժախնդիր էր մարդկանց նկատմամբ և արտաքուստ շատ զուսպ: Բայց այդ արտաքին սառնության տակ թաքնված էր մի շատ ջերմ սիրտ, Թամանյանը գիտեր կապվել մարդկանց հետ: Նրա առանձնապես սիրած մարդկանց թվումն էին Թ. Թորամանյանը և նկարիչ Գ. Յակուլովը: Նրանց հիվանդության ժամանակ Թամանյանը որքա՞ն ուշադրություն և հոգատարություն հանդես բերեց և ինչպես ծանր ապրեց նրանց մահը: Երբ Յակուլովի աճույնը առաջին հիվանդանոցից, Աբովյան փողոցով, հուղարկավորների մի խումբ ուղեկցում էր դեպի կայարան, այնտեղից Մոսկվա ուղարկելու համար, ես նայում էի, թե ինչպես այդ սովորաբար զուսպ մարդը հեկեկալով լաց էր լինում: Հիշում եմ նաև, որ երբ նա թանգարանումն էր լինում, ինչպիսի ջերմ ուշադրություն էր հանդես բերում դեպի նկարիչ Վ. Ախիկյանը, որին ծանոթ էր դեռևս Պետերբուրգի Գեղարվեստից ակադեմիայից:

Իր արվեստանոցում նա դաստիարակել է ճարտարապետներին մի ամբողջ սերունդ: Նա պահանջկոտ էր երիտասարդների նկատմամբ, բայց նրա վերաբերմունքի մեջ տիրական ոչ մի բան չկար: Երբեմն մարդիկ շահագործում էին նրա հավատը և անհարմար վիճակի մեջ դնում նրան:

Շատ անախորժություններ ապրեց Թամանյանը ժողտան (Օպերայի և բալետի թատրոնի) շինարարության դանդաղ տեմպերի կապակցությամբ, որ երբեմն բոլորովին դադար էր առնում: Զուսիզանց ծանրաբեռնված լինելով Երևանի հատակագծման, ժողտան, Կառավարական տան նախագծման անմիջական աշխատանքներով, Թամանյանը քիչ ուժ և եռանդ չէր ծախսում որպես հին Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի նախագահ: Թեև Կոմիտեն ուներ այնպիսի մի էնտուզիաստ, ինչպիսին էր Աշխարհբեկ

Քալանթարը և այնպիսի հեղինակավոր մի մարդ, ինչպիսին Թ. Թորամանյանը, բայց և այնպես բոլոր կարևոր խնդիրներով դիմում էին նրա աջակցությանը: Շատ մարդ էր դիմում նրան զանազան գործերով ու հարցերով, և բոլորին էլ նա միշտ ընդառաջ էր գնում:

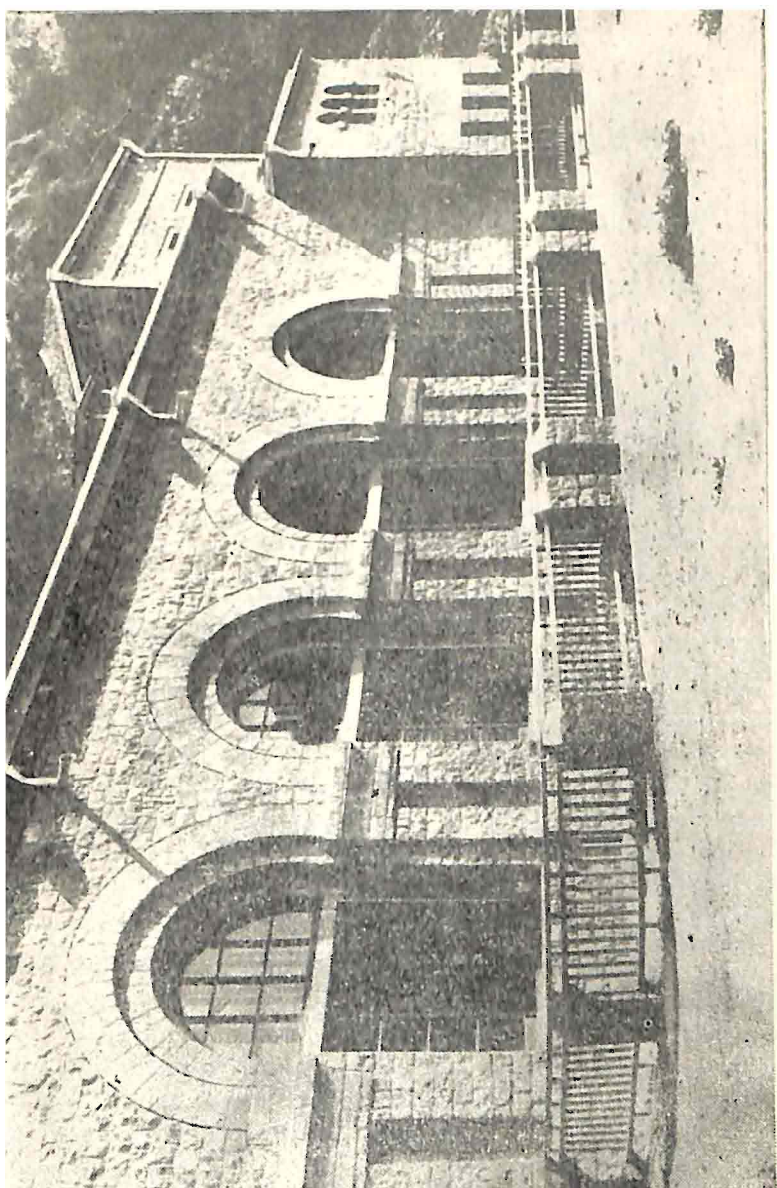
Կարելի է դեռևս շատ ու շատ քան ասել այդ բացառիկ անձնավորության մասին: Միշտ չափազանց հաճելի էր Ալեքսանդր Թամանյանի հետ շփվելը, և կարծում եմ, որ յուրաքանչյուր մեկը, ուր թեկուզ և մի փոքր ճանաչում էր նրան, չի կարող չպահպանել ամենապայծառ ու լուսավոր հիշատակ նրա մասին:

ՄԵԾ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ ՀԵՏ

Առաջին անգամ Ալեքսանդր Թամանյանի մասին լսել էի Մոսկվայում և Պետերբուրգում ուսանողությանս տարիներին՝ 1909—1916 թվականներին։ Այդ ժամանակ սովորում էի Մոսկվայի Հաղորդակցության ճանապարհների ինստիտուտում։ 1910 թվականին Մոսկվայից գնացել էի Պետերբուրգ հյուր, պապիս եղբոր՝ Գալուստ Շիրմազանյանի որդի՝ ճարտարապետ Հայկ Շիրմազանի մոտ։ Մանոթանալով Պետերբուրգի տեսարժան հուշարձաններին, պարզ է, այցելեցի և հայկական եկեղեցին։ Ինչպես հայտնի է, եկեղեցին կառուցված է 18-րդ դարու վերջին։ Շենքը դիտելու ժամանակ տեղեկացա, որ 20-րդ դարի սկզբներին եկեղեցին հիմնական վերանորոգման է ենթարկվել, և վերականգնման նախագծի հեղինակը՝ երիտասարդ հայազգի ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանն է։

Սովորելու միջոցներ հայթայթելու համար, ուսանողության տարիներին ես աշխատում էի տեխնիկ-տասնապետի պաշտոնով Մոսկվայում և Պետերբուրգում, անվանի ճարտարապետ Արշակ Իզմիրյանի մոտ։ Իզմիրյանը համագործակցում էր երիտասարդ, ընդունակ, հետազայում նշանավոր ճարտարապետներ, ակադեմիկոս եղբայրներ Լ. Ա. և Ա. Ա. Վեսինյանների հետ։ Համարյա ամենօրյա շփում ունենալով նշված ճարտարապետների հետ, շատ էի լսում ճարտարապետական նոր կառուցվածքների և նրանց հեղինակների մասին։

Ա. Թամանյանն այդ թվականներին իր նախորդ աշխատանքներով հայտնի էր արդեն որպես շնորհալի և մեծ ճաշակի տեր ճարտարապետ։ Շատ էի լսել Թամանյանի մասին, բայց, ցավոք սրտի, չէի հաջողվել անձամբ հանդիպել նրան։

Երգչարան

1923 թվականին Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի հրավերով Թամանյանը վերադարձավ Հայաստան և անմիջապես մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ սոցիալիստական մեծ վերաշինման գործին:

Եվ այդ ժամանակվանից, մանավանդ առաջին տարիներին, մինչև իր անժամանակ մահը, ես մոտիկ կապերով կապված եմ եղել Թամանյանի հետ:

Նույն՝ 1923 թվականին, Ժողկոմխորհին կից կազմակերպվեց Գերագույն տեխնիկական բաժին, որի նախագահ նշանակվեց Թամանյանը: Բաժինը, որը պետք է ղեկավարեր Հայաստանի տարբեր ճյուղերի շինարարությունը, ի դեմս Թամանյանի ունեցավ մի անզուգական ղեկավար: Նորաստեղծ Սովետական իշխանությունը 1924 թվականին, Շիրակի ջրանցքի կառուցումից հետո, Հրազդան գետի գեղատեսիլ խորամբուլաղի ձորում ձեռնարկեց մի նոր, այն ժամանակվա պայմանների համար մեծ և դժվարին աշխատանք՝ Երևանի առաջին հիդրոէլեկտրակայանի կառուցմանը: Մինչ սովետական կարգերի հաստատումը Երևանում գործում էին երեք փոքրիկ հիդրոէլեկտրակայան: Հին Երևանի կարիքները բավարարելու համար այդ երեք կայանը տարեկան արտադրում էին ընդամենը 400 հազար կիլովատ/ժամ էներգիա: Այդ տարիների հին Երևանի պատկերը տալու համար բավական է նշել, որ ապրելով այժմյան Նալբանդյան փողոցում, Գնոնի փողոցից մի քիչ վեր, Թամանյանի մոտ, թատրոն կամ որևէ տեղ գնալու համար պետք է «գինվեինք» ձեռքի մոմի լապտերներով:

Երևանի առաջին հիդրոէլեկտրակայանի կառուցման դժվարին աշխատանքների ղեկավարությունը հանձնարարվեց Գերագույն տեխնիկական բաժնին: Նմիշված և սիրով էր աշխատում Թամանյանն այդ շենքի նախագծի վրա և առհասարակ ամբողջ աշխատանքները ղեկավարելիս:

1925 թվականին Թամանյանի ղեկավարությամբ (Տեխնիկական բաժնի գծով) ձեռնարկվեցին նոր Բայազետի հիդրոէլեկտրակայանի, Սևանա լճի շլյուզավորման աշխատանքները: Միաժամանակ նոր Բայազետում կառուցվում էին Հայաստանում առաջին ձկնաբուծարանը, ուր պետք է բազմացվեին հեռու հյուսիսից՝ Լադոգա լճից բերված սիգ ձկները: Այդ աշխատանքների ղեկավարությունն ինձ էր հանձնարարված:

Կանգ չառնելով աշխատանքների հետ կապված դժվարություն-

ների վրա, պետք է ասեմ, որ մեզ մշտական օգնութիւն էր ցույց տալիս Թամանյանն իր խորհուրդներով և ցուցմունքներով:

Թե Երևանի ու թե Նոր Բայազետի հիդրոկայանների և Այդը լճի ջրհան կայանի կառուցման ընթացքում, քաղաքի հատակագրման և բոլոր մյուս շինարարական աշխատանքների ընթացքում Թամանյանը և նրա շուրջը հավաքված մասնագետները հատուկ օգնութիւն և ուշադրութիւն էին վայելում Ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդի նախագահ Սարգիս Լուկաշին-Սրապիոնյանի կողմից:

* *
*

1922—23 թթ. Լուսժողկոմատը որոշեց վերջացնել նախկին գիմնազիայի (Կուլտուրայի տան) անավարտ շէնքը: Հին Երևանի պետական գիմնազիան տեղավորված էր մասնավոր շէնքում՝ Նազարովսկայա (այժմյան Ամիրյան) փողոցի վրա: 1909—10 թթ. գիմնազիայի դիրեկտորի նախաձեռնութեամբ սկսվում է գիմնազիայի նոր շէնքի (այժմյան Կուլտուրայի տան) կառուցումը: Շէնքի նախագիծը կազմել էր ճարտարապետ Սիմոնեաճնը: Սկզբում, շինարարութեան միջոցներ չլինելու պատճառով, գիմնազիայի շէնքը գրավ էր դրվել Պոլտավսկի Զեմելնի բանկում, հետո, 1914 թ. պատերազմի հետևանքով, գիմնազիայի շինարարութիւնը շարունակվեց, և այդպես, մինչև սովետական կարգերի հաստատումը շէնքը մնաց անավարտ:

Ես աշխատում էի Լուսժողկոմատում, որպես Տեխնիկական-բաժնի վարիչ և անմիջական մասնակցութիւն ունեցաւ այդ շէնքի ավարտման աշխատանքներին: Շէնքը կառուցվում էր որպես հումանիտար նշանակութեան հիմնարկների կենտրոն — Կուլտուրայի տուն: Ամենակարևոր և հիմնական աշխատանքները կատարվում էին դահլիճում (այժմյան Հայֆիլհարմոնիայի Փոքր դահլիճ): Դահլիճի և մյուս մասերի ներքին հարդարանքն իրականացվում էր Թամանյանի նախագծով և ղեկավարութեամբ: Հիշում եմ, ինչպես դահլիճի պատերի համար տարբեր գույներ փորձելուց հետո, Թամանյանը վերջապես ընտրեց իր սիրած սադաֆագույնը (պերլամուտրը): Այն տարիներին շատ դժվար էր շինանյութերի, այդ թվում և ներկերի հայթայթման հարցը, բայց և այնպես, մեծ դժվարութեամբ, գտանք անհրաժեշտ ներկը:

Շէնքի ավարտման և վերանորոգման աշխատանքները մեր նախատեսածից ընդարձակվեց, ծախսերը շատացան: Անհրաժեշտ

եր միջոցներ գտնել, մանավանդ որ շինարարությունը շուններ հիմնական ֆինանսավորում և չէր հաստատված ժողկոմխորհի կողմից: Թամանյանը որոշեց դիմել ժողկոմխորհի նախագահ Սարգիս Լուկաշինին:

Թամանյանը Լուկաշինին մոտ ծանոթ էր դեռ Պետերբուրգից: Հետագայում, երբ արդեն Լուկաշինը Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ էր, Թամանյանին հրավիրեց Հայաստան:

Մի օր էլ Լուկաշինը և Թամանյանը «պատահամաբ» եկան շենքն ու դահլիճը դիտելու: Ես նախազգուշացված՝ սպասում էի դահլիճում, Թեև կիրակի էր, բայց դահլիճում շինարարական աշխատանքները շարունակվում էին: Շինարարական աշխատանքները և դահլիճի փոխված տեսքն անսպասելի էին Լուկաշինի համար: Նա հետաքրքրվեց, թե ի՞նչպես և ի՞նչ միջոցներով են կատարվում այդ աշխատանքները: Ես պատասխանեցի, թե սպասում ենք այն միջոցներին և կարգադրություններին, որ կտա այսօր ինքը, ժողկոմխորհի նախագահը: Լուկաշինը ժպտաց: Նա դիտեց աշխատանքները և ապա դառնալով մեզ՝ ասաց. «Թեև այս աշխատանքներն առանց համապատասխան ձևակերպման կատարող և հովանավորող Թամանյանն արժանի է հանդիմանության, այնուամենայնիվ կատարված է լավ և շնորհակալ գործ»: Նա անմիջապես կարգադրեց կազմել և ժողկոմխորհ ներկայացնել Կուլտուրայի տան, հատկապես դահլիճի շինարարության կիսատ մնացած աշխատանքների և կահավորման նախահաշիվը: Այդպես իրականացավ Կուլտուրայի տան դահլիճը, երկար տարիներ Երևանի միակ հանդիսասրահը:

Շուտով ես նշանակվեցի համալսարան-հիվանդանոցային արվարձանի շինարարության ղեկավար: Այդ պաշտոնում անմիջական և համարյա ամենօրյա կապ տունի Թամանյանի հետ, որը, սակայն, շատ երկար չտևեց, բայց այդ վեց-յոթ ամսվա ընթացքում ավելի մոտիկից զգացի Թամանյանի հմայքը, նրա բարձր կուլտուրան և բավականին մեծ փորձ ձեռք բերի:

Արվարձանի կառուցման աշխատանքները ղեկավարելու համար կազմակերպված էր մի հատուկ հանձնաժողով Թամանյանի նախագահությամբ և բժիշկներ Սպանդարատ Կամսարականի և Գրիգոր Արեշյանի անդամակցությամբ:

Համարյա ամեն երեկո հավաքվում էինք Ալեքսանդր Իվանովիչի բնակարանում, ուր զրույցի ընթացքում պարզվում էին թե արվարձանի շինարարության հարցերը և թե քաղաքի պլանավորման այլ կարևոր խնդիրներ:

Թամանյանի բնակարանում հաճախ լինում էին ժողովրդա-

կան նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը, Թորոս Թորամանյանը, ինչպես
և այլ արվեստագետներ: Այստեղ բոլորս ղգում էինք Թամանյանի
երկարամյա ընկերուհու՝ Կամիլա Մատվենյայի հմայքը:

Մենք հաճախ հանդիպում էինք նաև Հուշարձանների պահ-
պանման կոմիտեում, որը տեղավորված էր նախկին Գայանյան
դպրոցի շենքում, Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բակում (այժմյան
Մոսկվա կինոյի շենքի տեղը): Կոմիտեում Թամանյանի նախա-
ձեռնությանը հաճախ էին լսվում հետաքրքիր և բովանդակալից ղե-
կուցումներ:

Այդ տարի Թամանյանը իրեն հատուկ ջանասիրությամբ աշխա-
տում էր Երևան քաղաքի նախագծի վրա: Արդեն մի կողմից լսվում
էին քննադատական տեղեկություններ, գլխավորապես այն մասին, որ
քաղաքի նախագծում վերցված է շատ մեծ չափերի՝ որ դժվար թի
Երևանի բնակչությունը կարողանա հասնել 150 հազարի, ինչպես
նախատեսված էր սկզբնական նախագծով: Շատ էր խոսվում նաև
փողոցների լայնության մասին: Թերահավատները գտնում էին, որ
Երևանի համար նախատեսվում են շատ լայն փողոցներ, որ Երևանը
երբեք չի կարող հասնել այդպիսի մեծության և շքեղության: Սա-
կայն, չնայած այդ բոլոր հարձակումներին, Թամանյանը համա-
ռորեն առաջ էր տանում իր սկզբունքը, համոզված լինելով նրա
ճշտության մեջ:

Նոր քաղաքի նախագծի իրագործումը չափազանց դժվար գործ
էր: Բանն այն է, որ հին Երևանը հիմնականում կազմված էր նեղ
փողոցներից, կավե փոքր շենքերից, որոնց առջև տարածվում էին
մեծ ու փոքր պարտեզներ: Երբ շինարարության նպատակով հարկ
էր լինում վերացնել այդ տնակներն ու պարտեզները, մանավանդ
սովետացման առաջին տարիներին, ծագում էին շատ խռչնդոտ-
ներ և դժգոհություններ:

Նոր հատակագծով առաջին փողոցը, որ կառուցվում էր Երե-
վանում, դա Շրջանային (այժմ Կիրովի) փողոցն էր, Աբովյանից
դեպի Գետառ, մինչև Անատոմիկումի շենքը:

Այդ տարածությունը հիմնականում ծածկված էր այգիներով և
կավ հիշում եմ այն զարնանային արևոտ օրը, երբ ոգևորված
դուրս եկանք փողոցի չափազանց ու բացմանը: Դժգոհ այգետե-
րերը լցվում էին Թամանյանի բնակարանը և բողբոջում: Բողբոջող-
ներին Ալեքսանդր Խլանովիչն ուղարկում էր ինձ մոտ, պատաս-
խանելով, որ դա աշխղեկի գործն է, որը կատարում է կառավարու-
թյունից ստացած կարգադրությունը: Ամեն կողմից լսվում էին հայ-
հոյանքներ ու անեծքներ: Հարկավոր էր մեծ տոկոսություն և

հավատ գործի ճշմարտության վերաբերյալ՝ այդ բոլորը հաղթահարելու համար: Այդ բոլոր հատկություններն ունեւր Թամանյանը:

Թամանյանն անշափ պահանջկոտ էր իր և իր աշխատակիցների նկատմամբ: Նա մեղ ստիպում էր մի քանի անգամ փոխել, շափել Անատոմիկումի ցոկոլի առաջին քարերը: Եվ մենք ամեն քայլափոխում, ամեն մի քար դնելիս և շափումներ կատարելիս աշխատում էինք այդ անել այնպես, ինչպես կաներ մեր սիրելի դեկավարը:

Յավոք սրտի, այդ շրջանի մի շարք կարևոր լուսանկարներ կորել են, ինչպես և շատ փաստաթղթեր, ուստի առանձին հարցերի մասին գրում եմ հիշողությամբ:

1925 թվականի ամառվա ամիսներին հանդիսավորությամբ Գրվեց Գինեկոլոգիական ինստիտուտի շենքի հիմքը: Թամանյանի ցուցմունքով ինչպես Անատոմիկումի, այնպես և Գինեկոլոգիական ինստիտուտի հիմնադրման ժամանակ այդ շենքերի հիմքի մեջ դրվեցին պղնձե պարկուճներ, որոնք ամփոփում էին հատուկ թղթի վրա գրված Հայաստանի կառավարության անդամների, շենքի նախագծողի և աշխատանքները ղեկավարողների անուն-ազգանունները և այլ կարևոր տեղեկություններ: Պարկուճների բերանները անագույն զոգվեցին: Պետք է ասել, որ շինարարական պրակտիկայում կիրառվող այդ հնագույն սովորությունը վատ չէր և լավ կլիներ այն վերակենդանացնել, այդ մասին նշելով մի հիմնական քարի վրա կամ այլ կերպ (վերհիշեք տարատացիներից մեկ հասած արձանագրությունները):

* *
*

1925 թվականի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին, Լուկաշինի նախագահությամբ, կայացավ Ժողկոմխորհի նիստը մի շարք մասնագետների՝ Թամանյանի, Հ. Տեր-Աստվածատրյանի, Ա. Գառպախյանի, Գ. Շիրմազանի և ուրիշների մասնակցությամբ: Քննվում էր այսօրվա համար շատ տարօրինակ մի խնդիր — ի՞նչպես սպառող գտնել 1926 թվականին Երևանում շահագործման հանձնվող հիդրոէլեկտրական էներգիայի համար: Բանն այն էր, որ այն ժամանակվա Երևանը չէր կարող սպառել այդքան էներգիա: Լուկաշինը տնտեսագետ էր և այդ բոլորը կանխապես հաշվի առնելով, Մոսկվայի և Լենինգրադի էլեկտրատրեխտներին պատվիրել էր Արտաշատի և Էջմիածնի հողերի ոռոգման, Արաքսի և Այդրբեյ վրա ջրհան կայանների կառուցման նախագծերը:

Այս քննարկումից հետո Ժողովոմխորհը որոշեց անմիջապես՝
ձեռնամուխ լինել Այդր լճի ջրհան կայանի կառուցման աշխա-
տանքներին: Աշխատանքի ղեկավար նշանակվեցի ես:

1925 թվականի հոկտեմբերի 25-ին սկսվեցին ջրհանի պատ-
վանդանի կառուցման աշխատանքները: Աշխատանքները ղեկավա-
րում էր նոր կազմակերպված Ջրային տնտեսության վարչությունը:
Աշխատանքի ընթացքում մշտական օգնություն և օժանդակություն
էր ցույց տալիս Հ. Ա. Տեր-Աստվածատրյանը:

Թե շենքերի նախագծման և թե կառուցման ընթացքում ան-
ընդհատ կապ էի պահպանում Թամանյանի՝ հետ՝ շինարարության
կողմից Երևանում նշանակված տեխնիկի միջոցով, քանի որ ջրհա-
նի շինարարությունը բարդ էր և ես հաճախ չէի կարողանում լինել
Երևանում:

Երևանի հիդրոկայանի մոտ կառուցվող բարձրացնող տրանս-
ֆորմատորային ենթակայանը և Այդր լճում կառուցվող իջեցնող
ենթակայանը իրականացվում էին Թամանյանի միևնույն նախա-
գծով: Երևանում Ալեքսանդր Իվանովիչին համոզել էին, որը շա՞
հազվադեպ էր լինում, փոխել նախագիծը և ենթակայանի պատու-
հանների քիվերը, քարի փոխարեն, շինել բետոնից: Չեմ մոռանում
Թամանյանի ուրախությունն ու շնորհակալությամբ ինձ հետ ող-
ջագուրվելը, երբ նա իմացավ, որ Այդր լճում թե՛ ջրհանի և թե՛
ենթակայանի այդ քիվերը կառուցված էին բազալտից, հարազատ
մնալով նախագծին:

* *
*

1925 թվականին Թամանյանը, բացի քաղաքի նախագծից,
առօրյա աշխատանքներից, շատ էր տարված Ժողտան նախագծով,
որին, ինչպես և քաղաքի հատակագծմանն ու կառավարական տան
նախագծմանը նվիրեց իր այնքան կարճ և այնքան բեղմնավոր
կյանքը:

Դժվար է նկարագրել թե, ինչպես էր կլանված Թամանյանը
Ժողտան նախագծով և գաղափարով, որը նրան զբաղեցրել էր
դեռևս Պետրոգրադում եղած ժամանակից: Խոսակցության ժամա-
նակ Թամանյանը ոգևորությամբ նկարագրում էր այն հոյակապ
ճարտարապետական մտնումենտալ կառուցվածքը, որը միաժամա-
նակ պետք է լիներ և ամառային, և ձմեռային թատրոն, որտեղ
պետք է հնարավոր լիներ մասսայական ներկայացումներ բեմա-
դրել ու ժողովրդական մեծ տոները հանդիսավորությամբ նշել:

Ժողտան նախագծումն ու շինարարությունը անմիջականորեն ղեկավարելու համար Թամանյանն իր գրասենյակը տեղափոխեց շինարարական հրապարակը: Կենդանության օրոք նա կարող էր իր գլուխ-գործոցներից մեկի՝ Ժողտան նախագիծը եթե ոչ-լրիվ, ապա որոշ չափով իրականացած տեսնել: Նա ուզում էր իր շենքի կառուցումը լրիվ ապահովել ամեն տեսակի շինանյութերով՝ ցեմենտով, երկաթեղենով, անտառանյութով, և ապա սկսել շինարարությունը, նա մոռանում էր եղած տնտեսական հնարավորություններն մասին: Քանի-քանի անգամ հավաքած շինանյութը Ժողկոմի կարգադրությամբ «փոխարինաբար» տալիս էր ուրիշներին, և ապա նորից էր սկսում շինանյութ կենտրոնացնել:

1926 թվականին Ժողկոմի կողմից նախագահի տեղակալ Արամայիս Երզնկյանի ղեկավարությամբ, Թամանյանի նախագծով սկսվեցին ՀողԺողկոմատի շենքի կառուցման աշխատանքները: Շենքը կառուցվում էր լենինի հրապարակում, գեղեցիկ, հայկական ոճով, Քոլագերանի կարմրագույն քարից: Այդ շենքի շարունակությունը նույնպես Թամանյանի նախագծով կառուցվեց, և Կառավարական տունը մեր գեղեցիկ մայրաքաղաքի լավագույն շենքն է հանդիսանում:

Քանի որ խոսք եղավ Կառավարական տան մասին, հիշեմ մի դեպք, որն ինձ պատմել է պրոֆեսոր Կարո Մելիք-Օհանջանյանը:

— Եթե չեմ սխալվում 1927 թ. ամռանը, — պատմում է նա, — անցնում էի Նալբանդյան փողոցով, Կառավարական տան, այն ժամանակ արդեն կառուցված մասի՝ ՀողԺողկոմատի մոտով: Շենքի դիմաց կանգնած էր ականավոր նկարիչ Գ. Յակոբովը մի տարեց մարդու հետ, որը նկարչական մեծ տետրը ձեռքին, մերթնդմերթ շենքին նայելով, նկարում թե գծագրում էր և զրուցում Յակոբովի հետ: Յակոբովն ինձ նկատելով մոտ կանչեց և ներկայացրեց նրան:

— Ծանոթացեք, ակադեմիկոս Շչուսեն է:

Մի քանի ընդհանուր խոսքեր փոխանակելուց հետո, որ լինում է սովորաբար ծանոթության ժամանակ, Շչուսեն դառնալով ինձ ասաց.

— Դուք գիտեք, ինչ հոյակապ հուշարձան է կառուցել Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանյանը: Կանցնեն դարեր, բայց այս շենքը երբեք իր հետաքրքրությունը չի կորցնի: Սերունդներ կգան աշխարհի բոլոր ծայրերից այս շենքը, նրա յուրաքանչյուր գիծը, մանրամասն ուսումնասիրելու համար: Ինչպես աշխարհահռչակ մի քանի

կոթողներ, այնպես և այս շինքը շինարվեստի հոյակապ հուշարձան է և անմահ նույնիսկ, եթե անգամ դժբախտութիւն պատահի, շինքի փլատակներն են ուսումնասիրելու:

* *
*

1928 թվականի մայիսի 7-ին վախճանվեց Ալեքսանդր Սպենդիարյանը: Այդ մեծ կորուստը առանձնապես ծանր ազդեց թամանյանի վրա: Չէ՞ որ այդ երկու մեծ արվեստագետների երազանքն էր նոր կառուցվող ժողտան բացման օրը հավերժացնել «Ալմաստ» օպերայի բեմադրությամբ: Բայց, ավաղ, թամանյանը և Սպենդիարյանը չարժանացան այդ օրվան: Թամանյանի առաջարկությամբ Հայաստանի կառավարութիւնը որոշեց Սպենդիարյանին թաղել իր փայփայած ժողտան բակում: Հիշում եմ այն հուզիչ բոպեները, երբ վշտահար թամանյանը նախագծվող ժողտան բակում տեղ էր ընտրում իր սիրելի ընկերոջ գերեզմանի համար:

* *
*

1935 թվականին Թամանյանին պատվիրել էինք ներկայիս՝ Լենինի պողոտայի վրա կառուցվելիք Հայջրտնտեսության վարչության շենքի նախագիծը: Այդ շենքի նախագծման ու կառուցման նախապատրաստման աշխատանքների ընթացքում հաճախ էի հանդիպում նրա հետ. որոշել էինք կառուցել մի օրինակելի շենք: Նախագիծը հիմնականում պատրաստ էր, երբ վրա հասավ Թամանյանի վաղաժամ մահը:

Քամանյանի դիմանկարը. գործ Ն. Լանսերեի. 1926 թ.

ՀԱՆԴԻՊՐԻՄՆԵՐ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԵՏ

Իմ առաջին ծանոթությունը Ալ. Թամանյանի հետ կայացավ 1923 թ. հունիսին, կապված այն հարցի հետ, թե որտեղ պետք է կառուցվի առաջին մեքենայացված բամբակազտիչ գործարանը Երևանում:

Այդ դժվարին տարիներին նորաստեղծ Սովետական իշխանության շուրջն էր համախմբվել հին մասնագետների՝ ինժեներների և գյուղատնտեսների մի խումբ, որն անձնվիրաբար օգնում էր ռեսպուբլիկայի տնտեսության վերականգնման ու զարգացման գործին և նոր միջոցառումների իրականացմանը: Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լ. Լուկաշինի օրոք ստեղծվել էր Հանրապետական Տեխնիկական խորհուրդ, որը գլխավորում էր Ալ. Թամանյանը:

Այդ օրգանի տնօրինությանն էին հանձնվում ռեսպուբլիկայի տնտեսական կյանքի ամենաբազմազան ճյուղերն ընդգրկող հարցեր:

Տեխխորհրդի աշխատանքն ունեւր այսպիսի բնույթ. որւէ հարցի նախագիծը կամ զեկուցագիրը հասարակական կարգով հանձնարարվում էր խորհրդի որւէ մասնագետ անդամի, ծանոթանալու գործի էությանը՝ խորհրդի նիստին զեկուցելու համար: Բոլորս էլ զբաղված մարդիկ էինք, ունեինք բազմաթիւ հոգսեր ու երբեմն շունչ քաշելու ժամանակ էլ չէինք գտնում: Բայց երբ Թամանյանը հեռախոսով խնդրում էր իր մոտ անցնել՝ ջանում էինք ներկայանալ առանց հապաղելու: Թամանյանը բարձր կուլտուրայի տեր և շատ նրբանկատ մարդ էր: Հրավիրված ընկերոջը նա ընդունում էր ոտքի վրա, եթե նույնիսկ այցելուն իրենից հրիտասարդ էր, ապա նստելով, հանգիստ բացատրում էր հրավերի նպատակը:

1923 թ. Բամբակագործության՝ ընկերության՝ ԳՐԱԽՏ-ի մեր

վարչութիւնը որոշեց Երևանում հիմնել խոշոր բամբակաղտիչ մեքենայացված գործարան, Քայքայված ու փոքր երկրի համար դա այնքան մեծ իրադարձութիւն էր, որ Լուկաշինն այն դարձրեց Ժողկոմխորհի նիստի առարկա, որ մեծ աշխուժութիւն և ուրախութիւն առաջացրեց ներկաների մեջ: Այդ նիստին մասնակցում էր և Ա. Թամանյանը:

Նախագիծը կաղմելու հարցը համաձայնության համար ներկայացված էր Տեխնիկական խորհրդին, ըստ որում ցանկութիւն էր հայտնված, որ տեղական ինժեներական ուժերը մասնակից լինեն գործին: Իսկ ինչ վերաբերում էր գործարանի տեղի ընտրութեանը, ապա Լուկաշինը խնդրեց, որ դրանով Թամանյանը անձամբ զբաղվի: Ուշ գիշերով մենք, բարձր տրամադրութեամբ, ավարտեցինք նիստը: Այդ առաջին ձեռնարկութիւնը մի սիմվոլիկ իրողութիւն էր, որ վկայում էր երկրի վերածնութեան նոր շրջափուլը:

* *
*

Մի օր, երբ անցա Ժողկոմխորհ, Թամանյանին գտա՝ ինժեներ Նիկոլայ Մելիք-Փաշալի հետ ղրուցելիս, որ նոր էր եկել Թիֆլիսից: Զրույցի նյութը մոտակա տարիներին Հրազդան գետի վրա կառուցվելիք հիդրոէլեկտրակայանն էր: Մելիք-Փաշալը հիդրոտեխնիկայի խոշոր մասնագետ էր, հետագայում անդրկովկասյան շատ հիդրոէլեկտրակայանների նախագծերի հեղինակ: Լսելով նրանց ղրուցքը՝ ինչ-որ չէի հավատում այդ ծրագրերի մոտակա իրականացմանը, որովհետև ռեսպուբլիկան այն ժամանակ ուներ շատ սուղ միջոցներ: Բերեմ մի բնորոշ փաստ. Ժողկոմխորհն ուներ միայն մի կառք, որ իր տեսքով ու վիճակով ղիջում էր մեր Վարչութեան կառքին. և որևէ հյուր ընդունելիս՝ Ժողկոմխորհի գործերի վարիչ Գ. Պարզյանի խնդրանքով՝ կայարան էր մեկնում մեր ավելի բարետես կառքը:

Սակայն երիտասարդ Սովետական իշխանութեան եռուն աշխատանքի մոտակա արդյունքներն ապացուցեցին այդ պլանների կատարյալ իրական լինելը, և սկսվեց կառուցվել Երևանի առաջին հիդրոէլեկտրակայանը Հրազդան գետի վրա:

* *
*

Թամանյանի մոտիկներից լսել էի, որ նա կազմում է Երևան քաղաքի վերակառուցման նախագիծը եվրոպական քաղաքների տիպով, և խնդրեցի Թամանյանին քաղաքի նոր հատկագծի վրա

ցույց տալ ապագա գործարանի տեղը, Հիշում եմ, որ 1923 թ. հունիսին հատակագիծը վերջնականապես մշակված չէր, բայց հիմնական ուրվագիծը կար: Հասանք Թամանյանի արվեստանոցը, որը էթե չեմ սխալվում՝ գտնվում էր Աբովյան և Դոկտորսկայա փողոցների անկյունում: Երկու փոքր սենյակ՝ բակի վրա մի փոքր պատըզգամբով: Ահա Թամանյանի արվեստանոցը, Համարյա այսպես էր նաև նրա բնակարանը: Ես գիտեի, որ Թամանյանը Ռուսաստանի մասշտաբով խոշոր ճարտարապետ է: Նա լիովին հնարավորություններ Մոսկվայում կամ Լենինգրադում ամենալավ պայմաններում ապրելու համար, բայց հաստատվել էր Երևանում, և դա Սովետական Հայաստանի հանդեպ նրա տաժաժ անձնուրաց սիրտ վկայութունն էր:

* *
*

Այդ տարիներին Թամանյանը հետաքրքրվում էր մեր երկրի տնտեսության շատ հարցերով, ամենալայն առումով: Մի անգամ Երևան էր ժամանել տեքստիլ արդյունաբերության մի խոշոր մասնագետ, որի անուն-ազգանունը չեմ հիշում: Ինձնից խմանալով այդ լուրը, նա Լուկաշինին հայտնեց, որ նպատակահամար կլինի խորհրդադակցել այդ մասնագետի հետ, թե որտեղ և ինչպես ավելի լավ կլինի օգտագործել իվանովոյից ստացված տեքստիլ գործարանի սարքավորումը: Արդյունքը եղավ այն, որ կայացավ Լուկաշինի և այդ մասնագետի հանդիպումը Թամանյանի և իմ մասնակցությամբ: Քննվում էր այն հարցը, թե որտեղ պիտի կառուցել տեքստիլ գործարանը — Երևանո՞ւմ, Լենինականո՞ւմ, թե՞ Ղարաբեիլի-տիլ գործարանը — Երևանո՞ւմ, Լենինականո՞ւմ, թե՞ Ղարաբեիլի-տիլ գործարանը (այժմ Կիրովական): Մասնագետը, ելնելով այդ քաղաքների տարեկան միջին խոնավության տվյալներից, մերժեց Երևանում կառուցելու հնարավորությունը, առաջարկելով Լենինականը կամ Ղարաբեիլիսան: Հիշում եմ, որ այդ խորհրդադակցությանը Լուկաշինը նախընտրեց Լենինականը:

* *
*

Հետագայում, մի որոշ ժամանակ տարված լինելով գործարանի կառուցման կազմակերպչական գործերով, կտրվեցի Տելախորհրդից և նրա նախագահ Թամանյանից: Որքան մեծ եղավ զարմանքս, երբ մի օր Թամանյանին տեսա մեր շինարարական հրապարակումի հայազգի ծերունի մտավորականի, ըստ երևույթին, հնագետի

հետ, որի ազգանունը չեմ մտաբերում: Թամանյանի ժամանման պատճառը հետևյալն էր. քարի, ավազի, շինամիայտի և այլ շինանյութերի մատակարարումը կատարվում էր կապալալին ձևով: Մեր կապալառուն, ոմն Սաֆարյան, վճռել էր քարը բերել տալ ինչ-որ ավերակներից, որ գտնվում էին կայարանամերձ բլրի վրա: Այժմ մեր մայրաքաղաքն այնպես է մեծացել ու փոխվել, որ դժվարանում եմ ստույգ նշել տեղը: Կապալառուի շահն ա՛յն էր, որ պատրաստի քար էր հայթայթում՝ առանց քարհանքերում աշխատանք տանելու: Բանից պարզվեց, որ այդ քարերի վրա նշանագրեր կան. որոնց մասին ես գաղափար չունեի, բայց ինչ-որ ձևով հայտնի էր դարձել Թամանյանին: Նրա ներկայությունը ինքս տեսա, որ արդեն շարված քարերից մեկի վրա պարզ երևում էին ինչ-որ նշանների: Թամանյանը եկել էր նշածս բլրի քարերի օգտագործումը դադարեցնելու համար: Նա խորապես հուզված էր՝ տեսնելով, թե ինչպիսի անփութություններով մենք թույլ էինք տվել փչացնել պատմական մեծարժեք բեկորները: Ես կանչեցի Սաֆարյանին և, Թամանյանի ներկայությամբ, արգելեցի նրան քար բերել հիշյալ վայրից: Հիշում եմ, թե ինչպես Թամանյանը դիմելով մեր կապալառուին, ձեռքը բլրի կողմը մեկնելով, խոռվահույզ ձայնով ասաց. «Այդ հիս քարերը սրբություն են»: Թամանյանի այդ միտքը կիսագրագետ կապալառուի համար հասկանալի դառավ միայն իմ բացատրությունից հետո:

Ուզում եմ մտաբերել ևս մի, ճիշտ է, աննշան, բայց Թամանյանի սկզբունքայնությունը վկայող դեպք: Յեմենտի և մետաղյա արմատուրայի բացակայությունը պատճառով, մի երկրորդական պահանջի շինարարության մեջ աշխղեկը, առանց մեզ տեղյակ պահելու, լուսամուտների և դռների բացվածքները կառուցել էր ոչ թե կամարակապ, ինչպես նշված էր նախագծում, այլ փայտե չորսուներով, որոնք դրսից սվաղել էր հրակայուն շաղախով: Թամանյանը խիստ հանդիմանեց աշխղեկին այդ «նորամուծության» համար:

Վրա հասավ 1924 թվականի հունվարի այն վշտալի օրը, երբ Լենինի մահվան բոթը ցնցեց բովանդակ երկիրը: Մեր տեխնիկական հասարակությունը ևս հավաքվեց ժողկոմխորհի մեծ դահլիճում՝ հարգելու պատմության մեծագույն մարդու, աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության ստեղծողի հիշատակը: Նախագահում էր Ալ. Թամանյանը, որ սգո նիստը բացելով՝ հայտնեց հայ ժողովրդի վիշտը ծանր կորստյան առթիվ: խոսում էր Թամանյանը և ամբողջ ժամանակ նրա ձայնը դողում էր հուզմունքից:

* *
*

1924 թվականին, Սարգիս Լուկաշինի նախագահությամբ կա-
ռացած Ժողկոմխորհի նիստում Թամանյանը զեկուցեց Երևանի վե-
րահատակագծման մասին, Ես պատահաբար ներկա էի այդ նիս-
տին, և երբ Լուկաշինի առաջարկությամբ հատակագիծն ընդուն-
վեց, ես զարմացա, որ հաստատումը վիճաբանությոն առաջ չբե-
րեց: Ներկա էին նաև Արամայիս Երզնկյանը և Ասքանազ Մուսվ-
լանը, որոնց դեմքերին կարելի էր կարդալ անսքող բավականու-
թյոն:

Առանց պայքարի չէր, որ կենսագործվում էր այդ հատակա-
գիծը, պարտիական աշխատողների մեջ ևս կային շատերը, որոնք
Երևանին անհարիր էին համարում նախագծված փողոցների ու պո-
ղոտանների լայնքը, ամբողջ Թաղամասերի վերացումը, որի պատ-
ճառով տուժում էին մասնավոր անձանց այգիները: Եղան մարդիկ,
որ հատակագիծը բնութագրում էին իբրև «պետերբուրգյան» ճար-
տարապետական լուծումների տեղադրումը հայկական համեստ
իրականության մեջ, առանց կոնկրետ պայմանների ու հնարավո-
րությունների հաշվառման:

Այլ. Թամանյանը համբերությամբ բացատրում էր, որ պողո-
տանների ու փողոցների լայնության թվացյալ չափազանցումն իրա-
կանում կենսական անհրաժեշտություն է սոցիալիստական դարա-
շրջանի քաղաքի համար, որպիսին պետք է լինի Երևանը: Քաղաքի
երակները, պետք է համապատասխանեն փոխադրման մեխանիկա-
կան ձևերի հարաճուն տեմպին:

Այժմ, երբ գրվում են այս տողերը, շուրջ մի երրորդ դար է ան-
ցել այդ վեճերից, և հիմա ոչ մի երևանցու մտքով չի անցնում, թե
ադրեն ձևավորված պողոտաները զուր տեղը կամ շռայլաբար լայ-
նացված են:

* *
*

Ինչպես ասացի, եղան մարդիկ, որ Թամանյանի հատակագիծը
թիրախ դարձրին իրենց կրակոցների համար: Մեր բախտն է, որ
այդ տարիներին և մինչև իր մահը, Ալեքսանդր Թամանյանը մշտա-
պես աջակցություն և ըմբռնում էր գտնում պարտիայի և կառա-
վարության ղեկավարների կողմից, որոնք թույլ չէին տալիս վերա-

ծընվող քաղաքի մշակված հատակագծի որևէ վատթարացում: Այդ գործում վիթխարի ծառայություն մատուցեց Արամայիս Երզնկյանը, որ Թամանյանի հատակագծի անձնական ու բարոյական պաշտպանն էր: Հատակագծի մեծ նշանակությունը գնահատողներից էՔ նաև ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը, ի դեմս որի Թամանյանն իր մշտական նեցուկն էր գտնում:

Երզնկյանի փաստական օգնությունն այն էր, որ նա, որոշ տաքիններ, ղեկավարելով քաղաքի շինարարությունը, իբրև Երևանի Քաղսովետի նախագահ, Թամանյանի հատակագծի հենանշանի՞ տվյալներով էր տեղաբաշխում կառուցումները, դրանով իսկ իրականում ամրացնելով քաղաքի երակների նախագծային լայնքն ու դասավորությունը, ինչպես նաև ապագա թաղամասերի ուրվագծերը:

Երզնկյանին ենք պարտական նաև Կառավարական տան այն հատվածի եռանդուն շինարարության համար, որ շատ մարդկանց հնարավորություն տվեց, նույնիսկ այն ժամանակվա անավարտ վիճակում, տեսնել այդ շենքի գեղեցկությունը և ըստ արժանվույ՞ն գնահատել Թամանյանին:

* *
*

Երեսնական թվականներին, արդեն ըստ Թամանյանի ճարտարապետական արվեստանոցի նախագծերի, կառուցվեցին հասարակական բնույթի մի քանի խոշոր շենքեր: Այդ շենքերը որոշ շրջանների կողմից քննադատության էին ենթարկվում:

Քննադատների շարքումն էին նաև նորավարտ երիտասարդ ճարտարապետների մի խումբ, որոնք հարում էին կոնստրուկտիվիստներին: Սրանք Թամանյանի, Բունիաթյանի և ուրիշների գործերը համարում էին անցած ոճերի կրկնողություն: Ճարտարապետ Ն. Բունիաթյանի կառուցած Գյուղատնտեսական բանկի շենքը նրանց կողմից հայտարարվեց ձախըղված «եկեղեցական կառուցում»:

Շուտով Երևանում կառուցվեցին այդ երիտասարդ ճարտարապետների նախագծած մի քանի բնակելի և հասարակական շենքեր, դրանց թվում և Կառուցողների ակումբը (այժմ՝ Ռուսական թատրոնի և ՀՍՍՌ սպորտային կազմակերպությունների միության շենքը): Վերջինիս մասին Թամանյանը այն կարծիքի էր, թե՛ ձկնա ժամանակ, երբ այդ կառուցումը կքանդեն այնպես, ինչպես հին Երևանի կավաշեն շենքերը:

Թամանյանը չէր սիրում իր ստեղծագործությունների նախա-
գծերը ցույց տալ անավարտ վիճակում, Բայց պատահեց այնպես,
որ ինձ ցույց տվեց ժողտան առաջին տարբերակներից մեկը: Նման
վստահությունը հնարավոր է բացատրել նրանով, որ նա, ըստ երե-
վույթին, ուզում էր իմանալ շենքի նախագծի թողած տպավորու-
թյունը կողմնակի դիտողի վրա:

* *
*

Այլ. Թամանյանը հայկական հին ճարտարապետության հու-
շարձանների ոճն ընդօրինակելու և առանց ստեղծագործական վե-
րամշակման քաղաքացիական շինարարություն բերելու հակառա-
կորդն էր և ճարտարապետական տրադիցիաների ստեղծագործա-
կան կիրառման կողմնակիցը:

«Զի կարելի անսոսել հայկական ոճը,— ասում էր նա,— քանի
որ դա մի, թեկուզ և հանճարեղ արվեստագետ-ճարտարապետի
երևակայության պտուղը չէ: Այդ ոճը ստեղծվել է դարերի ընթաց-
քում: Նա ներդաշնակ է մեր քարի բնույթին, մեր երկրի առանձ-
նահատկություններին — լույսին, երկնքի գույնին, կլիմային, ինչ-
պես և ժողովրդի հոգևոր կերտվածքին. ժողովուրդը դարեր շարու-
նակ զարգացրել ու ազնվացրել է այդ ոճն ըստ իր ճաշակի ու պա-
հանջմունքների: Ուստի և չկա վերացական ոճ ճարտարապետու-
թյան մեջ:

Պատմության առանձին շրջաններում հայկական ճարտարա-
պետներին հաջողվել է տալ իրենց անհատական և ինքնատիպ լու-
ծումները, ինչպես, օրինակ, վաղ գոթիկայի ակունքները:

Պատմական աննպաստ պայմանները արգելակեցին հայ ճար-
տարապետական արվեստի բարգավաճմանը:

Այժմյան հայ ճարտարապետների խնդիրն է՝ արդիականության
առանձնահատկությունների համեմատ, ստեղծագործական վերա-
մշակմամբ օգտագործել հին մեծարժեք ժառանգությունը:

Ես հաղորդում եմ Այլ. Թամանյանի մտքերի լուկ հենքը, որ
տպավորվել է հիշողությանս մեջ մեր բազմաթիվ զրույցներից: Տա-
րակույս չկա, որ Թամանյանը, ի պաշտպանություն իր գաղափար-
ների, ուներ ավելի բազմազան ու ծանրակշիռ կովանների զինանոց,
քան նրանք, որ հիշատակում եմ: Համեմայն դեպս, միայն աջդպիսի
մտածելակերպի մարդը կարող էր ստեղծել ազգային արվեստի այն-
պիսի գլուխ-գործոցներ, ինչպիսիք են Օպերայի և բալետի թատրո-

նի շենքը և կառավարական տունը: Շատերն իրավամբ խոսում են վերջինիս մասին, իբրև քարակուփ սիմֆոնիայի: Խորին ափսոսանքով ևս մտածում, որ վաղաժամ մահը ճարտարապետին թույլ չտը՝ վեց տեսնել իր մտահղացման ավարտուն մարմնացումը:

* * *

1928 թվականից ես փոխադրվեցի Ղարաքիլիսա, իբրև քիմիական խոշոր գործարանի շինարարության տեխնիկական ղեկավար: Բնականաբար, մեր հանդիպումները Թամանյանի հետ դարձան հաղվադեպ, բայց մեր կապը չկարվեց: Երբ սկսվեց Ժողտան շինարարությունը, Արամայիս Երզնկյանը Հայաստանի բոլոր խոշոր կառուցումների ղեկավարներին պարտավորեցրեւ էր «ուշադիր լինել» Ժողտան շինանյութերի կարիքների նկատմամբ: Եվ Կիրովականի գործարանը, մյուսների թվում, ցույց էր տալիս իր ուժերին ներած օգնությունը: Երբ մեզնից որեւէ մեկն այդ գործը մոռացության էր տալիս, ապա Արամայիս Երզնկյանի մշտարթուն աչքը՝ զգացնել էր տալիս իրեն: Նրա հեռախոսային բարեկամական զանգը մոռացողին սթափեցնում էր: Ժողտան շինարարությանը մեծ օժանդակություն էր ցույց տալիս նաև մեր Պետպլանը, հանձինս նրա նախագահ Հ. Զալլադյանի:

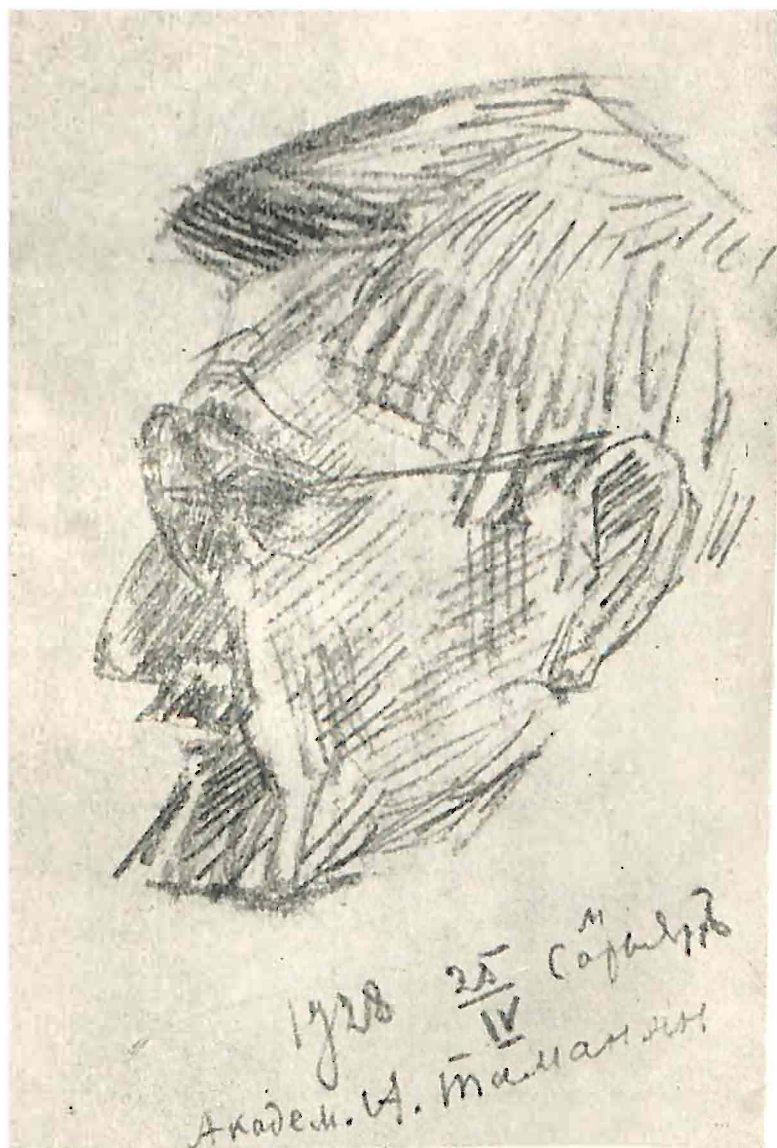
* * *

Ալ. Թամանյանի հետ իմ վերջին հանդիպումը տեղի ունեցավ 1936 թվականին: Պաշտոնական գործերով պետք է մեկնեի Մոսկվա և Լենինգրադ: Մեկնելուցս մի քանի օր առաջ գնացի մոտը, ենթադրելով, որ կարող է որեւէ հանձնարարություն տալ ինձ:

Թե ինչից սկսվեց խոսակցությունը՝ չեմ հիշում, բայց Թամանյանն ինձ խորհուրդ տվեց գնալ Ցարսկոյե Սելո, դիտել պալատները և, ի միջի այլոց, տեսնել Կոչուբեյի առանձնատունը, որը նրա առաջին կառուցումներից էր, և, վերադառնալով, պատմել իրեն, թե ինչ վիճակում է շենքը, ինչպես է պահպանվել:

Ես խոստացա և եղա Կոչուբեյի առանձնատանը:

Պալատական ազնվականի համար կառուցված այդ շենքը մեծ չէր իր ծավալով, բայց նրբակերտ էր և ներքուստ շատ հաճելի, իսկ ամբողջության մեջ իրենից ներկայացնում էր միանգամայն ներդաշնակ մի կառուցվածք: Այստեղ ներդրված էր մեծատաղանդ վարպետի մեծ ու նրբին ճաշակը: Պալատում ծառայողը սպասում

Թամանյանի շնչանկարը. գործ Մ. Սարգսյանի. 1928 թ.

էր, որ ես շուտափույթ կնայեմ շենքը և դուրս կգամ: Բայց ես դանդաղում էի՝ կամենալով հիշողությանս մեջ դրոշմել տեսածս, որպեսզի ըստ հնարավորին ամբողջական տպավորութիւն հաղորդեմ Թամանյանին: Շենքը լավ էր պահպանված, ինչպես վայել էր նրա թանգարանային արժեքին: Վերադարձիս Մոսկվայում իմացա Ալեքսանդր Թամանյանի մահվան վշտալի բոթը: Այդպես էլ ինձ լվիճակվեց ճարտարապետութեան մեծ վարպետին հայտնել նրա «հյուանսային զավակից» ստացած իմ տպավորութիւնները:

ՋԵՐՄ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐԸ ԵՎ ՀԻԱՍՔԱՆՉ ՄԱՐԻԸ

Ներկա հուշերի հեղինակը բախտ է ունեցել անձնական մտերմությամբ ու համատեղ աշխատանքով կապված լինել Ալեքսանդր Թամանյանի հետ՝ Հայաստանում ծավալված նրա գործունեության հենց սկզբից:

Իմ հուշերը, իհարկե, առավել հարուստ կարող էին լինել, եթե ժամանակը շատ բան ջնջած չլիներ հիշողությունիցս:

Այլ. Թամանյանի, իբրև խոշորագույն ճարտարապետի մասին խոսելիս՝ չի կարելի անտեսել նրա հոգեկան հատկանիշները, որոնք, անտարակույս, իրենց արտացոլումն էին գտնում նրա տաղանդավոր և բազմակողմանի աշխատանքում — բարձր կուլտուրա, ազնվություն, արդարամտություն, անկեղծություն, ջերմ սիրտ:

Ինչ գործ էլ որ ձեռնարկեր Թամանյանը՝ նրան նվիրվում էր իր հոգով ու ջերմությամբ, զարմանալի համառությամբ հաղթահարելով այն դժվարություններն ու խոչընդոտները, որոնք ծառանում էին գործի իրականացման ճանապարհին: Ամենաշնչին թերությունը գործի ընթացքում ծանր էր անդրադառնում Թամանյանի վրա ու ազդում նրա առողջությանը:

Թամանյանի գործունեությանը վերաբերող հուշերը սովորաբար կենտրոնանում են ճարտարապետության ասպարեզում այն հիասքանչ ժառանգության շուրջը, որ նա թողել է մեզ: Սխալ կլիներ, սակայն, անտեսել այն աշխատանքը, որ նա ծավալեց Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության ասպարեզում ևս:

Լինելով հայրենասեր, բառիս ամենալավ իմաստով, և լայն մտահորիզոնի տեր մարդ, Թամանյանը քաջ հասկանում էր, որ չի

կարելի Հայաստանի ճարտարապետության, քաղաքների և գյուղերի բարեկարգման հարցերն անջատել Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացման խնդիրներից:

Այս կապակցությամբ չի կարելի շնչել նրա բազմակողմանի աշխատանքը էլեկտրիֆիկացման, ճահիճների շորացման, շինարարության ռացիոնալիզացման և այլ ասպարեզներում:

1923 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ի ժողովրդական կից ստեղծվեց Գերագույն տեխնիկական բաժին, որի ղեկավարությունը հանձնարարվեց Ալեքսանդր Թամանյանին:

Ահա այստեղ է, որ երևան եկան մեծ ճարտարապետի բնավորության մի շարք այլ կողմերը՝ նրա կազմակերպչական ընդունակությունները, օգնականներ ընտրելու ունակությունը, անսպառ եռանդը:

Բավական է հիշել միայն այն խոշոր խնդիրները, որ այդ բաժինն իրականացրեց համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում, ինչպես, օրինակ, առաջին հիդրոէլեկտրակայանի կառուցումը և Հայաստանի ճահճոտ շրջանների (Էջմիածնի, Զանգիբաթարի, Ղամաղուտի, Դավալուտի) հետազոտումը, որոնց նյութերը հետագայում հիմք դարձան այդ շրջանների ճահճոտների շորացման նախագծի համար:

Հիշում եմ, մի օր իր տանը, թեյի սեղանի շուրջը (թեյը Թամանյանի ամենասիրած խմիչքն էր) նա ինձ հայտնեց վերը նշված Բարձրագույն տեխնիկական բաժնի կազմակերպման մասին և առաջարկեց ստանձնել այդ բաժնի գեոդեզիական սեկտորի ղեկավարությունը. հետո խոսակցության ընթացքում ես երկյուղ հայտնեցի, որ նման կողմնակի և բարդ աշխատանքը կարող է շատ ժամանակ խլել նրանից և անդրադառնալ իր անմիջական գործերի վրա: Ահա թե ինչ պատասխանեց Թամանյանը. «Սիրելիս, չկան կողմնակի աշխատանքներ, բոլոր խնդիրներն այժմ սերտորեն կապվում են իրար հետ: Ի՞նչ եք կարծում, հնարավո՞ր է քաղաքների, մասնավորապես Երևանի բարեկարգումը՝ առանց էլեկտրիֆիկացման, և կամ գյուղերի բարեկարգումը՝ առանց ճահիճները շորացնելու»:

Ինքնին հասկանալի է, որ ճարտարապետության և պլանավորման ասպարեզում Թամանյանի նշած խնդիրների իրականացումը մղում էր նրան դիմել համապատասխան մասնագետների օգնության: Ոչ մի խորհուրդ, սակայն, նա չէր ընդունում անվերապահ ստացած խորհուրդների քննադատական համադրությամբ նա կապողանում էր գալ ճիշտ եզրակացության:

Ալ. Թամանյանի առանձնահատկություններից մեկը նրա բժա-
խընդրությունն ու խիստ պահանջկոտությունն էր առաջադրած
խնդրի անսխալ կատարման համար: Նրա ամեն մի քայլը այս կամ
այն խնդրի իրականացման ճանապարհին՝ խորապես մտածված
էր: Ոչ մի, ոչ մի մանրուք չէր վրիպում նրա հայացքից, ամեն ինչ
պետք է ստուգվեր մինչև իրականացմանն անցնելը: Ինչպես հայտ-
նի է, Ժողտան շենքի գլխավոր առանցքը պետք է համընկներ Հյու-
սիսային պողոտայի՝ առանցքի ուղղությամբ, իմ կողմից կատար-
ված գեոդեզիական աշխատանքների և նրանց մանրազնին ստու-
գումից հետո շենքի առանցքը վերջնականապես հաստատվեց և
ամրապնդվեց: Հողային աշխատանքներն սկսելուց մի քանի օր
առաջ, սակայն, Թամանյանը խնդրեց մեկ անգամ ևս ստուգել
առանցքի ֆիքսացումը: Ես, իհարկե, կատարեցի նրա ցանկություն-
նը, բայց չկարողացա չհարցնել, թե ի՞նչը կարող էր ստիպել նը-
րան՝ կասկածելու նախնական տվյալների ճշտությանը: Ահա թե
մոտավորապես ինչ պատասխանեց նա. «Մի վերավորվեք, ես միշտ
հաստատ հավատացել եմ ձեզ, բայց մեզնից ամեն մեկիս աշխա-
տանքում էլ կարող է որևէ վրիպում լինել: Դուք գիտեք ռուսական
այս լավ ասացվածքը. «Յոթ չափիր, մեկ՝ կտրիր»:

Ամենաարժեքավոր ժառանգություններից մեկը, որ թողել է Թա-
մանյանը, անկասկած, պետք է համարել Երևանի պլանավորման
և վերակառուցման հատակագիծը կազմելու աշխատանքը:

Այս աշխատանքները ծավալելիս հենց սկզբից Թամանյանին
վիճակվեց հանդիպել լուրջ խոչընդոտների: Նման խոչընդոտներից
մեկը քաղաքի գեոդեզիական և տոպոգրաֆիկ ստույգ տվյալների
բացակայությունն էր: Կար միայն Երևանի սխեմատիկ մի գծագիր՝
Սրա հիման վրա, իհարկե, չէր կարելի կազմել հատակագծի վերջ-
նական նախագիծ, իսկ հետագայում, վերլուծական տվյալներով,
գծագիր՝ նախագիծն իրականացնելու համար:

Այս հարցի մասին կարծիքս լսելուց հետո, Թամանյանը հարց-
րեց. «Իսկ ո՞րքան ժամանակ է հարկավոր քաղաքը գեոդեզիական և
տոպոգրաֆիական անհրաժեշտ նյութերով ապահովելու համար»: Եվ
երբ ես պատասխանեցի, որ ամենախնտենսիվ աշխատանքի պայ-
մաններում ոչ պակաս մեկուկես—երկու տարի (դա 1925 թվականն
էր), նա մտքի մեջ ընկավ և ասաց. «Դե, ինչ արած, հարկավոր է

անհապաղ սկսել այդ աշխատանքները, իսկ ես առայժմ կսկսեմ հատակագծման սխեման՝ հիմք ընդունելով նղած պլանը»³։ Իրեն հատուկ հաշանդուն համառությամբ Թամանյանը արագ համաձայնեցրեց վերադաս մարմիններում Երևանի տեղագրական նկարահանման հարցը և հանձնարարեց ինձ բանակցել Հյուսիսային Կովկասի Գլխավոր գեոդեզիական վարչության ֆիլիալի հետ։ Բանակցությունների հիման վրա կազմվեցին պայմանագրեր ու տեխնիկական պայմաններ և 1926 թ. Երևան ժամանեցին նշված ֆիլիալի գեոդեզիական և տոպոգրաֆիական խմբերը։

* *
*

Ինչպես վերը նշվեց, Թամանյանն այդ ժամանակ կազմում, մշակում էր քաղաքի հատակագծման սխեման։ Հին «պլանը», սակայն, լիովին չէր կարող պատասխանել այն բոլոր հարցերին, որոնք ծագում էին նույնիսկ սխեման կազմելիս (հատկապես քաղաքի ծայրամասերի վերաբերյալ)։ Սխեման կազմելու ընթացքում կարիք էր լինում տեղանքի անմիջական ուսումնասիրությամբ, իսկ հաճախ էլ գեոդեզիական մասնակի նկարահանման ճանապարհով, լույս սփռել ծագող բազմաթիվ հարցերի վրա, որոնք գլխավորապես կապված էին ռելիեֆի հետ։ Երբեմն Թամանյանը և ես ստիպված էինք լինում հաճախ ձեռք (ի զարմանս իմ՝ Ալեքսանդր Իվանովիչը հիանալի ձի էր վարում) գնալ, ծանոթանալ Երևանի շրջակայքին՝ Նորք, Արաբկիր, Հրազդանի ափերը և այլն։

Զարմանալի էր, թե Թամանյանը որքան արագ ու ճիշտ էր ընկալում տեղանքի բնորոշ կողմերը և հաշվի առնում իր կազմած սխեմայում։

Վերջապես, 1928 թ. ավարտվեցին քաղաքի տոպոգեոդեզիական աշխատանքները։ Ստացվեց գեոդեզիական հարուստ նյութ, որը և հիմք ծառայեց քաղաքի հատակագծի վերջնական մշակման գործում⁴։

Դա մի կատարյալ տոն էր Թամանյանի և նրա հետ աշխատողների համար։ Այդ նյութերը (գեոդեզիական կետերի և հենանիշների կատալոգներ, փողոցների պրոֆիլներ և այլն) ստանալուց հետո, հիշում եմ, Թամանյանի նախաձեռնությամբ մենք բոլորս՝ Ալեքսանդր Իվանովիչը, ճարտարապետ Ն. Գ. Բունիաթյանը, ես և արշավախմբերի պետերը լուսանկարվեցինք (այդ նկարը մինչև հիմա ինձ մոտ է)։ Նույն երեկոյան, դարձյալ Թամանյանի նախաձեռնությամբ, ընկերական ընթրիք կազմակերպվեց, ուր նա ջերմ

ելույթ ունեցավ՝ ընդգծելով գիտության տարբեր ճյուղերի փոխա-
դարձ կապը այս կամ այն խնդրի լուծման հաջողության համար:

Իր խոսքը նա ավարտեց մոտավորապես այսպես. «Բարեկամ-
ներս, այսօրվա ուրախության յուրահատուկ պատճառներից մեկը
պետք է համարել այն օգնությունը, որ գեոդեզիական ձեր գիտու-
թյունը ցույց տվեց մեր ճարտարապետությանը»:

* *
*

Ալ. Թամանյանը մեծ աշխատանք է ներդրել նաև շրջանային
կենտրոնների և գյուղական վայրերի բարեկարգման գործում: Նա
հաճախ մեկնում էր շրջաններ՝ տեղում անձնապես ծանոթանալու
հատակագծման և բարեկարգման հետ կապված հարցերին: Մի
անգամ, վաղ աշնանը, մենք միասին 10—12 օր ձիով շրջեցինք
Նշմիածին—Աշտարակ—Ապարան մարշրուտով:

Այսօրվա պես հիշում եմ Թամանյանի կատակը. «Թող այս-
պես լինի, Լևոն Նիկոլաևիչ, հաճելին՝ օգտակարի հետ. օգտվենք
մարշրուտի բարիքներից՝ ինձ խաղողն ու սուջուխը, իսկ ձեզ՝ լավ
գինին»: Ինքը՝ Թամանյանը հազվադեպ էր օգտագործում ռզելից
խմիչքներ, ըստ որում միանգամայն սահմանափակ քանակով և
այն էլ՝ միայն ընկերակիցներին չնեղացնելու համար:

Այդ ճամփորդությունների ընթացքում չէր կարելի չնկատել
նրա սքանչելի հատկություններից մեկը ևս — դա պարզությունն
էր, սրտակցությունը, նրբանկատությունը, որ հանդես էր բերում
հասարակ ժողովրդի հետ շփվելիս:

Թամանյանին խորթ էր պեղանտությունն ու պրոֆեսիոնալ
բարձրատեսությունը: Տեղի բնակչության հետ քննության առնելով
բնակավայրի հատակագծման ու բարեկարգման հեռանկարների
հետ կապված հարցերը, նա ուշի-ուշով լսում էր արտահայտված
կարծիքներն ու ցանկությունները:

Հիշում եմ, գյուղերից մեկում, երբ Գյուղսովետի ներկայացու-
ցիչների ու տեղի բնակիչների հետ հրապարակում նստած նման
մի քննարկում էինք անցկացնում: գյուղացիներից մեկը ինչ-որ
անհիմնի առաջարկ արեց: Բոլորը, նրանց թվում և ես, ծիծաղե-
ցինք, միայն Թամանյանը մնաց լուրջ, և իրեն հատուկ նրբանկա-
տությամբ ու համբերությամբ համոզեց նրան, որ դա խելացի
առաջարկ չէ:

Թամանյանի բնավորության հատկություններից, պետք է նշել նրա անշահախնդրությունն ու շրջապատի նկատմամբ ունեցած սրտառուչ վերաբերմունքը։ Նա ոչ մեկին չէր զլանում օգնելու իր արժեքավոր խորհրդով կամ բարոյական և նյութական աջակցությամբ։ Պատահում էր, որ նման օգնություն ստացող մարդը չէր իմանում, թե դա ո՞րտեղից էր գալիս։

Այդպիսի դեպքերից մեկը դրոշմվել է հիշողությանս մեջ։ Երբ վերջացել էին ճահճոտ շրջանների հետազոտական աշխատանքները, պարզվեց, որ ինժեներներից մեկը, որը ժամանակավոր աշխատանքի էր հրավիրված հարևան ռեսպուբլիկայից, որոշ շնախատեսված հանգամանքների բերումով նյութական ծանր կացության մեջ է։ Երբ այդ մասին ես հայտնեցի Թամանյանին, նա ասաց. «հարկավոր է ընկերական օգնություն ցույց տալ նրան, բայց դա անել այնպես, որ նա չիմանա»։ Իմ հարցին, թե ինչպես պիտի արվի այդ, նա պատասխանեց, որ ինքը կկազմակերպի։ Այդպես էլ արվեց, ըստ որում անհրաժեշտ գումարի մեծ մասը դրեց ինքը՝ Թամանյանը։ Նա անհանդուրժող վերաբերմունք և օրգանական զգվանք էր տաժում միայն և միայն այն մարդկանց հանդեպ, որոնց մեջ նկատում էր կեղծիք ու երեսպաշտություն։

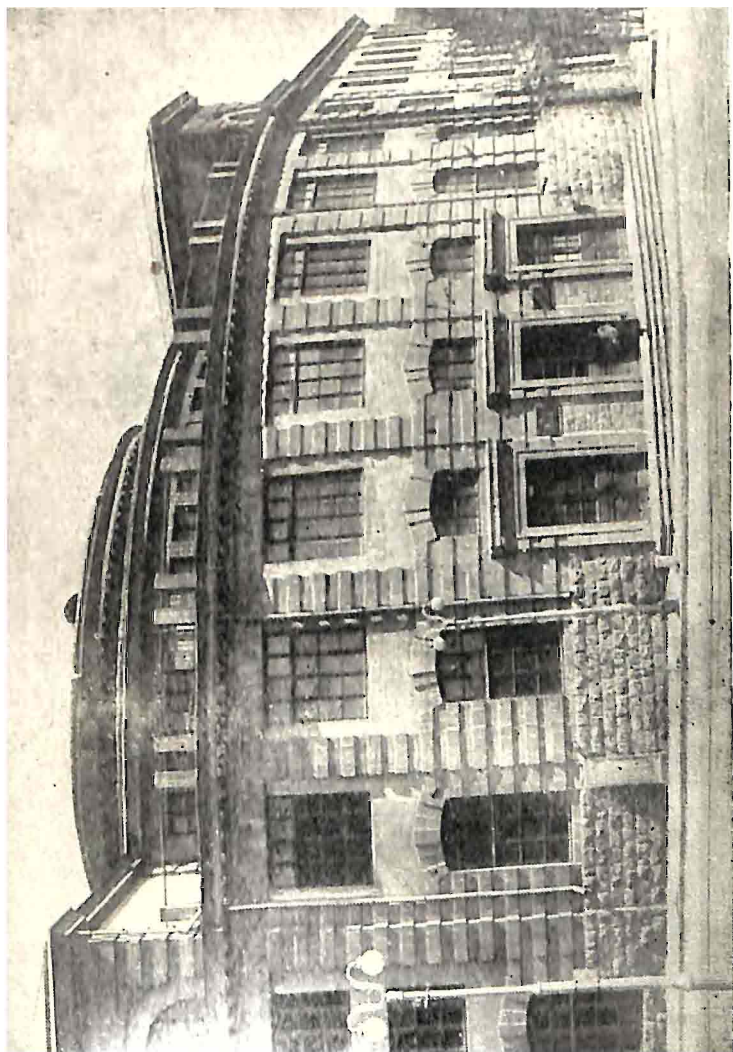
Այսպիսին էր Ալեքսանդր Թամանյանը, իր գործի մեծ վարպետը, ջերմ հայրենասերն ու հիասքանչ մարդը։

ԹԱՄԱՆՑԱՆԻ ՄՈՏ

Երևանում հաստատվելու առաջին իսկ օրերից ես գնալ գալ ռենեի պրոֆեսոր Հ. Քեչեկի տունը, որին ճանաչում էի մանկուց՝ ինչպես պրոֆեսորը, այնպես էլ հրա կինը Թամանյանին գիտեին գեռ Պետերբուրգից։ Քեչեկի կնոջ նամակը ձեռքիս, որով ինձ աշխատանքի ընդունվելու հանձնարարություն էր արվում, 1924 թ. օգոստոսյան մի շոգ օր ես գնացի Թամանյանի մոտ։ Այն ժամանակ նա աշխատում էր Պետպլանում որպես Գերագույն տեխնիկական խորհրդի նախագահ։

Նշանավոր մարդու հետ հանդիպելու որոշ երկյուղով և այդ երկյուղը հաղթահարելու ջանքեր անելով, ես բացատրեցի այցելությանս նպատակը։ Թամանյանը շատ ուշադիր վերաբերմունք ցուցաբերեց իմ հանդեպ, հարց ու փորձ արեց այն ամենի մասին, ինչ հետաքրքրում էր իրեն. ո՞վ եմ ես, ի՞նչ գիտեմ, կարո՞ղ եմ արդյոք նկարել, ի՞նչ եմ մտադիր անել ապագայում, Զրույցի վերջում ասաց, որ նա դեռևս ճարտարապետական արվեստանոց չունի կազմակերպած, ուստի և չի կարող ինձ աշխատանքի ընդունել իր մոտ, բայց գծագրողի պաշտոնով կարող է տեղավորել քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ Ն. Բունիաթյանի մոտ։

Ինձ շատ դուր եկավ Թամանյանի ընդունելությունը։ Ականջիս հնչում էր հստակ, մետաղի հնչեղություն ունեցող նրա ձայնը։ Խոսքի ու դարձվածքների մեջ կուռ ավարտվածություն կար։ Նրա գիմազները չէր կարելի կանոնավոր համարել, բայց նա ուներ շատ խելացի մարդու բարետեսություն։ Նրա դեմքի այդ յուրահատկությունը Մարտիրոս Սարյանը զարմանալիորեն հարազատ է արտահայտել Թամանյանի հայտնի դիմանկարում։ Հասակը բարձր էր,

Անանյաբոժական ինստիտուտը

իր բարեձև, շոր մարմնին տիրապետում էր ազատորեն, շարժունձևը հաճելի էր և հաստատակամություն ու հանգստություն էր արտահայտում: Ահա իմ առաջին տպավորությունը Ալեքսանդր Թամանյանից:

Մի քանի օր անց իբրև գծագրող ես արդեն աշխատում էի Քաղաքային գործկոմի տեխնիկական բաժնում:

Դեռ ուսումնասիրությանս և իբրև գծագրող աշխատելու շրջանում ես հնարավորություն ունեի դիտելու Թամանյանի բեղմնավոր կյանքը, որ ինձ ապշեցնում էր իր բազմակողմանիությամբ:

Այն ժամանակ նա ղեկավարում էր առաջին Երգչի շինարարությունը, Սարգարաբաղի և ուրիշ ոռոգիչ ջրանցքների կառուցումը, զբաղվում էր լենինականի տեքստիլ ֆաբրիկայի, Երևանի մեխանիկական գործարանի և ուրիշ օբյեկտների կառուցման հարցերով: Դրան զուգընթաց, նա շատ ժամանակ էր հատկացնում հին հուշարձանների ուսումնասիրությանը, Հնությունների պահպանության կոմիտեին, Տեխնիկական ընկերությանը և Հայաստանի կերպարվեստի ընկերության նախագահի պարտականություններին: Իհարկե, սրանք անփորձ ուսանողի ընկալումներ էին: Այդ բազմակողմանի գործունեության մեջ Թամանյանի հանդես բերած անխոնջ եռանդն ակամա հարգանք էր հարուցում նրա հանդեպ: Թվում էր, թե նրա կյանքը միայն մեծ ու անընդմեջ աշխատանքի մեջ է: Թամանյանն աշխատում էր վաղ առավոտից երբեմն մինչև ուշ գիշեր, առանց հոգնելու, առանց լարվածության:

Թամանյանին հաճախ կարելի էր տեսնել Արտվան փողոցով աշխատանքից տուն դառնալիս, իր անհամար ծանոթներից ու երկրպագուներից որևէ մեկի հետ: Հագնում էր մշտապես շատ համեստ, մեծ մասամբ սև կոստյում և նույն գույնի շլյապա, ձեռքին՝ անբաժան ձեռնափայտը: Սովորաբար տեղից տեղ էր գնում ոտքով, թեև տրամադրության տակ միաձի կառք ուներ:

1926 թվականին կոնկուրս հայտարարվեց Երևանում կառուցվելիք թատրոնի համար, որ, ըստ Թամանյանի հույսած հատակագծի, մտնում էր ժողովրդական տան կոմպլեքսի մեջ: Կոնկուրսը լավ էր կազմակերպված: Ժյուրիի անդամներից էին ակադեմիկոս Ա. Շչուսևը, Թ. Թորամանյանը և ուրիշներ: Ժյուրիի նախագահը՝ Թամանյանն էր: Կոնկուրսին մասնակցեցին Ն. Բունիաթյանը, Բ. Արազյանը: Մոսկվայից էլ եղան մասնակցողներ: Ես և Ս. Սաֆարյանը ուսանողի համար հանդուգն որոշում ընդունեցինք՝ ներկայացնել թատրոնի կոնկուրսային նախագիծ: Ավարտեցինք և չիշտ ժամկետին ներկայացրինք ոչ բավական հասուն, դեռևս

տւսանողական մի նախագիծ: Բայց մեր նախագիծն ինչ-որ բանով գրավեց ժյուրիի անդամների և Թամանյանի ուշադրությունը: Այդ առիթ դարձավ, որ կոնկուրսի արդյունքները ամփոփվելուց շատ շանցած, Թամանյանն ինձ և Սաֆարյանին ընդունեց իր ավերստանոցը:

Առաջին աշխատանքը, որ նա հանձնարարեց ինձ, թատրոնի գլխավոր ճակատի կատարումն էր ջրաներկով:

Իս խոստովանեցի, որ կյանքումս երբեք նման պատասխանատու գործ չեմ արել և վախենում եմ, որ նրա պահանջները չկարողանամ բավարարել: Ինձ լսելով, Թամանյանը հարցրեց. «Դուք կարողանո՞ւմ եք վրձին բանեցնել»: Նրա ասածն այն էր, թե կարո՞ղ եմ ջրաներկի հետ գործ ունենալ: Պատասխանեցի, թե վրձին բանեցնել կարող եմ, քանի որ սովորել եմ գեղարվեստական դպրոցում: «Դե, այդքանը բավական է», — ասաց Թամանյանը: Հետո բացատրեց, թե ինչ ջրաներկ գույներ պետք է օգտագործել այդ աշխատանքում: Դրանք էին՝ սիեննան, կոբալտը և սև տուշը: «Այս գույների զուգորդումով է աշխատել Գվարենգին», — ասաց Թամանյանը և այդ խոսքի վրա պահարանից հանեց և ցույց տվեց Գվարենգիի նախագծած հասարակական շենքի մի ճակատ:

«Ճակատը կատարելու ժամանակ հետևեցեք այս օրինակին և աշխատեցեք աներկյուղ: Ահա այստեղ են սպունգը և ջուրը: Ես ցույց կտամ այն բոլորը, ինչ հարկավոր է»:

Այսպես, անհրաժեշտ ցուցումներ լսելուց հետո, որոնց մեջ շատ բան նոր ու հետաքրքիր էր ինձ համար, ես սկսեցի ավելի ու ավելի վստահել իմ ուժերին, ինքս էլ զարմանալով իմ հաջողությունների վրա: Թատրոնի գլխավոր ճակատն արդեն մոտենում էր ավարտման, երբ արվեստանոց այցելեց գեղանկարչության ակադեմիկոս Ե. Լանսերեն, որ եկել էր Երևան՝ Թամանյանի մոտ:

Թամանյանը նրան ցույց տվեց թատրոնի ճակատը: Հետագա աշխատանքի ընթացքում այդ սքանչելի նկարչի սակավաթիվ խորհուրդներից օգուտ քաղելով՝ գործը հասավ ավարտման: Դա թատրոնի ճակատի առաջին տարբերակն էր, որի ճարտարապետական մոտիվներից մի մասը հետագայում փոխանցվեցին Կառավարական տանը: Թամանյանը նախագծեց թատրոնի վերի մի շարք տարբերակներ, որոնք ավելի ու ավելի խստաշունչ ու լակոնիկ էին դարձնում շենքի կերպարը:

Առաջին աշխատանքից հետո ինձ վերականգնեց օգնել Թամանյանին թատրոնի նախագծի բազմաթիվ տարբերակներից ևս մի քանի-

ի կատարման գործում: Այս աշխատանքն ավելի ու ավելի հարստացրեց ու դաստիարակեց ինձ իբրև ճարտարապետի:

1927 թ. ես զբաղված էի իմ դիպլոմային աշխատանքով: Թամանյանը գիտեր այդ և, կամենալով օգնել ինձ, նայելու և օգտագործելու համար տալիս էր հազվագյուտ սքանչելի գրքեր և ճարտարապետական ուվրաժներ, ինչպես, օրինակ, Պալլադիոյի իտալական օրիգինալը, Պիրանեսկիի դրավյուրները և այլն:

Այդպես էր ուսուցանում Թամանյանն իր երիտասարդ աշխատակիցներին: Ուշագիր էր ոչ միայն դասընթացն ավարտող ուսանողներին հանդես. նա հաճախ էր զրուցում գծագրողների հետ, ըստ որում պետք է ասել, որքան աչքի էր ընկնում աշխատակիցն իր առաջադիմությանը, նա այնքան ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձնում նրան: Թամանյանը բնավ չէր թաքցնում, որ չի սիրում անճշտապահ, անբարեխիղճ, անընդունակ աշխատակիցներին, որոնց հաճախ անողորքաբար նախատում էր:

Ոչ միայն ջահել, այլև փորձառու ճարտարապետները սիրով ականջ էին դնում Թամանյանի խորհրդին, սովորում նրանից: Թամանյանի արվեստանոցը շատ էին գալիս. ստեղծագործական այս օջախը գրավում էր մինչև իսկ ճարտարապետության ու շինարարության հետ որևէ առնչություն չունեցող մարդկանց: Հաճախ գալիս էին դիտելու Երևանի հատակագծի կամ Թատրոնի մակետը: Դրանք դերասաններ էին, գրողներ, արվեստի ու գիտության մարդիկ՝ Երևանից, երբեմն էլ ուրիշ քաղաքներից:

Եթե շատ զբաղված չէր լինում, Թամանյանն ինքն էր սիրով ու ոգևորությամբ բացատրում ու ցույց տալիս քաղաքի ապագան, ծանոթացնում Թատրոնի ճարտարապետությանը, և այցելուները, սրտառուչ հրաժեշտ տալով վարպետին, հեռանում էին գոհ սրտով: Հաճախ էլ այցելում էին գործի մարդիկ՝ պատվիրատուներ, ինժեներներ, տարբեր մասնագետներ:

Բժշկական թաղամասի նախագծման առիթով Թամանյանին հաճախ այցելության էր գալիս պրոֆեսոր Արեշյանը, որ հետաքրքրվում էր գինեկոլոգիական ինստիտուտի և մյուս օբյեկտների նախագծման ընթացքով:

Թամանյանին շատ հաճախ այցելում էր պրոֆեսոր Մասսինոն՝ անասնաբուժական ինստիտուտի շինարարության կապակցությամբ: Ինձ վիճակվել է Թամանյանի հեղինակակիցը լինել մանկական կլինիկայի նախագծման մեջ: Այդ աշխատանքի կոնսուլտանտն էր հայտնի մանկաբույժ պրոֆեսոր Հ. Գաբրիելյանը, որ իր գործն անում էր ամենայն սիրով: Այս կարգի այցելուների թվում կարող

եմ հիշատակել բժիշկ Կամսարականին, ինժեներ Գ. Օգանեզովին, պրոֆեսոր Լ. Մանուչարյանին, քաղաքային հողաչափ Իգիթխանովին, պրոֆեսոր Զաքիյանին, հաղորդակցության ճանապարհներին՝ ինժեներ Փիրումովին: Բոլորին մտաբերել չեմ կարող, բայց սրանք մարդիկ էին, որ այս կամ այն չափով նպաստում էին արվեստանոցի հաջողություններին և այնպիսի գործերի մշակմանը, ինչպիսին Երևան քաղաքի գլխավոր հատակագիծն էր:

Արվեստանոցն աշխատանքն սկսում էր առավոտյան, մյուս հիմնարկների հետ միասին, բայց աշխատանքային օրն այնտեղ շարունակվում էր նաև երեկոյան, երբեմն մինչև ուշ գիշեր:

Թամանյանին ամենից ավելի այցելող մարդկանցից մեկն էլ Թորոս Թորամանյանն էր: Նրանց կապը կարելի էր կոչել փոխադարձ բարձր հարգանքի հարաբերություն, Հաճելի և միաժամանակ հետաքրքրական էր դիտել նրանց բարեկամությունը:

Մտնելով արվեստանոց, Թորամանյանը բոլորին ողջունելուց հետո, շնչարգելության հետևանքով, սկսում էր հազալ միայն իրեն՝ հատուկ բամբ ձայնով: Այդ պահին մտազբաղ Թամանյանը, որ հեռուն վատ էր տեսնում, իմանալով Թորոսի գալուստը, մշտապես մի տեսակ հարգալից ձայնով գոչում էր. «Բարև սանահայր», որի՞ Թորամանյանը խռպոտ ձայնով և նույնպես խորին հարգանքով պատասխանում էր. «Բարև կնքահայր»:

Թամանյանը շատ բարձր էր գնահատում այն փորձն ու իմացությունը, որ ուներ Թորամանյանը հայ հին ճարտարապետության՝ ասպարեզում և հաշվի էր առնում նրա կարծիքը ազգային ժառանգության օգտագործման հարցերը լուծելիս: Մասնավորապես թատրոնի շենքի նախագծման մեջ Թամանյանն աչքի առաջ ուներ Թորամանյանի խորհուրդները, որոնք նա տալիս էր գիտակցելով ազգային թատրոնի շենքի ստեղծման կարևոր գործի ողջ պատասխանատվությունը:

Թորամանյանը, որ շրջել էր ողջ Հայաստանը, գիտեր նրա ամեն մի անկյունը, արվեստանոցի պայմաններում ծանրաշարժ էք երևում: Այդ տպավորությունը ուժեղացնում էր այն, որ նա բարձրահասակ չէր և լիքը մարդ էր: Խոսում էր շատ դանդաղ, ծանրումեծ, հավասարակշիռ, թեև հազը նրա խոսքը դարձնում էր ընդհատ-ընդհատ, Մտաբերում եմ մեքենայով խուզված նրա գորշավուն, ճերմակող մազերը, բարեձև գլուխը, սևորակ, խոշոր, խելացի աչքերը, ուղիղ քիթը, որի տակ կախվում էին երկու մասի սղավված մեծ բեխերը:

Այդ նշանավոր գիտնականի հաճախակի այցելություններն

արվեստանոց ու նրա մասնակցությունն առօրյա աշխատանքներին, գիտնական, որ դժվար պայմաններում այնպես անձնազոհաբար իրականացնում էր Հայաստանի հին ճարտարապետության հետազոտման և ուսումնասիրության իր սքանչելի գործը, թվում էր, թե մեծացնում է Թամանյանի արվեստի ազգային նշանակությունը:

Հանրահայտ է, որ Թամանյանի արվեստանոցն է եղել սովետական հայ ճարտարապետության սկզբնավորման ակունքը: Թամանյանը ուղում էր Թորամանյանին ներգրավել ճարտարապետական նախագծումների գործնական աշխատանքների մեջ, Հստ Թամանյանի մտահղացման, քաղաքային տրանսֆորմատորային կառուցվածքները փոշոցներում պետք է լուծվեին իբրև փոքր, լաճ տեղադրված, քարով երեսապատված պավիլիոններ, տեղ-տեղ մշակված զարդաքանդակով: Այդ գործը Թամանյանը հանձնարարեց Թորամանյանին, որն այդ արեց բավական հետաքրքիր կերպով: Բայց, զավոք, տրանսֆորմատորային կառուցվածքներից ոչ մեկը չավարտվեց ինչպես հարկն է:

Հնությունների պահպանության կոմիտեի և հատկապես հուշարձանների պահպանման աշխատանքներին Թամանյանը մեծ նշանակություն էր տալիս: Դեռ մինչև իր արվեստանոցի կազմակերպումը նա բեղմնավոր աշխատանք էր կատարում իբրև Հնությունների պահպանության կոմիտեի ղեկավար: Բացի Թորոս Թորամանյանից, որի փորձի ու գիտելիքների վրա նա հենվում էր ամենից առաջ, կոմիտեի անդամներ էին Աշխարհբեկ Քալանթարը, Պարեգին Լևոնյանը, Սենեքերիմ Հակոբյանը, Նիկողայոս Բունիաթյանը, Տարազրոսը և ուրիշներ: Սրանք մարդիկ էին, որ մեծ ոգևորությամբ էին զբաղվում Հայաստանի հնագիտությամբ: Բացի ստվորական արշավանքներից, երբեմն հանգստի օրերը, Թամանյանը «ուղևորություններ էր կազմակերպում դեպի անցյալի հուշարձանները: Դրանց մասնակիցներն էին լինում, բացի կոմիտեի անդամներից, իրենց մտերիմ մարդիկ: Այդ ուղևորություններից մեկն ավարտվեց վթարով:

Հնաձև ապրանքատար մեքենան, որ սարքված էր «պիկապի» ձևով, պատահաբար ընկավ ճամփեզրի առուն և շուտ եկավ: Բոլոր «ուղևորները ցած թափվեցին: Թամանյանի համար այդ վթարը անցավ անհետևանք, իսկ Թորամանյանը լրջորեն վնասվեց, Տարազրոսը վնասեց իր ձախ աչքը:

Թամանյանը առանձին սիրով այցելում էր այն հուշարձան-

ները, որ վերականգնման աշխատանքներ էին տարվում: Մի այդպիսի ուղևորության թամանյանը մասնակից արեց նաև ինձ: Մեկնեցինք Երեբունք: Գնացքով հասանք Անի կայարանը, որ մեզ դիմավորեց Աշխարհբեկ Քալանթարը և ոտքով գնացինք մինչև այդ վեհաշուք հուշարձանը:

Ուշի-ուշով զննելով պատերը հնարավոր փլուզումից պաշտպանելու համար նոր շինած ամրությունը, թամանյանը մի շարք լրացուցիչ ցուցումներ տվեց: Այդ ընթացքում ես հասցրի դիտել հուշարձանը և համոզվել, որ ժամանակին արված ամրացումների շնորհիվ Երեբունքը փրկվել է վերջնական փլուզման լուրջ վտանգից:

Երեբունքում մնացինք մի քանի ժամ: Ես հիանում էի բնութամբ, հուշարձանի ճարտարապետական գեղեցկությամբ: Ուսանելի էր այն ուշադրությունն ու խնամքը, որ թամանյանը նվիրում էր հուշարձանի պահպանմանը: Մի անձնավորության մեջ միասնություն էին կազմում ճարտարապետը, ինժեները, հուշարձան վերականգնողը և խստապահանջ հնագետ-պատմաբանը:

* * *

Արվեստանոցի ստեղծագործական աշխատանքի ու կյանքի մեջ թամանյանի բազմաթիվ բարեկամներն ու աշխատակիցները ներգնում էին իրենց ուժերի ներածը: Բայց, իհարկե, ամեն ինչ անցնում էր թամանյանի իմացության ու ճաշակի բովոյով: Աշխատակիցների այս կամ այն առաջարկության ընդունումը թամանյանի կողմից, ընկալվում էր իբրև մի տեսակ նվաճում, որ նրանց մղում էր նոր վերելքի, աշխատանքային ոգևորության:

Երկար ժամանակ Տարագրոսն, իբրև քանդակագործ, աշխատել է Կառավարական տան նալբանդյան փողոցի ճակատի օրդերի վրա: Այդ օրդերի բազմաթիվ խոյակներն ու զարդաքանդակները Տարագրոսը արվեստանոցում անում էր բնական մեծության կես չափով: Յուրաքանչյուր խոյակ իր մանրամասներով հիմնավորապես քննարկվում և իրականացվում էր թամանյանի ղեկավարությամբ: Հետագայում այդ օրդերի բոլոր խոյակները Տարագրոսը շենքի վրա կերտեց մեծ սիրով, Երեմյն Տարագրոսի հետ կամ նրանից անջատ, իբրև մակետավորող, աշխատում էր Վաղարշակ Մեղիք-Հակոբյանը, որ ժողտան մակետն էր պատրաստում: Ընդհատումներով այստեղ աշխատում էր քանդակագործ Ս. Ստեփանյան:

նը, որ նկարել էր ամառային թատրոնի ճակատի կամարակապ շքամուտքը՝ քանդակային ուղեգծով և այլ մանրամասներ:

Հաճախ արվեստանոց էր մտնում Թամանյանի օգնական և Հնությունների պահպանության կոմիտեի քարտուղար, մշտաժպիտ Աշխարհբեկ Քալանթարը: Աշխարհբեկի մասին մնացել է այն տպավորությունը, որ նա հաճախ անհաջող էր զեկուցում հանձնարարված աշխատանքի մասին և դա, իհարկե; գցում էր Թամանյանի տրամադրությունը: Բայց ժպիտը չէր հեռանում Աշխարհբեկի դեմքից նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նա լսում էր շեֆի լուրջ նկատողությունները: Մի քանի տարի անընդմեջ արվեստանոցում աշխատում էր Թամանյանի ընկերը՝ Գեղարվեստից ակադեմիայից, ճարտարապետ-արվեստագետ Բասինը, որ ձիավարության թունդ սիրահար էր: Սա ծանր էր լսում, այդ պատճառով Թամանյանը նրա հետ խոսում էր շատ բարձր: Սովորաբար Բասինը լուռ աշխատում էր, հիմնականում Կառավարական տան գծագրերի, մասնավորապես Նալբանդյան փողոցի վրա գտնվող թևի վրա, որն այն ժամանակ անվանում էին Հողժողկոմատի շենքի նախագիծ: Միևնույն ժամանակ անում էր և իր նախագծերը:

Նախագծային և շինարարական աշխատանքներն ավելի լայնորեն ծավալելու համար Ա. Թամանյանը Մոսկվայից, Լենինգրադից և այլ տեղերից Հայաստան աշխատանքի էր հրավիրում մասնագետների ու շինարարների: Բասինից բացի, արվեստանոցում աշխատում էին ճարտարապետներ Նեկրասովը, Իլյինան, ավելի ուշ՝ մեխանիկ Իվանովը և ուրիշներ:

Ոմանց հետ նա աշխատել էր Ռուսաստանում, Հիշատակության արժանի է հատկապես ատաղձագործների արտելը, որ կազմված էր շատ պատվարժան և վայելչատես մարզկանցից՝ թվով 12—15 հոգի: Նրանք ատաղձագործական արվեստի քաջ գիտակ, հիանալի վարպետներ էին: Նրանցից շատերն աշխատանքի օրենքների Կոդեքսը ավելի լավ գիտեին, քան առանձին ինժեներներ: Հարկ եղած դեպքում նրանք այդ ինժեներներին օգնում էին Կոդեքսի իրենց լավ իմացությամբ:

Սկզբում արտելն աշխատում էր Երգեսի շինարարության, իսկ ավելի ուշ «Երևան» (նախկին «Ինտուրիստ») հյուրանոցի շինարարության վրա, ուր ես աշխատում էի իբրև ճարտարապետի օգնական: Նրանցից ամենատարիքովը (որի ազգանունը, դժբախտաբար, չեմ հիշում) Թամանյանին սովորեցրել էր ատաղձագործական գործը դեռևս նրա ուսանողական պրակտիկայի ժամանակ:

Այդ արտելի հետ միասին Երևան էր եկել անցյալում առաջ-
ձագործ, տասնապետ Եվտիմի Եվտիմյանը:

Եվտիմյանը իր ժամանակին տասնապետ էր եղել Մոսկվայում,
Շչերբատովի տան շինարարության վրա, որը, ինչպես հայտնի է,
կառուցվել է Թամանյանի նախագծով: «Երևան» հյուրանոցի կա-
ռուցման ժամանակ նա շինարարության ղեկավարն էր: 1914 թվա-
կանի պատերազմից դեռ շատ առաջ նա ավարտել էր Պետերբուրգի
քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտին կից տասնապետներ
դասընթացը: Բայց շինարարական արվեստի նրա գիտելիքները,
եռանդն ու հնարագիտությունը շինարարության մեջ զարմանք էին
պատճառում: Եվտիմյանը շատ էր հարգում Թամանյանին և սիրով էր
պատմում նրա մասին, հատկապես Շչերբատովի տան շինարարու-
թյան ժամանակների մասին. «Իրեն՝ իշխանին անգամ չէր զիջում,
կառուցում էր ինչպես հարկն է»,— ասում էր նա Ալեքսանդր Իվա-
նովիչի մասին: «Տասնմեկ ինժեներ նրա օգնականներն էին,— բա-
ցականչում էր Եվտիմյանը և սկսում էր թվել՝ Ռազով, Լանսերե, Բու-
նիաթով... Ես միայն իրեն էի լսում, մյուսներն ինձ համար օրենք
չէին»:

Հիշում եմ արվեստանոցի աշխատողներից ճարտարապետներ
Կուզանովին, Բադալյանին, Ռաշմաճյանին և այլոց: Նրանց մի մա-
սը կոնստրուկտիվիզմի ազդեցության տակ հեռացան Թամանյա-
նից:

Արվեստանոցի մշտական այցելուներից էր ժողովրդական նկա-
րիչ Սարյանը: Նա Թամանյանի մտերիմն էր: Նրանք հայրենակից-
ներ էին և հաճախ էին իրար հետ բարեկամաբար զրուցում իրենց
հարազատ Դոնի Նախիչևանի բարբառով, Մարտիրոս Սարյանը եր-
բման մոտենում էր նաև մեզ՝ արվեստանոցի աշխատողներիս, նա-
յում էր գծագրերը, հայտնում իր կարծիքը ճակատների երեսպատ-
ման, գույների ընտրության առթիվ, խորհուրդներ տալիս կանա-
չապատման վերաբերյալ:

Թամանյանը Մ. Սարյանին վերաբերվում էր անկեղծ ընկերա-
կան զգացմունքով: Երկու վարպետների մտերմությունը հիմնված
չէր ինչ-որ համատեղ ստեղծագործական աշխատանքի վրա: Բայց
նրանց կապում էր Սովետական Հայաստանի կուլտուրական զար-
գացման վերաբերյալ ունեցած հայացքների միասնությունը: Եր-
կուսին էլ ոգևորում էր հարազատ ռեսպուբլիկայի քաղաքական
և տնտեսական վերելքի խնդիրները:

Թամանյանը Հայաստանի կերպարվեստի միության նախա-
գահն էր, իսկ Սարյանը այդ միության անդամներից մեկը: Այդ
160

Քամայանը իր առանձնասենյակում, 1929 թ.

ընկերության կողքին կար և մեկ ուրիշը՝ Հեղափոխական նկարիչ-
ների ասոցիացիան, կարճ՝ ԱԽՐ։ Ասոցիացիայի անդամները հիմ-
նականում երիտասարդ նկարիչներ էին, բայց նրանք աշխատում
էին իրենց կողմը գրավել այնպիսի վարպետների, ինչպիսին էր
Սարյանը։ Պետք է ասել, որ այս երկու միությունների մրցությունը
իր ազդեցությունն էր թողնում Հայաստանի արվեստի զարգացման
վրա։ Ասոցիացիայի անդամները ամբողջ ուժով ջանում էին ուժե-
ղացնել իրենց միությունը։ Նրանք աշխատում էին նոր արվեստի
ծաղկման և հնի քննադատության խզիտացիայով իրենց կողմը
գրավել ականավոր նկարիչներին։ Հայաստանի կնրպարվեստի
միությունը համախմբել էր նկարիչներին, քանդակագործներին և
ճարտարապետներին, իսկ Ասոցիացիան, ուր համախմբված էին
միայն նկարիչներն ու քանդակագործները, համեմատաբար ավելի
մոտ էր Հայաստանի Պրոլետարական Ճարտարապետների միու-
թյանը կամ ՎՊՊՐԱ-ին։ Իհարկե, նկարիչների միության անդամ-
ների նվազեցումը, բնականաբար, դուր չէր գալիս Թամանյանին։
Բայց նրան շրջապատում էր նկարիչների ու ճարտարապետների մի
խումբ, որ չէր ենթարկվում այդ ժամանակի հոսանքներին։ Նրանց
մեջ էին Սարյանը, Աղաջանյանը, Գալֆեճյանը, Բունիաթյանը և
ուրիշներ։ Ինչպես հայտնի է, այդ աննպատակ մրցությանը վերջ
տրվեց 1932 թվականին նկարիչների, ճարտարապետների և այլ
միությունների կազմակերպումով։

Պետք է ասել, որ Հայաստանում Թամանյանը կոնստրուկտի-
վիզմի դեմ պայքարում էր իր ստեղծագործությամբ։ Բայց այդ ար-
վում էր խորը ապրումների գնով։

1928—1932 թվականներին լույս տեսան մի շարք հոդվածներ,
որոնք քննադատում էին Թամանյանի Ծրեանի հատակագիծը, Թատ-
րոնի նախագիծը և այլ աշխատանքներ։ Այսպես, Պրոլետարական
ճարտարապետների միության մի խումբ անդամներ հրապարակե-
ցին իրենց դեկլարացիան, որ մերժում էր Թամանյանի ամենա-
նվիրական երազանքը՝ Ժողովրդական տան շինարարությունը և
հռչակում էին «կոլտուրայի դարբնոցի» կառուցումը։ Ի պատիվ
Թամանյանի, պետք է ասել, որ նա չենթարկվեց ժամանակի այդ
ուժեղ հոսանքին և հաստատ ու աննկուն կանգնեց իր ստեղծագոր-
ծական դիրքերում։

Թամանյանին ստեղծագործական պայքարում օգնում էին իր
ընկերները, Մոսկվայի, Լենինգրադի ականավոր ճարտարապետ-
ներ՝ ակադեմիկոսներ Շչուսևը, Ֆոմինը, Ժոլտովսկին և ուրիշնե-

րը: Շշուսեր, Ֆոմինը և Ժուտովսկին գրավոր փայլուն կարծիք ուղարկեցին թատրոնի նախագծի մասին:

Թատրոնի նախագծում Թամանյանը դրել էր ազգային թատրոնի հետաքրքիր, առաջավոր ճարտարապետական մտահղացումներ, ժամանակի թատերական տեխնիկայի և թատերական բեմադրական արվեստի նվաճումները: Դժբախտաբար, կառուցված թատրոնում դրանցից շատերը իրականացված չեն կամ պարզեցված են այնպես, որ կորել է սկզբնական մտահղացումը: Թատրոնի որոշ «գիտակներ» երկար ժամանակ համառորեն պնդում էին, որ այդ ամենը հարկավոր չէ:

Իրագործելով թատրոնի նախագծումն ու սկսելով շինարարությունը, Թամանյանը պատրաստվում էր անցնել բեմի սարքավորմանը՝ ամենաառաջավոր տեխնիկայի մակարդակով: Շենքի կառուցումը դեռ շատ հեռու էր ավարտվելուց, երբ նա աշխատանքի հրավիրեց բեմի փորձված մեքենավար Իվանովին: Սա ձեռնամուխ եղավ բեմի սարքավորման նախագծմանը: Ըստ Թամանյանի մտահղացման, բեմահարթակը շախմատի տախտակի նման պետք է բաժանվեր 63 քառակուսու: Յուրաքանչյուր քառակուսին (մոտավորապես 2×2 մետր) հարկ եղած դեպքում պետք է բարձրանար և իջներ՝ իբրև զուգահեռանիստի ձև ունեցող էլեկտրական վերելակ: Նման կառուցվածքը հնարավորություն կտար ծավալային դեկորների արագ կառուցման և հավաքման համար: Մեծ ուշադրություն էր դարձվել լուսավորության աշխատանքների նախագծմանը: Առանձին խնամքով մշակված էին հակահրդեհային սարքավորումները և այլն: Թամանյանը առանձին նշանակություն էր տալիս թատրոնի հանդիսասրահի ձևավորմանը:

Նա սկսեց ինտերյերների ձևավորման նախագծերը, բայց քիչ բան հասցրեց անել: Թամանյանն ուզում էր այդ նպատակի համար օգտագործել Հայաստանի մարմարը:

Թամանյանը մտածում էր անձամբ ձևավորել թատրոնի առաջին բեմադրությունները, որոնցից մեկը նա ցանկանում էր լինի «Աիդան»:

* *

*

Թամանյանին աշխատանքից չէին կարող շնդել զանազան դժվարություններ, որ պատահում էին նրա ստեղծագործական ճանապարհին: Թվում էր, թե որքան շատ էին լինում այդ դժվարությունները, այնքան ավելի եռանդով էր աշխատում նա:

Եթե Թամանյանը ստիպված էր թատրոնի իր աշխատանքը գնահատության ներկայացնել Մոսկվայի, Լենինգրադի ակադեմիկոս ճարտարապետներին, ապա կարելի է պատկերացնել այդ նախագծի վրա կատարված հարձակումների աստիճանը: Բայց ճարտարապետության և արվեստի հարցերում Թամանյանը ուներ կողմնակիցներ և՛ կառավարության, և՛ առաջավոր ինտելիգենցիայի մեջ: Հենց նրանք էլ պահպանեցին Թամանյանի տրամադրությունն ու ոգին՝ մեծ գործի համար: Նրանց մեջ հիշատակության արժանի է Մարիետա Շահինյանը, որը մոտիկ էր Թամանյանին և նրա ընտանիքին: Մ. Ս. Շահինյանը բազմիցս գրել է Թամանյանի մասին իր ստեղծագործություններում և առանձին ջերմությամբ ու երախտագիտությամբ «Ճանապարհորդություն Սովետական Հայաստանում» գրքի մեջ:

Բայց Ալեքսանդր Թամանյանն էլ կոնֆլիկտներ էր ունենում ընկերների հետ, ինչպես հայտնի է, Մ. Ս. Շահինյանը հաճախ իր պարտքն էր համարում իբրև հրապարակախոս մասնակցել այս կամ այն նշանակալից նախաձեռնության: Նա-հաճախ հասնում էր իր հայացքների իրականացմանը շնորհիվ եռանդի և համոզիչ գրչի: Չնայած Ալ. Թամանյանի և Մ. Շահինյանի փոխադարձ խորին հարգանքին, մի անգամ նրանք սուր տարաձայնության հասան Ստ. Շահումյանի հուշարձանի նախագծի ընտրության հարցում: Դասկզբունքային վեճ էր, որ չխափանեց նրանց բարեկամական հարաբերությունները:

Հիշում եմ, որ 1927 թվականի ամռանը, մի երեկո արվեստանոցում աշխատելիս, ես մնացի մենակ: Կողքիս, իր աշխատասենյակում Ալ. Թամանյանը ինչ որ մեկի հետ զրուցում էր: Շուտով Թամանյանի մոտ սկսեցին մարդիկ հավաքվել: Արվեստանոցի բաց դռնից ես տեսա, թե ինչպես մտան քանդակագործ Գ. Ի. Կեպինովը, Մ. Սարյանը, Մ. Շահինյանը և մի քանի այլ անձինք: Որքան շատ մարդիկ էին մտնում աշխատասենյակ, այնքան ձայները բարձրանում էին: Բայց ամենից պարզ լսվում էր Թամանյանի ձայնը: Սկզբում չէի հասկանում թե ինչն է այդ աղմկալից վեճի պատճառը, բայց հետո պարզվեց, որ վեճը գնում է Շահումյանի արձանի Կեպինովի արած նախագծի շուրջը: Թամանյանը պաշտպանում էր նախագիծը, իսկ Մ. Շահինյանը հարձակվում: Ոմանք Թամանյանին, մյուսներն էլ Շահինյանին միացրին իրենց ձայները և ծայր առավ աղմկոտ մի վեճ, միանգամայն անսովոր մի բան արվեստանոցի համար, ուր միշտ լուռություն էր տիրում: Այս բացառիկ երևույթի բացատրության համար պետք է ասել, որ դրանից քիչ առաջ ա-

վարտվել էր Շահումյանի արձանի համար պատվերով նախագծերի կոնկուրսի երկրորդ և վերջին տուրը: Ժյուրիի նախագահն էր Թամանյանը:

Առաջին մրցանակը ժյուրին շնորհել էր քանդակագործ Գ. Ի. Կեպինովին և ճարտարապետ Գրինբերգին: Նրանց էլ հենց հանձնարարվել էր արձանը կերտելու աշխատանքը: Հեղինակներն արդեն ներկայացրել էին վերջնական նախագիծը, երբ «Իդլիստիա» թերթում հրապարակվեց Մ. Շահինյանի հոդվածը, որը, ինչպես հիշում եմ, «չուում էր» Կեպինովի նախագիծը իբրև իդեալին անհամապատասխան, քիչ արտահայտիչ և այլն: Հոդվածում ռեսպոնդենտների ղեկավարությանը խորհուրդ էր տրվում վերանայել ժյուրիի որոշումը: Կեպինովի նախագծին հոդվածը հակադրում էր Մերկուրովի և Ժուտովսկու նախագիծը: Իհարկե, Մերկուրովի և Ժուտովսկու կերտած Շահումյանի հուշարձանը, որ բոլորին հայտնի է, ունի մեծ, գլխավորապես արխիտեկտոնիկ առավելություններ, բայց Կեպինովի աշխատանքն էլ ուներ լուրջ արժանիքներ, գլխավորապես՝ Մ. Շահումյանի կերպարի քանդակային արտահայտչականությունը: Այսպես թե այնպես, այն հարցը, թե դրանցից որն էր ավելի լավ, շատ վիճելի էր: Մ. Շահինյանի միջամտությունը այդ կարևոր նախաձեռնության մեջ մամուլի հեղինակավոր օրգանի միջոցով, վճռող ազդեցություն ունեցավ Մերկուրովի և Ժուտովսկու նախագծի ընտրության հարցում: Դժվար է հիշել այդ կոնֆլիկտի բոլոր մանրամասնությունները, բայց Ա. Թամանյանը եռանդով պաշտպանեց Կեպինովի նախագիծը և մերժեց Մերկուրովինը: Մ. Շահինյանի դիրքորոշումը սխալ համարելով, վեճի ժամանակ Թամանյանը շատ խնամքով էր ընտրում արտահայտությունները, իսկ տաքանալիս ասում էր ուղիղ, սրտի թելադրանքով:

Բայց գործն ավարտված էր, և Մ. Շահինյանը պարտքի տակ շննալով կարողացավ ամեն ինչ անել, միայն թե Թամանյանը հաշտվեր եղածի հետ: Լավ է, որ այդ երկու ականավոր գործիչները երես առ երես լուծեցին վեճը, որ հետագայում չխանգարեց շարունակել բարեկամական հարաբերությունները: Ես այդ կրքոտ վիճաբանությանն ունկնդրելիս զգացի, որ անարդար բան էր արվել Թամանյանի և Կեպինովի նկատմամբ: Թամանյանի համար դա անսպասելի հարված էր՝ նրա հեղինակությանը, իբրև կոնկուրսի ժյուրիի նախագահի, իսկ Կեպինովի համար՝ ծանր վիրավորանք և փախժարած մտահոգություն իրականացնելու հնարավորության կորուստ: Անկասկած, այս բոլորը դժվար էր տանել:

Թամանյանի բոլորին հայտնի հաջողությունները իր այնքան

բազմակողմանի գործունեության մեջ, չեն նշանակում, թե նրա ստեղծագործական ուղին պատված էր վարդերով: Շնորհիվ վերջին տարիներս թամանյանի մասին բանավոր ու գրավոր ելույթների, նրան չգիտցող շատերին կթվար, թե Ալ. Թամանյանի կյանքն անցել է առանց խոչընդոտների, թե ոչ ոք նրան չի խանգարել իր դրժվարին և լայնածավալ գործունեության մեջ, թե նա միշտ շրջապատված է եղել ընդհանուր ճանաչման հարգանքի լուսապսակով: Բայց մարդու կյանքում, ինչպիսի նշանակալից տեղ էլ որ բռնի նա հասարակության մեջ, ամեն ինչ հարթ չի գնում, ինչպես թվում է ոմանց: Թամանյանի ստեղծագործական բոլոր նվաճումները Հայաստանում ձեռք են բերվել դժվարին պայքարով՝ հանուն Սովետական Հայաստանի և նրա ճարտարապետության ծաղկման: Նա ստոյիկյան համբերությամբ տանում էր քննադատական, երբեմն սուր, շատ հարձակումներ: Այս կապակցությամբ կուզեի բերել մի բնորոշ օրինակ: Երևանի Լենինի հրապարակի վրա կառուցվելիք Աշխատանքի պալատի՝ նախագծի համար կոնկուրս էր հայտարարված:

Աշխատանքի պալատի շինարարության գաղափարին մեծ նշանակություն էին տալիս այն ժամանակ (1931 թ.): Դրա համար էլ, չնայած փակ կոնկուրսին մասնակցելու Թամանյանի բազմաթիվ մերժումներին, նա, վերջիվերջո, ստիպված էր համաձայնել: Կոնկուրսային այդ նախագծի վրա աշխատելու համար իբրև հեղինակակից նա ընտրեց ինձ: Դա մեծ պատիվ էր ինձ համար: Փակ կոնկուրսին մասնակցում էին նաև ճարտարապետներ՝ Մ. Մազմանյանը, Հ. Մարգարյանը, Ս. Սաֆարյանը, Գ. Քոչարը, պրոֆեսոր Ն. Բունիաթյանը, քաղաքացիական ինժեներ Բ. Արազյանը: Սահմանված ժամկետում բոլոր նախագծերը ներկայացվեցին, որից հետո սկսվեց նրանց հասարակական քննարկումը: Շինարարների միությունում, Պոլիտեխնիկական ինստիտուտում և այլուր:

Պետք է ասել, որ կոնստրուկտիվիստները, որոնք այն ժամանակ հատկապես ազդում էին երիտասարդության վրա, իրենց քննադատությամբ ամբողջովին ժխտում էին Թամանյանի, Բունիաթյանի և Արազյանի ստեղծագործությունը: Հիշում եմ Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանողության ցույցը. ուսանողները տանում էին խաչաձև ջնջված Թամանյանի Աշխատանքի պալատի ճակատը, ի նշան այդ շենքի ճարտարապետությունը չընդունելու:

Թամանյանի նախագիծը, որ Աշխատանքի պալատի կոնկուրսային այլ նախագծերի հետ ներկայացվել էր Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի հասարակական դիմամանը, դիմավորվեց կազմակերպ-

ված բուռն ելույթներով, որոնք ժխտում էին նրա ճարտարապետական արժանիքները: Դրա կողքին, ըստ իս առանց որևէ լուրջ հիմքի, անսահման գովասանքներ՝ կոնստրուկտիվիստների նախագծին:

Իհարկե, այդտեղ Թամանյանը ներկա չէր: Բայց մեզ՝ նախագծի մասնակիցներինս վրա, դիտումների նման ընթացքը ճնշող տպավորություն էր թողնում: Այդ պատճառով էլ մենք, իրադրությունից ելնելով, պատրանքներ չունեինք այդ կոնկուրսում:

Բայց կոնկուրսի վերջնական վճիռը պետք է տար Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի Արհմիությունների խորհուրդը՝ Թբիլիսիում:

Այնտեղ պետք է կայանար վերջնական քննարկումը երկու նախագծերի մեր և այն նախագծի, որի հեղինակներն էին Մազմանյանը, Մարգարյանը, Սաֆարյանը, Քոչարը: Մեզ՝ Թամանյանին և ինձ հրավիրեցին Անդրկովկասյան խորհուրդ՝ կոնկուրսային նախագծերի դիտմանն ու նրանց պաշտպանությանը: Երևանյան մեր մրցակիցները բացակայում էին: Պետք է ասել, որ Վրաստանի ՎՈՊՐԱ-յի անդամների կողմից եղան «քննադատական» խիստ հարձակումներ մեր նախագծի վրա:

Հիշում եմ, ինչպես վրաց երիտասարդ ճարտարապետներից մեկը շենքի ճակատին արված բանվորների, բանվորուհիների ու կոլտնտեսականների քանդակների մասին, առանց քաշվելու, ասաց, որ մենք մեր նախագծում բանվորներին ու գյուղացիներին պատկերել ենք հրեշտականների տեսքով, թե նախագծի գաղափարը ունակցիոն է և այլն:

Երբ նույն ոգով մի քանի ելույթներից հետո նախագահողը Թամանյանին առաջարկեց արտահայտվել, ապա նա գերադասեց լռել, պատասխանելով թե ոչինչ չունի ասելու: Նա այդ ասաց շատ պարզ ու կտրուկ:

Ի պատասխան քննադատների «ջախջախիչ» խոսքի՝ Թամանյանի պերճախոս լռությունը ներկաների վրա ուժեղ տպավորություն թյուն թողեց: Տիրեց ինչ որ ընդհանուր անհարմար վիճակ: Նախագահն շտապեց փակել նիստը, որ կարծես մնաց առանց որևէ արդյունքի: Հետո մենք իմացանք, որ մրցանակը տրվել էր մեր մրցակիցներին: Իհարկե, դա նախագծերի կոնկուրս չէր, այլ ավելի շուտ ճարտարապետության տարբեր ուղղությունների պայքար:

Շուրջ տաս տարի, կարճատև ընդմիջումներով, որովհետև իմ հիմնական աշխատավայրս Քաղաքային խորհուրդն էր, երեկոները ևս աշխատեցի Թամանյանի արվեստանոցում: Քաղաքային խորհրդում նախագծման ղեկավարը Բունիաթյանն էր: Երկար տարիներ Թամանյանի և Բունիաթյանի հարաբերությունները նորմալ և նույնիսկ լավ էին: Բունիաթյանը ևս չէր ընդունում կոնստրուկտիվիզմը, չնայած երբեմն ոգով կոնստրուկտիվիզմին մոտ նախագծեր էր անում:

Բացի այդ, հիշում եմ, որ Բունիաթյանը շատ նախագծեր կատարում էր Թամանյանի խորհրդով ու ցուցումով: Բայց 30-ական թվականներին ինձ համար պարզ դարձավ, որ նրանց լավ հարաբերությունները խախտվել են, քանի որ հետագայում Բունիաթյանը Քաղաքային շինարարության գծով շատ ման անում էր առանց Թամանյանի հետ համաձայնեցնելու, հնարավոր է, որ մասամբ էլ իրենից անկախ պատճառներով: Երեսնական թվականների սկզբներին (1932—33 թթ.) Երբաղխորհրդի գործկոմում սկսեց աշխատել նաև Թամանյանը՝ իբրև հատակագծման հանձնաժողովի նախագահ. հանձնաժողովը գլխավորապես զբաղվում էր Քաղաքային շինարարության տեղադրման հարցերով, հողամասերի հատկացման առաջարկներով և քաղաքի զարգացման հեռանկարով: Թամանյանին այդ աշխատանքի մեջ ներգրավելը բացատրվում էր նրանով, որ նա գլխավոր հատակագծի հեղինակն էր: Հանձնաժողովը հավաքվում էր շաբաթը 2 կամ 3 անգամ, ըստ կուտակված հարցերի քանակի: Քաղաքային շինարարության աշխատանքի հարցերի այսպիսի դրվածքը քաղաքի գլխավոր ճարտարապետին այնքան էլ դուր չէր գալիս: Թամանյանի և Բունիաթյանի միջև սկսեց նկատվել լուրջ տարաձայնություններ քաղաքաշինությանը վերաբերող ստեղծագործական հարցերում,

Հիշում եմ, որ Թամանյանին դուր չէին գալիս քաղաքի գլխավոր ճարտարապետի այն միջոցառումները, որոնք հակառակ էին գնում իր ծրագրին: Դրանք շրջանցում էին Թամանյանի մտահղացումները նույնիսկ այնպիսի վայրերում, ինչպիսին Լենինի հրապարակն է. կապի տունը, որ կառուցված է Երևանից դուրս ինչ որ տեղ արված նախագծով և հաստատված էր քաղաքի գլխավոր ճարտարապետի կողմից, Թամանյանը կտրակաճապես մերժում էր և ցավով էր նշում, որ այդ շենքը երբեք չի կապվի հրապարակի իր մտահղա-

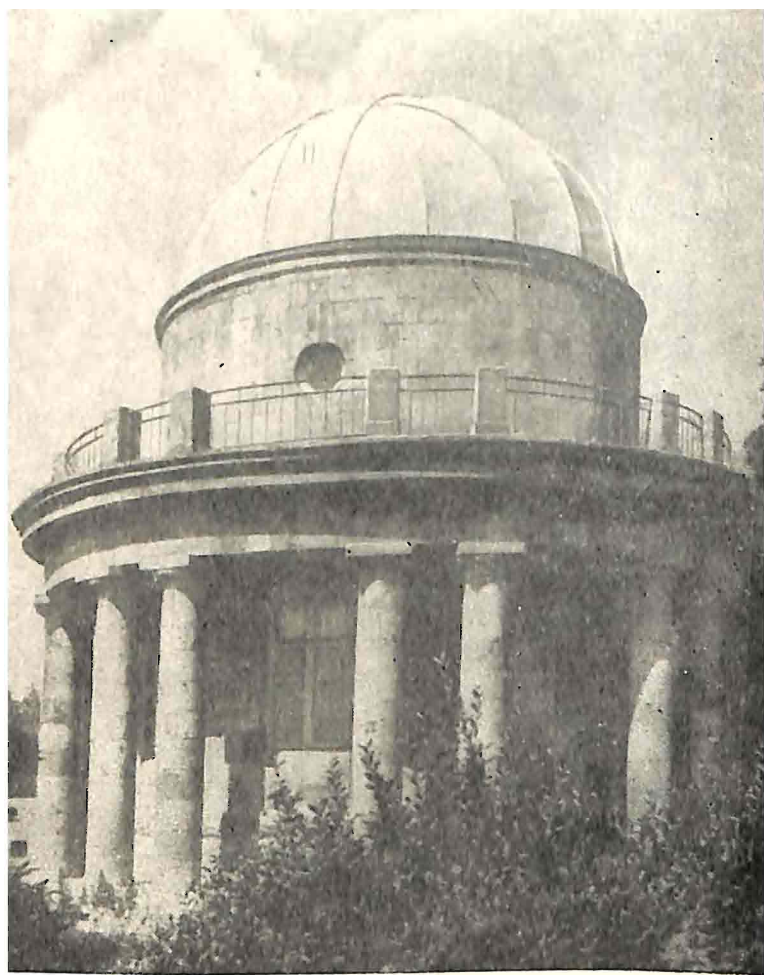
ցած ճարտարապետությանը և իր Կառավարական տանը: Նա բազմիցս խոսում էր դրա մասին, բայց ոչինչ անել չէր կարող:

Հայկական ՍՍՖ Կառավարական տան շինարարության կենսագործումը մեծ ու տեական ջանքեր խլեց Թամանյանից: Թամանյանի մտահղացմամբ, 1928 թ. արդեն իրականացված Հողօրդկոմատի շենքը, հավելյալ հարկի կառուցումից հետո, պետք է նախանշյանի և Մելիք-Աղամյանի փողոցների կողմից Կառավարական տան միայն մի մասը լիներ:

Նրա գլխավոր խնդիրն էր՝ շենքի հիմնական, լենինի անվան հրապարակի օվալաձև մասի և մի թևով Ամիրյան փողոցի (այժմյան Հոկտեմբերյան պողոտան) վրա ընկնող կորպուսի շինարարությունը, ապա նաև ողջ կվարտալի հետևողական կառուցապատումը: Բայց այդ մտահղացման իրականացումը լուրջ խոչընդոտների հանդիպեց: 1932 թվականից կառավարությունը տեղավորվել էր Սպանդարյան փողոցի վրա գտնվող նախկին գանձատան (այժմյան 2-րդ հիվանդանոցի) շենքում, որին նոր հարկ էր հավելված Բունիաթյանի նախագծով, Հետագայում, աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ Ժողկոմխորհին այդ շենքը չի բավականացնում, որոշում կայացվեց մի նոր շենք կառուցել հնի կողքին, ուր այժմ գտնվում է ծննդատունը: Այդ շենքը նախագծեց պրոֆ. Բունիաթյանը՝ իմ մասնակցությամբ: Իհարկե, դա չէր բացառում լենինի հրապարակի Կառավարական տան հետագա կառուցումը, բայց հետաձգվում էր երկար տարիներով: Չնայած Թամանյանի բերած կովաններին, որ աննպատակահարմար է Սպանդարյան փողոցի վրա գտնվող Ժողկոմխորհի ժամանակավոր շենքի ընդլայնումը, շինարարությունն արդեն սկսվել էր: Բայց այն ժամանակ, երբ շենքը հասցվել էր ցոկոլային հարկի վերևի մակարդակին, շինարարությունը դադարեցնելու կարգադրություն եղավ: Դա Թամանյանի հաղթանակն էր: Այդ, նրա համար բացառիկ կերպով կարևոր, գործում նրան օգնողը էլի Երզնկյանն էր, որը, Թամանյանի հետ միասին, ամբողջ տարվա ընթացքում բազմիցս ապացուցում և հիմնավորում էր լենինի հրապարակի վրա Կառավարական տան շինարարության հնարավորությունն ու անհրաժեշտությունը:

Թամանյանի համառությունը և Երզնկյանի վճռականությունը, լենինի հրապարակի վրա Կառավարական տան շինարարությունն իրականացնելու հավատն էր, որ ժամանակին հանգեցրին Հայկական ՍՍՖ Կառավարական տան սքանչելի շենքի կառուցումն սկսելուն:

Ցավոք, երկուսն էլ վաղ հեռացան կյանքից և չտեսան Կառավարական տան իրականացված ճարտարապետությունը:

Աստղադիտարանը

Կուղենայի Թամանյանի մասին ասել ևս մի քանի խոսք, որոնք դուցև և հարստացնեն նրա մասին եղած պատկերացումը:

Կլինեն ընկերներ, որ Թամանյանին կմտաբերեն իրրև հիմնարկության խիստ, պահանջկոտ պետի, կմտաբերեն նրա բացառիկ խստապահանջությունը, անմատչելիությունը և այլն:

Նրա մասին այսպիսի պատկերացում կարող են ունենալ Թամանյանին լավ չճանաչող մարդիկ: Իրոք, որ նա խստաբարո մարդ էր, սիրում էր կարգ ու կանոն: Իր պահանջները չբավարարող առանձին մարդկանց նա զիջումներ չէր անում և կարող էր ոչնչացնող դիտողություններ անել: Բայց դա լինում էր աշխատանքի ժամանակ և ոչ հաճախ: Նա սովորաբար ուշադիր էր աշխատակիցների նկատմամբ, իսկ նրանք բացառիկ հարգանքով էին վերաբերվում Թամանյանին:

Բարեկամների շրջանում Թամանյանը հազվագյուտ հմայքի մարդ էր: Ես հազվադեպ եմ եղել Թամանյանի տանը, ուր նա, թևկի անուշք սեղանի շուրջը, կարողանում էր գրավել հյուրերի ուշադրությունը, աշխուժություն և զրույցի հաճելի մթնոլորտ ստեղծել:

Թամանյանի հյուրերն էին Սարյանները, Բարխուդարյանները, Մարիետա Շահինյանը, Հակոբ Խաչատրյանը, Աշխեն Թումանյանը (բանաստեղծի դուստրը), երկրաբան Այվազյանը և ուրիշներ: Ինքը՝ Թամանյանը, հազվադեպ էր հյուր գնում:

Արվեստանոցում, երբեմն, գիշերները, Թամանյանը և ես մնում էինք մենակ: Դա անմիջական զրույցի առիթ էր ստեղծում:

Սիրում էր իր Գեղարվեստից ակադեմիան և նրա մասին խոսում մի առանձին ջերմությամբ: Երևանում, նկարիչների հետ շրվիլիս, նա բացառիկ հարգանքով էր վերաբերվում նրանց, ովքեր ավարտել էին նույն Ակադեմիան. ինչպես, օրինակ, Ախիկյանին, Գայֆեճյանին: Խորին երախտագիտությամբ էր մտաբերում Գեղարվեստից ակադեմիայի իր ղեկավարին՝ Պոմբրանցևին, պրոֆեսորներ Բենուալին, Կոսյակով եղբայրներին և այլից:

Մի անգամ Թամանյանին ես սկսեցի հարց ու փորձ անել Լենինգրադի հայկական եկեղեցու վերանորոգման մասին: Նա սիրով պատմեց, թե՛ ինչպես է ստացել այդ եկեղեցու ֆելտենյան գծազրեքը, ինչ է իր կողմից ներդրել վերանորոգման ժամանակ, մասնավորապես կանգ առավ իր հայտնի մետաղն դռան ստեղծման վրա: Աննկատելիորեն զրույցը փոխանցվեց պատվիրատուին՝ Աբամելիք

Հազարևին, այդ եկեղեցու հովանավորին և, վերջապես, պատմեց
Լուկաշինի (Սրապիոնյան) հետ ունեցած ծանոթության մասին: Լու-
կաշինի ռևոլյուցիոն տրամադրությունների, պարտիական լինե-
լու մասին Թամանյանը այն ժամանակ չի իմացել: Պետերբուրգից
հետո նրանք հանդիպել են Սովետական Հայաստանում, երբ Լու-
կաշինն արդեն Հայաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների հորհրդի
նախագահ էր, իսկ Թամանյանը ռեսպուբլիկայի առաջին ճարտա-
րապետը:

Ալեքսանդր Թամանյանի մահից հետո, նրա որդին ճարտա-
րապետ Գևորգ Թամանյանը ստանձնեց հոր, ծավալով մեծ, իմաս-
տով նշանակալից, անավարտ շենքերը ավարտելու դժվարին գոր-
ծը: Գևորգը շարունակեց, ճշտությամբ պահպանելով հոր մտա-
հղացումները. ճարտարապետական խնդիրների լուծման հարցում
նա եղավ բացառիկ խնամուտ և ուշադիր:

Սա մեծ ծառայություն է Գևորգ Թամանյանի կողմից թե մեր
հասարակության հանդեպ և թե հոր հիշատակի հանդեպ:

Թամանյանն առաջինն է ներշնչվել Հայաստանի սովետական
ճարտարապետությունն ստեղծելու գաղափարով և ձեռնամուխ եղել
այդ գործին հայրենասիրական խորին զգացումով ու իրեն հատուկ
եռանդով:

Բայց նրա վաստակը միայն դա չէ: Լինելով նշանավոր ճարտա-
րապետ, նա կարողացավ իրենից հետո եկող ճարտարապետներին
կտակել Հայաստանի ազգային նոր ճարտարապետության ստեղ-
ծագործական բարձր մակարդակը և իր ոգևորությունը ներշնչել
սաներին:

ԴՐՎԱԳՆԵՐԻ ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

Ալեքսանդր Թամանյանին ես ճանաչել եմ մանկուց, դեռ այն ժամանակից, երբ ես և Թամանյանի անդրանիկ որդին Գևորգը ին-
Պուատրիալ տեխնիկումի սովորողներ էինք և նստում էինք միևնույն
աշակերտական նստարանին: Մենք դարձանք մտերիմ ընկերներ և
այս հանգամանքը բնականաբար ինձ մոտեցրեց Թամանյան ըն-
տանիքին:

Թամանյանները բնակվում էին Աբովյան փողոցի վերին մասում,
մի տուն, որը այժմ գոյություն չունի: Միհարկանի, բավականին
բարձր նկուղային հարկով, ոչ մեծ, երեսապատված սրբատաշ երե-
վանյան սև տուֆով մի շենք էր դա, որն իր արտաքին տեսքով նման
էր այն բազմաթիվ շենքերին, որոնք կառուցված էին Ռուսաստանի
համարյա բոլոր նահանգական քաղաքներում միևնույն, այսպես
կոչված «կազիոննի» ոճով: Բնակարանի մուտքը բակից էր՝ պա-
տըշգամբի միջով:

Թամանյանները այդ տանը զբաղեցնում էին երեք սենյակ՝ մե-
կը մեծ, որ նայում էր պատշգամբին, մյուս երկուսը փոքր: Փոքր
սենյակներից մեկը Թամանյանի ննջարանն էր և երբեմն էլ սեղա-
նատուն, մյուսը՝ գրադարանը և աշխատասենյակը, իսկ մեծ սեն-
յակը ընդհանուր էր: Նեղվածք էր բնակարանում, ոճավոր, ընտիր
կահույքի մի մասն էր դասավորված սենյակներում: Սենյակները
զարդարում էին գիպսե դասական ոճի քանդակներ, վազեր, ճար-
տարապետական գործերի և այլ նկարներ:

* *

*

Թամանյանին առաջին անգամ տեսա իրենց տանը, երբ 13—14 տարեկան էի: Բարձրահասակ, վտիտ կազմվածքով, ուժեղ տպավորիչ դիմագծերով, սափրված դեմքով, մուգ ակնոցներով, բավականին խստաբարո մարդու տպավորություն թողեց ինձ վրա:

Նրանից ակնածում էին անխտիր բոլորը, անկախ դիրքից ու պաշտոնից:

Մենք, փոքրերս, հարգելուց բացի վախենում էինք նրանից. վաղ նրան ով բարկացներ կամ բարկացած ժամանակ նկատվեր նրա կողմից... սակայն այդ բոլորը անցնում էր ամպրոպի պես արագ, վայրկյանաբար նա մոռանում էր զայրույթը և նորից նույն, սիրալիր, քաղաքավարի ու բարի Թամանյանն էր:

* *

*

Հաճախ էր պատահում, որ այս կամ այն առիթով ընկերներով ու ընկերուհիներով երեկոները հավաքվում էինք Գևորգենց տանը՝ Նվագում, պարում, զանազան՝ խաղեր էինք կազմակերպում: Քիչ չէր պատահում, որ մեր այս զվարճություններին մասնակցում էին նաև մեծերը ի թիվս որոնց Թամանյանը, որը դառնում էր կարծես պատանի ու մեր ընկերը:

Մի անգամ, չեմ հիշում թե ում ծննդյան օրն էր, հավաքվել էին մտերիմները և այդ երեկո մեծերը, ինչպես ասում են ձեռ առան փոքրերիս (փոքրերն արդեն 18—19 տարեկան էին): Սեղանի՞ն դրված էր ընդամենը մի շիշ սպիտակ գինի, որին մենք քաշվում էինք ձեռք տալ: Մեր բաժակները լցնում էր Թամանյանը: Մենք խմում էինք և գովաբանում գինին: Բոլորի տրամադրությունը շատ բարձր էր, մանավանդ մեծերինը, նրանք ծիծաղում էին ամեն առիթով: Մի խոսքով երեկոն շատ ուրախ անցավ. հետո իմացանք, որ գինին կիսով չափ խառնված էր ջրով ու նոր գլխի ընկանք, թե ինչն էր մեծերի անընդհատ ծիծաղի ու Թամանյանի խորհրդավոր ժպիտների պատճառը:

Զեմ կարող չհիշել բոլորիս հարգելի ու սիրելի, միշտ ժպտուն աչքերով Կամիլա Մատվենային՝ Գևորգի մորը, որը անհուն համբերությամբ ու ներողամտությամբ տանում էր մեր պատճառած բոլոր նեղությունները, Վերին աստիճանի նրբազգաց, բարի, քաղաքավարի ու համակրելի անձնավորություն էր Կամիլա Մատվենան, որի աչքերում դեռ այսօր էլ անմար է մնացել նրա բարձր ժպիտը:

Բարձր էին առհասարակ Թամանյանները. բավական է ասել, որ շնայած բնակարանային նեղ պայմաններին երկար ժամանակ նրանց տանն էր բնակվում Գևորգի քրոջ ընկերուհիներից մեկը, որը ինչ-ինչ պատճառներով ստիպված էր եղել ընդունել ընկերուհու օգնությունը։ Այդ աղջիկը դարձել էր նրանց ընտանիքի անդամը, երեխայի լիակատար իրավունքներով։

* *

*

Հյուրընկալ, պարզ ու հասարակ բարքերի տեր ընտանիք էր Թամանյանների ընտանիքը, որտեղ մեծից սկսած մինչև ամենափոքրը ընդունվում էին հավասար ուշադրությամբ ու հարգանքով։ Այստեղ չկար այն վերապահությունը դեպի փոքրերը, ինչպիսին գոյություն ունի ցավոք մեր համարյա բոլոր և նույնիսկ ինտելիգենտ ընտանիքներում։ Այս վերաբերմունքն էր պատճառը, որը Թամանյանների տունը ազատ, համարձակ մոտք էին գործում նրանց զավակների բոլոր ընկերները առանց խտրության։ Թամանյանների տունը այն տներից էր, որի դռները միշտ բաց էին ամենքի համար։

Նրանց մոտ էին հավաքվում այն ժամանակվա մեր մշակույթի խոշոր դեմքերից շատերը. չէր կարող պատահել, որ Երևան ժամանած որևէ մի գործիչ հայ կամ այլազգի այցելության չգար Թամանյանի օջախին, ծանոթանալու նրան։ Հաճախ նրանց մոտ էին հավաքվում Հակոբ Խաչատրյանցը՝ մեր անվանի թարգմանիչներից, Թորոս Թորամանյանը, Մարտիրոս Սարյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը, Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Շիրվանզադեն, Արտաշես Կարինյանը, Երևանում եղած պահերին այդ ընտանիքի մշտական այցելուներն էին Գևորգ Յակովլովը, Մարիետա Շահինյանը, Եվգենի Լանսերեն—նշանավոր նկարիչը, Կամիլա Մատվենայի հորաքրոջ որդին և էլի շատ ուրիշներ։

Պատահել է, որ ես երբեմն ներկա եմ եղել այն երեկոներին, երբ հավաքված են եղել թվածս մարդկանցից. շատերը։ Զրույցի նյութը միշտ լինում էր մեր մշակույթի տարբեր բնագավառների հարցերը, որը ես լսում էի կլանված ուշադրությամբ ու հափշտակությամբ։ Հարստանում էին իմ գիտելիքները, լայնանում տեսադաշտս, զգում էի, որ հոգիս ցնծում է ուրախությունից։ Այդ երեկոներին ես սովորում էի և իմանում շատ բան, որ ոչ մի գրքում երբեք չէի կարդա և վերջապես հանդիպում էի մարդկանց, որոնց հետ թեկուզ չնշին չափով հաղորդակից լինելը հպարտության զգացումով կարող էր լցնել ամեն մի պատանու սիրտ։

* *

*

Հոյակապ գրադարան ուներ Թամանյանը, Այդ գրադարանը գրավում էր սենյակներից Վեկի մի պատը ամբողջ երկարությամբ ու բարձրությամբ: Գրքերի մի մասը դրված էին պահարանների մեջ, սեղանների վրա և ամենուր, որտեղ հնարավոր էր գիրք դնել: Այստեղ էին հավաքված ճարտարապետությանն ու գեղարվեստի մյուս ճյուղերին վերաբերող հազվագյուտ հոյակապ հրատարակություններ:

Սենյակում կար մի օվալաձև սեղան, մի բազմոց, պատերին փակցված էին Թամանյանի և ուրիշ խոշոր վարպետների ջրաներկ աշխատանքներից: Մի տեսակ կախարդիչ միջավայր էր գրքերի այդ փոքրիկ սենյակը, որ մարդու կտրում էր շրջապատից ու տանում գեղարվեստի հեքիաթային աշխարհ:

Այս սենյակում առաջին անգամ լսեցի Պալադիոյի անունը և առաջին անգամ Թամանյանը ձեռքս տվեց վերածնության այդ մեծ վարպետի լայնածավալ գիրքը:

Այս սենյակում հաճախ ես ու Գևորգը մեր դասերն էինք պատրաստում, Աքիլլեսի գիպսածուլը կիսանդրու վկայությամբ:

Մի անգամ, այսպիսի պարապմունքի պահին ներս մտավ Թամանյանը բարձր տրամադրությամբ և մեզ խնդրեց օգնել իրեն, կարգի բերելու պահարաններից մեկը: Մենք անցանք գործի. իմ ցուցումով տեղափոխում և դասավորում էինք գրքեր, գծագրեր, թղթեր, որի ընթացքում նա մեզ բացատրում էր շատ գծագրեր ու նկարներ ու զրուցում հետներս: Առաջին անգամ ես տեսա նաև նրա երիտասարդ ժամանակվա նկարչության ալբոմներից մեկը, որտեղ նկարված էին կահույքի էսքիզներ և մի շարք ճեպանկարներ:

Թամանյանը քթի տակ մեղմորեն մոմռում էր մի մեղեդի և ժպտում էր շարունակ:

* *

*

1925 թվականի մարտ ամսին էր: Հրազդանի ձորում պիտի հիմնադրվեր Երևանի նոր հիդրոէլեկտրակայանը, որ այն ժամանակ կոչվում էր հիդրոշեն:

Հիդրոշենը մեր հանրապետության այն ժամանակվա խոշոր կառուցվածքներից էր և նոր հիդրոկայանների առաջնեկը: Այդ պատ-

ճառով էլ նրա հիմնադրմանը մեծ հանդիսավորություն էր տրված: Այդ հանդեսին մասնակցում էին Հայաստանի, Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի, Միութենական կառավարությունների անդամները, որոնք Երևան էին եկել Թիֆլիսից, Համամիութենական Կենտգործկոմի նստաշրջանը վերջանալուց հետո, Մասնակցում էին նաև շինարարության բանվորները, ինժեներա-տեխնիկական կազմը, զանազան կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, ռեսպուբլիկայի միակ տեխնիկական ուսումնարանը՝ Երևանի ինդուստրիալ տեխնիկումը ամբողջ կազմով:

Արտասանվեցին խանդավառ ճառեր և ծափերի ու նվագախմբի հնչունների տակ դրվեց կայանի շենքի հիմքի առաջին քարը: Հասարակության զգալի մասը ցրվեց, մնացին շինարարության աշխատողները, կառավարության անդամները, մտավորականներ, որոնք բոլորն էլ հրավիրվեցին Հրազդանի ափին բացված մի երկայն ու ճոխ սեղանի շուրջը նախաճաշելու:

Մենք երեք ընկերներով՝ Գևորգ Թամանյանը, այժմ գիտ. աշխատող Զավեն Հացագործյանը և ես, որ այնտեղ էինք և սպասում էինք հանդեսի վերջին, խառնվեցինք մեծերին և տեղ զրավեցինք սեղանի շուրջը, Թամադային շատ մոտիկ:

Թամադան էր Սերգո Օրջոնիկիձեն, որը իր առաջին բաժակա-ճառերից մեկը նվիրեց Թամանյանին, ջերմ խոսքերով դրվատելով նրան որպես հիդրոշենի նախագծի հեղինակի, շինարարության գլխավոր ինժեների, ճարտարապետի ու մարդու: Կեցցենների ու ծափերի տակ խլացան Թամադայի վերջին խոսքերը: Պատասխան ճառով հանդես եկավ Թամանյանը, որը կանգնած էր սեղանից քիչ հեռու: Չեմ հիշում նրա ասած խոսքերը, բայց այսօրվա պես պարզ հիշում եմ նրա բարձր հասակը, սև գարնանային կարճ վերարկուով, մուգ ակնոցներով, գլխաբաց, գինու բաժակը հուզմունքից դողդողացող ձեռքին: Նա դեռ չէր վերջացրել իր խոսքը, երբ մի խումբ բանվորներ վազեցին դեպի նա, բարձրացրին նրան ձեռքերի վրա և գլխներից վեր պահած բերին իր տեղը: Բոլորը ծափահարում էին նրան:

Մի տարի էր անցել այդ օրից: 1926 թվականի մայիսի 16-ն էր, իրիկնապահ. Երևանը սպասողական ժամեր էր ապրում. նա սպասում էր մութն ընկնելուն, որպեսզի տեսներ իր փողոցների լուսավորումը հիդրոշենից եկող առաջին հոսանքի զորությամբ:

Մի տեսակ տոնական տրամադրություն էր տիրում ամբողջ քաղաքում:

Այժմ, երբ հսկայական հիդրոկայանների գործարկումը դարձել է առօրյա, սովորական մի բան, կարող է զարմանալի, նույնիսկ ծիծաղելի թվալ այդ երևույթը: Բայց այն ժամանակներում, երբ նոր էր սկսվել երկրի վերականգնումը, դա մի իրադարձություն էր. մեր ժողովրդի կյանքում և ով հիշում է այն ժամանակվա Երևանի գիշերների պատմական խավարը, նրանց համար մեծ տոն էր այդ խավարի վերացումը:

Առհասարակ այն տարիների մասշտաբն ու թափը բնականաբար ոչ մի կերպ չի կարող համեմատվել այժմյանի հետ, բայց ամեն մի տուն կառուցելիս, փողոցում մի ծառ տնկելիս, բառացիորեն մի քար քարի վրա դնելիս բոլորը անխտիր, պիտներից սկսած մինչև գիտնականն ու պետական գործիչը անկեղծորեն ուրախանում էին, «գեղորվում», հպարտանում կատարվածով:

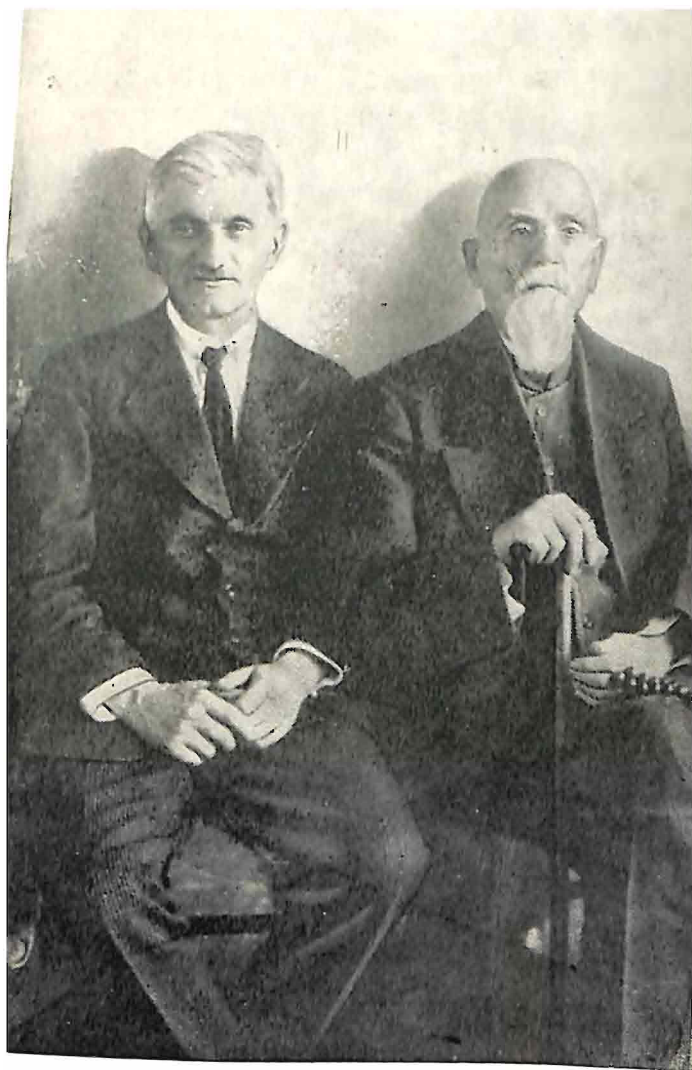
Մի տեսակ ռոմանտիկական պաթոսով էին համակված բոլորը այն ժամանակներում: Եվ ահա մենք երեք ընկերներով դարձյա՛հ Հրազդանի ձորումն ենք այս անգամ տեսնելու, թե ինչպես պիտի գործարկվի Երևանին լույս տվող առաջին տուրբինը:

Գարունը թագավորում է Հրազդանի ձորում: Այնտեղ ուր մի տարի առաջ շինարարական եռ ու զեռ էր, այժմ գետնի միջից վեր էր խոյացել բազալտաշեն, կամարակապ խոշոր լուսամուտներով, պարզ ու գեղեցիկ հիդրոկայանի շենքը:

Հսկայական բազմություն էր հավաքվել շենքի թե շուրջը և թե ներսը: Ճեղքելով բազմությունը, խցկվում ենք ներս, բազմության մեջ տեսնում եմ կառավարության անդամներից շատերին և Թամանյանին, որը հրճվալից դեմքով, ոգևորված խոսում էր. Ժխորի մեջ չէին լսվում նրա խոսքերը և այնպես էլ մեզ չհաջողվեց տեսնել, թե ով կատարեց բացման ավանդական արարողությունը — կարմիր ժապավենի կտրելը, բայց այդ ժապավենի մի կտորը և մկրատը, որով կտրվել էր այն, այժմ գտնվում է Թամանյանների տանը, Գևորգի մոտ:

Մութը սկսում էր ընկնել. որոտընդոստ ծափերի ու թնդանոթների ողջույնի որոտի տակ լսվում էր տուրբինների հռնդյունը և մենք ճեղքելով ամբոխը աճապարում ենք քաղաք:

Մարդիկ ցնծության մեջ են, գրկախառնվում են, համբուրվում... Ամբողջ քաղաքը լցվել է Աբովյան փողոցը, որը ողողված էր պայծառ լույսերով. քաղաքը տոնում էր լույսի հաղթանակը:

Թաճանյանը հոր հետ. 1932 թ.

* *
*

Սիրող հայր էր Թամանյանը, ուշադիր դեպի իր ընտանիքը։ Երեխաներից որևէ մեկի ամենաշնչին հիվանդության դեպքում սաստիկ հուզվում էր։ Արտակարգ էր նրա սերը դեպի դուստրը՝ Վարվառան, որին ընտանիքում Արոչկա էին ասում։ Շիկահեր, կապուտաշյա աղջիկ էր, մեզնից վեց տարով փոքր, աշխույժ, միշտ ցանկանում էր մասնակցել մեծերիս խաղերին և մենք էլ միշտ աշխատում էինք խուսափել այդ ընկերակցությունից համարելով նրան փոքր։ Քիչ չէ պատահել, որ այս կամ այն պատճառով, երբեմն մեր մեղքով, երբեմն էլ մեզնից անկախ լացացրել ենք Արոչկային և այդ պատճառով էլ արժանացել Թամանյանի խիստ հանդիմանությանը։ Իհարկե ամենից շատ և անմիջական տուժողը այդ հողի վրա միշտ լինում էր Գևորգը։ Տարիների հետ միասին վերացավ մեր միջի անջրպետը և Արոչկան դարձավ մեր ընկերը։

Ծաղկածորում, սեպտեմբերի սկզբներին, մի օր կարդացի Արոչկայի մահվան լուրը...

Երբ ես վերադարձա Երևան, Արոչկային արդեն հողին էին հանձնել։ Երեկոյան գնացի Թամանյանների մոտ, Անհուն վիշտը համակել էր բոլորին։ Իսկ Թամանյանն ինքը նստած էր լուռ, նման փլված ամրոցի...

Այս դեպքից բավական հետո էր, մի խոսակցության ժամանակ երբ խոսք եղավ Թամանյանի նոր ստեղծագործությունների մասին, նա տխուր ձայնով ասաց՝ «Ժողտունը կարապի երգն է»... չգիտեմ նա դրանով ակնարկում էր իր ստեղծագործական աշխատանքների մասին, թե՞ նախազգում էր իր մոտալուտ մահը...

Դստեր մահվանից հետո բարեկամների խորհուրդով նա սկսեց մասնակցել ճարտարապետական ու առհասարակ հասարակական կյանքին։ Նախագահեց մի շարք ճարտարապետական ժողովների, եղավ Մոսկվայում, ուր նրան հրավիրեցին որոշ ժամանակով դասախոսելու Ճարտարապետության ակադեմիայում։ վերադարձավ այնտեղից համեմատաբար լավ տրամադրված։

* *
*

Ժողտան կառուցման բուռն շրջանն էր։ Թամանյանը ամբողջովին նվիրված էր իր այդ ստեղծագործության իրականացման գործին, Բառացիորեն օրերով չէր հեռանում շինարարությունից։ Դրա-

նով նա կարծես ցանկանում էր գտնել իր վշտաբեկ սրտի սփոփանքը:

Մի օր, շենքի վրա եղած պահին նա մրսում և հիվանդանում է գրիպով: Դեռևս հիվանդությունից չապաքինված շինարարությունից նրան կանչում են մի կարևոր գործով, նա գնում է, այնտեղ նորից մրսում, վերադառնում տուն, այս անգամ պառկում թոքերի րորբոքումով...

Թույլ առողջության տեր էր Թամանյանը և նրա առանց այն էլ հյուծված մարմինը չի կարողանում դիմանալ հիվանդությանը և կարճատև պայքարից հետո անձնատուր է լինում... Դա 1936 թվականի փետրվարի 20-ն էր:

Վերջին անգամ տեսա Թամանյանին պառկած իր հավիտենական մահճի մեջ...

Բազմամարդ էր հուղարկավորությունը, սրտաբույժ, Նույն օրը լույս տեսավ Ջարենցի նշանավոր ոտանավորը «Մահվան տեսիլ» վերնագրով, նվիրված Թամանյանի հիշատակին:

Թամանյանին թաղեցին հին գերեզմանատանը, մեր մշակույթի գործիչների պանթեոնից քիչ հեռու. գրանիտյա հղկած մի պարզ սալ դարձավ նրա տապանաքարը...

Հազվադեպ առիթներով, երբեմն այցելում եմ Թամանյանի շիրիմին, և ամեն անգամ նայելով այդ համեստ, հնամաշ սալին, սրտի մի թաքուն ճմլտոց եմ զգում: Ի՞նչ է պատճառը չգիտեմ, հուզվում եմ խոհերով ու աչքիս առաջ նորից բարձրանում է այն մարդու հսկա կերպարը, որը իր հանճարն ու հրաբորբոք սիրտը նվիրաբերեց հայրենի մշակութին...

ՄԵԾ ԱՐՎԵՍՏԱԳԵՏԸ

Ալեքսանդր Թամանյանին առաջին անգամ տեսել եմ 1924 թվականին Մոսկվայում, «Խորհրդային Հայաստան» կինոնկարում, որտեղ Երևանի առաջին հիդրոկայանի շինարարության վրա երևաց նրա բարձրահասակ և նիհար ֆիզուրան շտապ, հատու քայլվածքով, կարճ բաճկոնով, մուգ ակնոցներով: Նա անցնում էր հողաթմբերի վրայով, իսկ կադրը հանված էր ցածից:

Զգիտեմ ինչո՞ւ մի քանի վայրկյան տևող այդ կադրը հիշեցրեց ռուս անվանի նկարիչ Վ. Սերովի «Պետրոս Մեծը Նևայի ափին» հայտնի նկարը: Թերևս երկուսի էլ թեման շինարարությունն էր, զուցե և Պետրոս Մեծի ու Թամանյանի երկար հասակը, արագատեմպ շարժումները:

Այնուամենայնիվ, երևակայությանս մեջ երկուսի կերպարները զուգորդվեցին, կապվեցին իրար:

Այդ տարին ես Վխուտեմասի՝ ճարտարապետական ֆակուլտետի երկրորդ կուրսի ուսանող էի, և իմ մեջ զորեղ գծագրվեց Թամանյանի խորհրդավոր կերպարը, կասեի՝ լեգենդար կերպարը:

Մինչ այդ Երևանից Մոսկվա եկողները մեծ ոգևորությամբ պատմում էին քաղաքի շինարարության ու նոր կյանքի մասին «հայրենի կտուրի տակ»: Առաջիններից էր Մարտիրոս Սարյանը, որ դեռ 1921 թ. օգոստոսին ընտանիքով փոխադրվել էր Երևան ու իրեն երջանիկ էր զգում իր հողաշեն բնակարանում:

Եկավ իմ փոքրիկ սենյակը լազարյան ճեմարանի՞ բակում:

Խոսեց շինարարության մասին, Թամանյանի և քաղաքի նոր

հատակագծի մասին, քանդվող խարխուլ տների մասին, այգեպանների դժգոհության մասին ու այն ծավալվող բողոքների մասին, որ կապված էին Թամանյանի նախագծով կատարվող քաղաքի արմատական վերակառուցման հետ:

Իմ երազը դարձավ տենեկ Թամանյանին:

1926 թվականի գարնանը, երբ Կարո Հալաբյանի հետ ամառային արձակուրդին հկանք Երևան, մեր առաջին գործն հղավ այցելել Թամանյանին: Հեռախոսով պայմանավորվեցինք թե երբ կարելի էր արվեստանոցում հանդիպել:

Ժողտան թատրոնի շինարարական հրապարակի վրա էր կառուցել Թամանյանն իր փայտաշեն արվեստանոցը, որտեղ մշակվում էին Երևանի հատակագիծը և ճարտարապետի մյուս գործերը:

Նշանակված օրը, ժամանակից շուտ, մոտեցանք արվեստանոցին: Թեև դուրսը մթնշաղ էր, սակայն արվեստանոցի ներսում էլեկտրական լուսավորություն կար: Լուսամուտից նայեցինք, տեսա ծանոթ ֆիգուրան սև կոստյումով քայլում է հտ ու առաջ պատից կախված գծագրերի առջև: Տեսանք, ինչպես Թամանյանը գրպանի ժամացույցը ընդհուպ մոտեցրեց աչքերին: Մենք էլ մերը նայեցինք — դեռ երկու ռուպե կար նշանակված պահին: Ուղիղ ժամը 8-ին ներս մտանք արվեստանոց հոգմունքով ու երկյուղածությամբ:

Թամանյանը մեզ ընդունեց սիրալիր, ասես վաղեմի ծանոթների և անմիջապես անցավ գործի: Նա նկարագրեց քաղաքի տեղագրումը, ռելեֆը, քամիների տւժն ու ուղղությունը, բացատրեց ընտրված հատակագծային կոմպոզիցիայի առանձնահատկությունները, քաղաքի կառուցվածքը, և վերջապես, իրականացման դժվարությունները:

Խոսելիս, նա ճոճվում էր առաջ ու հտ, մերթ հենվում էր աջ ոտքի վրա, մերթ ձախ՝ ձեռքում սեղմելով փայտիկը, որով նացույց էր տալիս քաղաքի ապագա անսամբլները:

Թամանյանը 48 տարեկան էր, սակայն անժամանակ ծերացած, մարդու տպավորություն էր թողնում: Լսել էինք, որ մի քանի տարի առաջ կորցրել էր իր դեռատի աղջկան:

Մի երեկո հյուր էի թամանյանի տանը: Զրույցի ընթացքում միտք հղացավ հրատարակել նրա ստեղծագործությանը նվիրված մի մենագրություն:

— Գիտե՞ք, ես մտադրություն ունեմ ինքս կազմելու և հրատարակելու իմ գործերն առանձին հատորով,— ասաց թամանյանը,— յուրաքանչյուր շենքին կցելով հատուկ բացատրագիր: Ես այդ գործն արդեն սկսել եմ:

Ինձ թվաց, որ թամանյանն ուզում էր իրականացնել վերածնության վարպետների՝ Վինյուլայի, Պալլադիոյի օրինակով մի գիրք, որտեղ թերևս մեր պատմական հուշարձանների մի քանի նմուշների կողքին կդներ նաև իր երկերը, իր սեփական մեկնաբանություններ:

Եթե թամանյանին հաջողվեր գլուխ բերել այդ հույակապ ծրագիրը, ապա կոմանայինք բացառիկ մի աշխատություն հայ ճարտարապետության վերաբերյալ:

Դժբախտաբար նրա այդ ցանկությունը մնաց անկատար:

Թեյից հետո թամանյանն ինձ հրավիրեց մի փոքրիկ սենյակ, որտեղ պատին փակցված էր հոր լուսանկարը, շատ նման իրեն՝ թամանյանին: Ապա բացեց մի խոշոր թղթապանակ ու մեկիկ-մեկիկ սկսեց ցույց տալ ռուս դասական ճարտարապետության վարպետների ձեռքով կատարված գծագրերը, որոնք ինքը ձեռք էր բերել Պետերբուրգում մի պառավ կնոջից ու այսպիսով փրկել անդարձ կորստից:

Թամանյանը մեծ զգուշությամբ ու խնամքով, մատների ծայրերով առնում էր յուրաքանչյուր թերթը և իր հիացմունքն էր արտահայտում նրա նկատմամբ: Այսպես մեկը մյուսի հետևից անցան Կամերոնը, Կազակովը, Վորոնիխինը, Ստարովը...

— Ինձ ավելի մոտ է Կամերոնն իր նրբությամբ ու լիրիզմով, ես նրան շատ եմ սիրում,— ասաց թամանյանն ակնածանքով:

Հանեց Կամերոնի ինքնագիր մի նամակը, որի տակ դրված էր ճարտարապետի ստորագրությունը:

Այդ երեկո իմ աչքերի առջև փարթամ ծաղկի պես բացվեց Թամանյանի հարուստ էրուդիցիան:

Աբովյանով բարձրանալիս տեսա նորակառույց ունիվերսալ խանութի շենքի առջև, Սպանդարյան փողոցի կողմից, կանգնած Թամանյանին ու Սարյանին:

Մոտեցա:

— Գիտեք, ընկեր Մազմանյան, լավ են գտնված բացվածքներն իրենց մասշտաբով: Ինձ հետաքրքրում էր, թե ինչպես կկարգացվեն նրանք Լենինի հրապարակից, երբ այս շենքերը վերացվեն ու տեղը վերածվի բուլվարի:

Ունիվերսալ խանութի շենքի պատերն էին կանգնած մեր առջև, շենքն ավարտված չէր տակավին, սակայն Թամանյանին մտահոգում էր կառուցվող շենքի բացվածքների ներդաշնակովթյունը, ապագա, դեռևս գոյություն չունեցող հրապարակի համար՝ իր կառուցած Կառավարական տան բացվածքների հետ մասշտաբի տեղակեցում:

— Ես հիմա հանգիստ եմ, — ասաց վարպետը ժպտալով:

Սարյանը, ինչպես նկատեցի նրա դեմքի արտահայտութունից, գոհունակությամբ ընդունեց Թամանյանի խոսքերը:

1933 թվականն էր: Թամանյանի մոտն էի, արվեստանոցում: Ցույց տվեց գուաշով թե պատկերով կատարած մի հեռանկար, որ պատկերացնում էր դեպի վեր խոյացող ծավալներով մի շենք՝ պսակված Լենինի արձանով:

— Երկրորդ խորհուրդների պալատն է, — ասաց Թամանյանը աննկատելի ժպիտն աչքերին: Իսկապես, պատկերացված շենքն իր կոմպոզիցիայով նման էր ճարտարապես Բ. Իոֆանի խորհուրդների պալատի ընդունված նախագծին³: Սակայն ցածի մասը ժողտունն էր, որի բեմի վրա բարձրացող ծավալներն ու կամարները պահում էին իրենց վրա Լենինի արձանը:

Զգուշորեն հայտնեցի իմ տարակուսանքը, որ նախատեսված բարձրովթյունը չի բռնի մեր մայրաքաղաքի ընդհանուր մասշտաբին:

— Միանգամայն ճիշտ է, բայց տեսեք, որ այսպիսի առաջադրանք եմ ստացել ես:

Ժողկոմխորհի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը իբրև մեծ

հայրենասեր, ոչնչով չեր ուզում ետ մնալ մեր Միության առաջընթացից ու ցանկությունն էր հայտնել քաղաքի խոշորագույն շենքին տալ վերասլաց կերպարանք, ինչպիսին պետք է ունենար խորհուրդների պալատը Մոսկվայում:

Մի քանի օրից հետո Տեր-Գաբրիելյանն իր մոտ հրավիրեց Թամանյանին, որը կռահելով, որ խոսքը լինելու է վերոհիշյալ նախագծի մասին, խնդրեց ինձ հետը գնալ:

Ես մտա առանձին, իբր այլ նպատակով: Իսկապես Տեր-Գաբրիելյանի առաջին խոսքը եղավ.

— Արի Միշային հարցնենք, տեսնենք նա ինչ կասի,— ու բացատրեց խնդիրը:

— Սահակ Միրզոկիչ, մեր թատրոնը կենտրոնական առանցք ունեցող առաջին շենքն է ողջ Միության նորագույն ճարտարապետության մեջ և ճիշտ լուծված ֆունկցիոնալ առումով, դիտելի բոլոր կողմերից ու կապված է իր շրջապատի հետ: Եթե դրան արհեստականորեն ավելացնենք ավելորդ ծավալներ, նախ շենքն ինքը կտուժի և ապա կլինի կրկնություն, ճարտարապետական հղացման տեսակետից:

— Կարճ ասա, սրտովդ չի,— կտրեց ինձ:

— Այո,— ասի:

— Լավ, կմտածենք:

Դուրս եկանք: Թամանյանի ուրախությունը չափ չկար: Իջնելիս մեկի տեղը երկու աստիճան էր ուզում ոտքը դնել, բռնեցի թևից:

* *
*

Թամանյանի մեծ տղան՝ Գևորգը սովորում էր Շինարարական ինստիտուտում, որի դիրեկտորը ես էի այդ տարիներին: Մի օր Թամանյանը գանգատվեց տղայից, թե իրեն չի լսում, քիչ է փստում արվեստանոցում և ժամանակը վատնում է սպորտի վրա:

— Խնդրում եմ, խոսեք. հետը, կարծում եմ Ձեզ կլսի:

Իհարկե, ես չխոսեցի Գևորգի հետ՝ քաջ իմանալով նրա հասակի պահանջները, որից ինքը՝ վարպետը բավական հեռացել էր ու թերևս մոռացել:

Գևորգը շուտ ընկավ ստեղծագործական հունի մեջ, զգաստացավ: Գուցե մի օր էլ ինքը գանգատվի իր տղայից, թե ժամանակը վատնում է սպորտի վրա: Ինչ կարող ես անել...

1935 թվականի աշնանը գիտական նպատակներով մեկնելու էի արտասահման, Գնացի Թամանյանի մոտ մնաս բարովի: Սակայն մեծ եղավ զարմանքս, երբ հայտնեց, որ գալու է կայարան: Եվ, իրոք, ճանապարհողների բաղմոթյան մեջ երևաց Թամանյանը:

— Ի՞նչ կցանկանայիք, որ բերեմ Ձեզ համար, Ալեքսանդր իվանովիչ,— հարցրի ես:

— Կավ տպավորություններ,— ասաց վարպետը:— Ես կցանկանայի, որ երբ բարձրանաք Ակրոպոլ⁴, նստեք մի քարի վրա ու ճաշակեք Պարթենոնի⁵ մարմարի ու երկնքի կապույտի ներդաշնակությունը և հիշեք ինձ:

Համբուրվեցինք ջերմագին: Գնացքը շարժվեց: Բաղմոթյան մեջ նշմարվում էր Թամանյանի գլխի ճերմակը, որ հետզհետե հեռացավ ու ծածկվեց, երբ գնացքը թեքվեց դեպի արևմուտք, և իմ աչքերի առջև իբրև ցնորք վեր ելավ Մասիսը՝ ճերմակ գագաթը մայր մտնող արևով ոսկեզօծված:

Ակամա մտքովս զուգահեռ անցավ երկու ճերմակ մասիսների միջև—մեկը՝ հայ ճարտարապետության, մյուսը՝ հայոց պատմություն:

Սրբությունամբ կատարեցի Թամանյանի ցանկությունը. Ակրոպոլում, Հելլադայի անամպ երկնքի կապույտի վրա զմայլանքով ճաշակեցի Պարթենոնի սյուների թափանցիկ մեղրամոմի ոսկեգույնն ունեցող օնիքսի անզուգական համադրությունը, որպես մանկան ժպիտ, որ բացեց ինձ համար Թամանյանի նրբին ճաշակը, դասական ու կիրթ աչքը:

Մի այլ առիթով նա խոսել է ոսկու և փղոսկրի չքնաղ համադրության մասին:

Վարդագույն տուֆի փայլուն մետաքսի և նույն տուֆի փոշուց պատրաստած փայլատ ծեփի համադրությունը կառավարական տան ճակատին Թամանյանը, իր ասելով, արել է ֆակտուրայի և գունային նկատառումներով՝ ստեղծելով ներհակություն փայլեղ և փայլատ հարթությունների միջև՝ շեշտելու համար բնական քարի գունային հատկությունները:

Հրազդանի ձորում առաջին հիդրոկայանի շենքը իր բազալտի անփույթ թվացող տաշվածքով ու շարվածքով միևնույն բազալտի ժայռերի միջավայրում օրգանական, բնական ծնունդի կերպարանք ունի:

Ոսկի՝ աչք...

Բամանյանի դիմանկարը

Գործ՝ Մ. Սարգսյանի, 1933 թ.

* * *

Թամանյանը հրաժարվեց «Գրքի պալատի»՝ մրցանակաբաշխությանը մասնակցելուց, ինչպես և Տաշքենտի թատրոնի միութենական մրցանակաբաշխությունից:

Իմ հարցումին, թե ի՞նչն է պատճառը, Թամանյանը պատասխանեց.

— Արդեն ձեռքիս տակ երկու խոշոր գործ ունեմ,— Ժողտունը և Կառավարական տունը, որ միանգամայն բավական է ինձ: Դեռ չատ բան կա նրանց վրա անելու: Վախենում եմ չհասցնեմ:

— Ինչո՞ւ եք այդպես կարծում:

Հենվեց աթոռի մեջքին, պլուխը թեքելով դեպի աջ ուսը և ասաց մեղմիվ.

— Թատրոն նախագծող ճարտարապետներից և ոչ մեկը իր կենդանության օրով չի տեսել իր կառուցվածքն ավարտված: Այդ վախն ինձ հետ է պահում:

Առհասարակ Թամանյանն ուներ որոշ նախապաշարումներ, օրինակ, վախ ուներ դեպի 13 թիվը: Այդ թվերին նշանակված ժողովներին չէր գալիս: Մենք էլ ճարտարապետների միության ժողովները այդ օրերը չէինք նշանակում՝ Թամանյանի ներկայությունն ապահովելու համար:

* * *

Թամանյանի կազմած նախագծերի ու կառուցած շենքերի վրա են սովորել ու դաստիարակվել ճարտարապետների մի քանի սերունդ:

Թամանյանի գոյությունն իսկ մեզանում ինքնին նշանակալից մի երևույթ էր: Նա վստահություն էր հաղորդում մեր քայլերին և պատասխանատվության խոր զգացում ներշնչում մեզ:

Թամանյանը ներշնչեց հայ ճարտարապետությանն արտակարգ համարձակություն, ստեղծագործական վիթխարի կամք՝ բարձր թռիչքների ու վսեմ խոչանքների համար: Նա ոչ միայն բարձրացրեց հայ ճարտարապետությունը նոր դասական գազաթների, այլև մտքրեց նրա մեջ խորապես ինքնուրույն ազգային հատկանիշներ:

Սերունդները միշտ երախտապարտ կմնան ու լցված խոր ազգային հպարտությամբ մեծ արվեստագետի հանճարեղ գործունեության հանդեպ:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԳԵՐԱԶԱՆՑՎԱԾ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՐ

Ավելի քան երկու տասնյակ տարի է անցել, ինչ չկա թամանյանը, բայց նրա նշանակությունը ժամանակակից հայ ճարտարապետության մեջ ոչ միայն չի նվազել, այլ, ընդհակառակը, տարեց-տարի մեծացել է: Բարձր վարպետության հասած ճարտարապետին, գեղարվեստական կուլտուրայի ուրիշ ասպարեզների գործիչների համեմատությամբ, ինչպես, ասենք, դերասանի, նկարչի, գրողի կամ երաժշտի, հազվադեպ է հաջողվում համաժողովրդական համբավ ձեռք բերել: Պետք է իրոք անգերազանցելի տաղանդի տեր լինել, ինչպես թամանյանը, որպեսզի ունենալ լայն ճանաչում և հաստատուն տեղ գրավել պատմության մեջ:

Քիչ է գրվել թամանյանի ստեղծագործության մասին: Եղած փոքրածավալ հրապարակումները հանգամանորեն չեն լուսաբանում ճարտարապետի բազմակողմանի գործունեությունը: Հանրագումարի չեն բերված՝ նաև նրա տեսական ասույթները, որոնք շատ-շատերի համար մնում են բոլորովին անհայտ:

Թամանյանի ստեղծագործությունն անպայման արժանի է մենագրական ուսումնասիրության: Իրեն՝ թամանյանի ցանկությունը, կազմել մի աշխատություն՝ իր նախագծերի բոլոր տարբերակներով, նկարներով ու լուսանկարներով պատկերազարդ, մոտավորապես իտալական վերածննդի վարպետների՝ Պալլադիոյի, Վինչուլայի և ուրիշների նման, մնաց անկատար: Թամանյանի այդ մտադրությունն են վկայում նրա ինչպես նախագծերի, այնպես էլ իրականացված կառուցումների գծագրերի պատճենները, որ նա հավաքել էր Կիրով ու խնամքով: Շատ գծագրեր հատկապես ընդօրինակվում էին տպագրության համար պիտանի որակով: Որքան շուտ

գրվի այդ մենագրությունը, նա այնքան ավելի պայծառ լույս կսփռի Թամանյանի գործունեության վրա, քանի որ նրան լավ իմացող ժամանակակիցները, որոնց հետ նա բազմիցս զրուցել ու խորհրդակցել է ստեղծագործական հարցերի շուրջը, հեռանում են կյանքից:

* *
*

Թամանյանին կարելի էր տեսնել ամենուրեք: 30-ական թվականների Նրևանի բնակիչների հիշողության մեջ ամուր տպավորվել է իրեն հատուկ հաստատուն ու առույգ քայլվածքով այդ մարդու կերպարանքը այս կամ այն շինարարությունն շտապելիս, կամ էլ իր ճարտարապետական արվեստանոցի ճանապարհին: Շատ հաճախ էր նա մեկնում շրջանները՝ կառուցված շենքերին կամ հայհին ճարտարապետության հուշարձաններին ծանոթանալու:

Խոսում էր Թամանյանը հանգիստ, անշտապ, հակիրճ: Մի քանի դիպուկ, մատչելի բառերով նա բացատրում էր նախագծի բովանդակությունը, երբեմն էլ քննադատական դիտողություն անում արծարծված հարցի վերաբերյալ, տալիս էր հանձնարարություններ ու խորհուրդներ: Հազնում էր միշտ միևնույն ձևի կոստյում, ձմեռը՝ սև, ամռանը՝ բաց գույնի: Պիրկ գրկող պիջակը և նեղ անդրափարտիքը նրա նիհարավուն կերպարանքին տալիս էին ընդգրծված բարեձևություն: Գլխին շլյապա՝ թեթևակի թեքված դեպի աջ, ձեռքին՝ ամուր ձեռնափայտ: Կարճ խուզած ճերմակող մազերը և բելիերը, ամուր սեղմված շուրթերը, փոքր ինչ սապատավոր քիթը, սև ակնոցները, որ կրում էր ամռանը, նրա արտաքինին տալիս էին տպավորիչ տեսք: Համեստությունը, հասարակական դիրքով ու կուլտուրայով տարբեր մարդկանց հետ վարվելու ձևը, նրա զրույցների բովանդակությունը և շատ ուրիշ հատկանիշներ, որոնք վկայում էին նրա հոգու մեծ կուլտուրան ու անբավ էրոտիցիան, զրուցակցի մեջ հարգանք էին ծնում դեպի նրա անձը:

* *
*

Այն պայմանները, որոնց մեջ Թամանյանն ստեղծում էր իր նախագծերը, բավական համեստ էին: Սկզբում նրա արվեստանոցը գտնվում էր Աբովյան և Դոկտորոսկայա փողոցների անկյունի հին, միհարկանի առանձնատանը, երեք փոքր սենյակներ տան երկաթուղյամբ ձգվող բակի լայն պատշգամբով: Բոլոր սենյակները

լցված էին գծագրական սեղաններով. հաճախ էլ, Թամանյանի բացակայության ժամանակ, որևէ գծագրական տախտակ տեղ էր գտնում նրա աշխատանքային սեղանի վրա: Պատերին փակցված էին արվեստանոցում մշակվող օբյեկտների ճակատների, առանձին մանրամասների ու ֆրագմենտների գծագրեր:

1929 թվականի ապրիլին արվեստանոցը տեղափոխվեց նոր շենք, որ կառուցվել էր Ժողտան շինարարական հրապարակում՝ Սպերայի և բալետի թատրոնի, ինչպես և Հողժողկոմատի շենքի նախագծերի վրա առաջիկայում կատարվելիք աշխատանքների կապակցությամբ: Դա Թամանյանի կողմից հատկապես նախագծված, փայտաշեն, ճարտարապետական արվեստանոց էր, որը ոչ միայն իր պլանա-ծավալային կոմպոզիցիայով, ճարտարապետական ու կառուցվածքային մանրամասներով, այլև անձեփ սոճու խեժահոտով Թամանյանին հիշեցնում էր Ռուսաստանի գերաններից շինված կառույցները և մասնավորապես Յարոսլավլի հորեկյանական ցուցահանդեսը:

Հիմնական սենյակները խմբավորված էին ոչ լայն նախասենյակի շուրջը, որը տանում էր ընդարձակ եռանիստ էրկեր ունեցող աշխատասենյակը: Դեպի աջ գտնվում էր օժանդակ մի փոքրիկ սենյակ, որը ելք ուներ հետևի կողմից: Դեպի ձախ՝ գծագրական մեծ սենյակն էր, իսկ սրա հանդիպակած կողմում մոդելների սենյակը:

Աշխատասենյակի կահավորումն ավելի քան համեստ էր: Մուտքից ձախ, պատի մոտ՝ գծագրական սենյակի դռան կողքին, դարչնագույն ծածկոցով հասարակ գրասեղան կար, վրան հասարակ թանաքաման, պրեսպապյե սպիտակ մարմարից, մատիտների գավաթ, ձեռքի զանգ, բացովի օրացույց և կանաչ լուսամփոփով լամպ: Պատի վրա, չոր թիկնաթուղի վերևում, սև շրջանակի մեջ լուսանկար՝ Լենինը կարդում է «Պրավդան», ներքևում՝ պատից կախված հեռախոս: Սենյակի մեջտեղը մուգ կարմիր կտորով ծածկված սեղան՝ խորհրդակցությունների համար: Մյուս պատերի մոտ պահարաններ՝ արխիվային գծագրերի համար:

Ի տարբերություն աշխատասենյակի, գծագրական դահլիճը լավ հարմարեցված էր նախագծային պրոցեսի հետ կապված ալկա-ալ աշխատանքների համար: Շենքը հավասարաչափ լուսավորվում էր եռափեղկ հինգ լայն լուսամուտներով, որոնք դասավորված էին դեպի հյուսիս նայող պատի երկայնքով: Այդ պատի մոտ դրված էին աշխատասեղաններ՝ երկու-երեք շարք, ըստ գծագրական տախտակի մեծությամբ: Այս լայն լուսամուտներին հանդի-

Մ. Սարյանը, Ա. Բամանյանը, և Մ. Մաղմաղյանը. 1984 թ.

պակած պատի կենտրոնում, երկու փոքր լուսամուտների միջև հարթ ֆաներապատ մակերևույթ էր պատրաստված (3,0×3,5 մ) ձեռնափսերի շարվոնների գծագրության համար: Քիչ հեռու, լուսամուտի տակ, պատի մեջ ամրացված էր գծագրերը լուսազգա թղթի վրա բաղմամբ պատճենահանման շրջանակը: Պատերի վրա, շատ տեղերում, հատուկ թարեքներ կային՝ գծագրերի ժամանակավոր պահպանման համար:

Այս երկու սենյակներում աշխատում էր Թամանյանն իր կյանքի վերջին տաս տարիներին: Դա վարպետի առավել արգասավոր գործունեության շրջանն էր, երբ նա ստեղծում էր իր ճարտարապետական լավագույն կոթողները, դրանց թվում Կառավարական տունը և Օպերայի ու բալետի թատրոնի շենքը:

1924—28 թթ. ճարտարապետական արվեստանոցի աշխատակիցների մեծ մասը կազմում էր բարձրագույն կրթությունը չափարտած երիտասարդությունը, հիմնականում Պետական համալսարանի տեխնիկական ֆակուլտետի՝ ուսանողներ: Այդ տարիներին սկսնակ շինարարներից շատերը ձգտում էին ընկնել Թամանյանի արվեստանոցը, որովհետև համոզված էին, որ այնտեղ ձեռք կբերեն ոչ միայն պրակտիկանտի գործնական փորձ, այլև կհաճախեն իրենց ճարտարապետական-տեսական գիտելիքները: Արվեստանոցում աշխատող երիտասարդության մեջ աչքի էին ընկնում Ս. Ռաշմաճյանը և Գ. Բաղալյանը, որոնք գրաֆիկական և նկարչական ակնառու ընդունակություններ ունեին: 1926 թ. մարտին իմ ընկեր, համակուրսեցի Ս. Ռաշմաճյանի հանձնարարականով ես ներկայացա Թամանյանին իբրև մի ուսանող, որ կարող է գծագրողի (որի կարիքն այն ժամանակ զգացվում էր) պարտականություններ կատարել, Ավագ սերնդին պատկանող աշխատակիցների մեջ էր Ս. Իլյինան, որ անցյալում եղել էր Թամանյանի սանը ս. Պետերբուրգում, Կանանց բարձրագույն ճարտարապետական դասընթացներում:

1925—26 թթ. Թամանյանը, Երևան քաղաքի հատակագծի մշակման մեծ աշխատանքից բացի, կատարում էր մի քանի ավանների հատակագծեր, զանազան բնակելի, հասարակական և արդյունաբերական կառույցների նախագծեր:

Անձամբ ես մասնակցել եմ Սարգսյանների (այժմ Հոկտեմբերյան) բամբակի գործարանի աշխատողների համար կոտեջի տիպի բնակելի տների և առանձնատների աշխատանքային գծագրեր կազմելու գործին: Ես Գ. Բաղալյանի խմբի մեջ էի: Նա էր սովորաբար առաջադրանքներ տալիս և ընդունում աշխատանքը: Այնու-

ամենալուրջ, Թամանյանը շատ հաճախ անձամբ նայում էր իմ գծագրերը, որը ստիպում էր ինձ անհանգստանալ արածս գործի որակի համար:

Աշխատանքն արվեստանոցում ոչ միայն կարգ ու կանոն էր սովորեցնում ու ստիպում մեծ պատասխանատվությամբ վերաբերվել ստացած առաջադրանքներին, այլև արագորեն հարստացնում էր գիտելիքներս: Ես ուշադիր հետևում էի ինձ շրջապատողների աշխատանքին, անկեղծորեն ուրախանալով նրանց հաջողությամբ: Ինձ համար մեծ գովեստ էր մի անգամ իմ աշխատանքի մասին Թամանյանի արտահայտած խրախուսական կարծիքը, քանի որ ես ճանաչում էի նրան իբրև չափազանց խտրապահանջ ղեկավարի: Դժբախտաբար, այդ տարիներին ես երկար չմնացի արվեստանոցում:

Երկրորդ անգամ Թամանյանի մոտ ընկա 1929 թվականին՝ իմ հաշվումներով և աշխատանքային գծագրերով կառուցված Երևանի ջրմուղի-աղբյուրակապման շենքի և երկու ջրամբարների վրա ուսանողական արտադրական պրակտիկա անցկացնելուց հետո: Այդ ժամանակ Թամանյանը կազմում էր փորձառու գրաֆիկների հատուկ խումբ՝ Ժողտան աշխատանքային նախագծի գծագրերը կատարելու համար: Շինարարական աշխատանքները սկսեցին հաջորդ տարվա գարնանից: Մ. Գրիգորյանի հանձնարարականով ես բախտ ունեցա մասնակցելու այդ մեծ և հետաքրքիր աշխատանքին:

Արվեստանոցի աշխատակիցների կազմը սահմանափակ էր: Առավել փորձառու մասնագետները, որոնք մի քանի տարի աշխատել էին այնտեղ՝ ճարտարապետներ Ն. Բասինը և Ս. Սաֆարյանը էին: Ոմանք, ինչպես Մ. Գրիգորյանը, աշխատում էին համատեղության կարգով, երեկոյան: Շուտով, սակայն, նրանք թողին արվեստանոցը, անցնելով ինքնուրույն աշխատանքի՝ նախագծային այլ կազմակերպություններում: Մոտավորապես 1930 թվականի ընթացքում գրեթե ամբողջովին փոխվեց աշխատակիցների հիմնական կազմը, համալրվելով երիտասարդ ճարտարապետներով: Ինչպես լինում է սովորաբար, կային նաև մի քանի գծագրող աշակերտներ, որոնց անձամբ ուսուցել էր Թամանյանը: Ժամանակի ընթացքում նրանք դարձան բարձրորակ գծագրողներ: Ե՛վ նրանք, և՛ երիտասարդ ճարտարապետները, փոքր բացառությամբ, մնացին արվեստանոցում մինչև իրենց ղեկավարի կյանքի վերջին օրերը:

Թամանյանը մեծ սեր էր վայելում շրջապատում: Նա բացառիկ կարգապահ և շատ խստապահանջ մարդ էր իր պարտականությունների նկատմամբ: Նրա համեստության մասին են վկայում կենցաղային այն պայմանները, որոնց մեջ ապրում էր նա:

Իրեն խառնվածքին բնորոշ հատկանիշները Թամանյանը խրախուսում և փնտրում էր իր ընկերների ու աշխատակիցների մեջ: Շրջապատի մարդկանց հատկապես զարմացնում էր որևէ մեկին տրված նրա խոստման անթերի կատարումը: Երբեք չեմ մոռանա 1929 թվականի նոյեմբերին պատահած հետևյալ դեպքը:

Իբրև կանոն, Թամանյանը մանրամասն ստուգում էր աշխատանքային գծագրերը՝ նախքան շինարարություն ուղարկելը: Մի անգամ, ցերեկը, հնարավորություն չունեցավ հերթական նախագիծն ստուգելու, խնդրեց գործը հետաձգել երեկոյան, խոստանալով գալ որոշյալ ժամին: Տանը, անսպասելի կերպով, նա ստանում է Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահին անհապաղ ներկայանալու ծանուցագիր: Բնակարանի հեռախոսը փչացած լինելու պատճառով, չկարողանալով ինձ նախազգուշացնել, Թամանյանը, չնայած տեղատարափ անձրևին, եկավ արվեստանոց հայտնելու, որ իրեն չսպասեմ, որովհետև իրենից անկախ պատճառներով չի կարող ներկա գտնվել նշանակված հանդիպմանը:

Երեսնական թվականների սկզբներին Հայաստանում շինարարության վերականգնման գործը կապված էր բազմաթիվ դժվարությունների հաղթահարման հետ: Տառացիորեն դատարկ տեղում վիճակվում էր կազմակերպել շինարարական աշխատանքներ, վերացնել ավերակները և հին ժամանակներից մնացած խարխուլ խրճիթները փոխարինել ժամանակակից շենքերով: Չկային ճարտարապետական և շինարարական ազգային որակյալ կադրեր և շենքերի կառուցումը, իբրև կանոն, իրականացնում էին անհրաժեշտ պատրաստականություն չունեցող, սակավափորձ, ստեղծագործական խնդիրներից հեռու տեխնիկներ և տասնապետներ: Պակասում էին շարքային արհեստավորներ ևս՝ հյուսներ, ծեփագործներ և ուրիշներ: Չկային շինարարական հազվագյուտ նյութեր, իսկ շինարարական տեխնիկայի մասին խոսք լինել չէր կարող:

Իր գործունեության առաջին իսկ օրերից Թամանյանին վիճակվեց զբաղվել կադրերի կոմպլեկտավորման հարցերով: Դրանց շուտափույթ լուծման համար նա ստիպված էր Հայաստան աշխա-

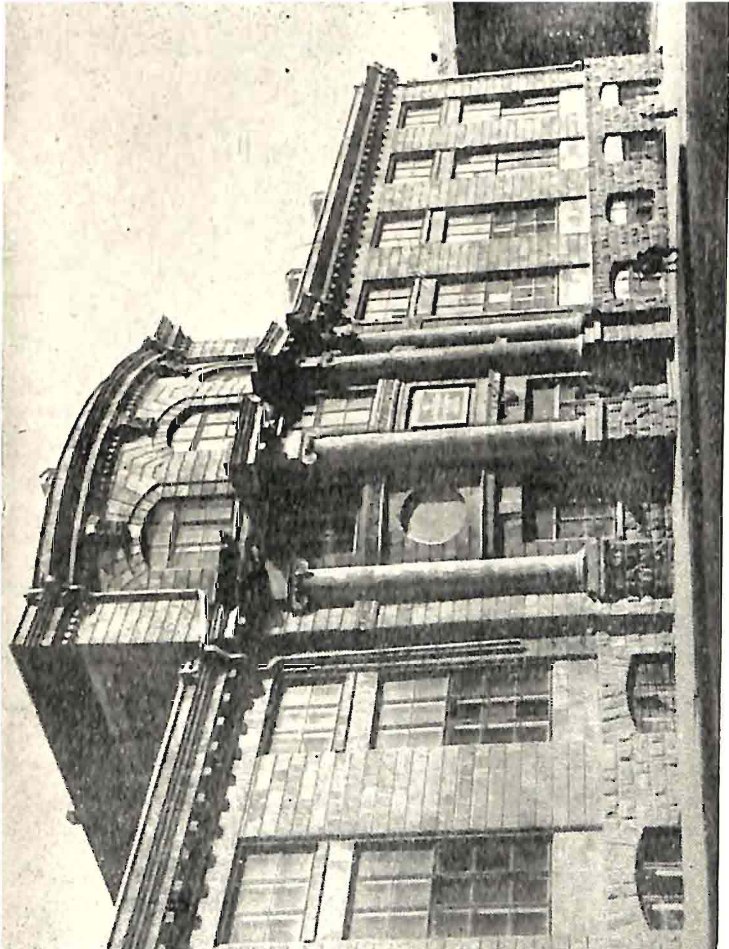
տանքի հրավիրել փորձված մասնագետներին, մեծ մասամբ հայերի, որոնց ճանաչում էր Ռուսաստանում կատարած իրենց աշխատանքից: Անձնական կարգապահությունը, կազմակերպական փայլուն ընդունակությունները, կազմեր ընտրելու, այսինքն մարդկանց ճանաչելու, նրանց ըստ ստեղծագործական հնարավորությունների օգտագործելու հմտությունը, հնարավորություն տվին Թամանյանին պատվով կատարել այդ գործը: 1923 թվականին, իբրև քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ, Երևան է հրավիրվում հմուտ ճարտարապետ Ն. Գ. Բունիաթյանը, այնուհետև ճարտարապետներ Դ. Գ. Զիսլիկը, Ա. Խ. Զաքիկը, ինժեներ-սանտեխնիկներ՝ Գ. Պ. Մաղաքովը, Գ. Ա. Հակոբջանյանը, որոնք ինչպես Անդրկովկասում (Թիֆլիս, Բաքու), այնպես էլ Ռուսաստանում (Մոսկվա, Դոնի Ռոստով) հայտնի էին իրենց աչքի ընկնող կառուցումներով: Շինարարության մեջ իրենց անմիջական մասնակցությամբ, ինչպես և մանկավարժական ասպարեզում՝ երիտասարդ մասնագետներ պատրաստելու գործում, նրանք մեծ դեր կատարեցին:

Թամանյանի հանձնարարականով և հրավերով, կոնսուլտացիաների համար Մոսկվայից հաճախ գալիս էին ուսուսականավոր ճարտարապետներ, ակադեմիկոսներ Ի. Վ. Ժուրովսկին, Ա. Վ. Շչուսևը, Թիֆլիսից՝ պրոֆեսորներ Կ. Ս. Զավրիկը, Վ. Վ. Միխայլովը և ուրիշներ:

Հարկ եղած ուշադրություն հատկացնելով բարձրորակ մասնագետներին, Թամանյանը մոռացություն չէր մատնում ատաղձագործներին, հյուաններին, ծեփագործներին: Այդ վարպետներից ոմանց Թամանյանը գիտեր Ռուսաստանում կատարած շինարարություններից, մասնավորապես Մոսկվայում Շչերբատովի բնակելի տան կառուցման ժամանակներից: Ճարտարապետի համեստ բնակարանի դռները միշտ բաց էին բոլորի առաջ: Այսպես կոչված «հյուրասենյակում» փոքրիկ կլոր սեղանի շուրջը գրեթե ամեն օր կարելի էր տեսնել տարբեր մասնագիտության տեր մարդկանց, որոնք բարի խորհրդի պետք ունեին և գալիս էին խոսելու իրենց հաջողություններից, կամ էլ սրտագին շնորհակալություն հայտնելու նրա այս կամ այն օգնության համար: Խոշոր գիտական գործիչների՝ ակադեմիկոսների, պրոֆեսորների կողքին, այստեղ կհանդիպեիք քարային գործի ժողովրդական մասնագետ վարպետների: Թամանյանն ուշադիր էր բոլորի նկատմամբ. գտնում էր զրույցի հետաքրքիր թեմաներ և տեղն եկած դեպքում՝ խրախուսանքի խոսք:

Թամանյանի անվան հետ է կապված ճարտարապետական

Պաշտոնական գլխավոր

պատմական հուշարձանների պահպանման կազմակերպման գործը, որ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման առաջին իսկ օրից ստացավ պետական նշանակություն: Հաշվի առնելով այդ հուշարձանների պատմական հսկայական արժեքը և բացառիկ կարևորությունը սովետական ճարտարապետության կազմավորման ու զարգացման մեջ, Թամանյանը Նրևան գալու առաջին իսկ օրից զբաղվեց հուշարձանների պահպանման գործով: Շնորհիվ նրա եռանդուն ջանքերի, արդեն 1923 թ. հիմնվում է Հայաստանի հին ճարտարապետական Հուշարձանների պահպանման և ուսումնասիրման կոմիտեն, որի անփոփոխ նախագահը մնաց Թամանյանը մինչև իր կյանքի վերջը: Նա շատ ժամանակ էր հատկացնում ճարտարապետության հուշարձանների պահպանման, վերականգնման և ուսումնասիրության գործը գիտական հիմքերի վրա դնելու հարցերին:

Այդ կոմիտեն, առաջին անգամ մեր ժողովրդի պատմության մեջ, կազմեց ճարտարապետական հուշարձանների ու պատմահնագիտական կարևորություն ունեցող վայրերի ցուցակը և պաշտպանության տակ առավ նրանց:

30-ական թվականների կեսերին սկիզբ է դրվում հուշարձանների վերականգնման ու վերանորոգման սիստեմատիկ աշխատանքներին: Թամանյանի անմիջական մասնակցությամբ այդպիսի աշխատանքներ են տարվում էջմիածնի Մայր տաճարում, Երեւոքում, Օհանավանքում:

Թամանյանի և Թորամանյանի ջանքերով հաջողվեց Հայաստանի Պետական թանգարանում բացել ճարտարապետական բաժին:

* *
*

Թամանյանը սիրով մասնակցում էր ճարտարապետների և աշխատավորության հանդիպումներին. դրանցից մեկն էլ ճարտարապետների և էջմիածնի շրջանի գյուղերից մեկի կոլտնտեսականների հանդիպումն էր 1935 թվականի վերջին:

Լավ հիշում եմ, թե նա ինչպիսի եռանդով արձագանքեց Հայաստանի ճարտարապետներին ուղղված երկաթուղայինների կոչին: Դա 1935 թվականի փետրվարն էր: Իրենց նամակում Անդրկովկասի երկաթգծի 5-րդ շահագործման բաժնի աշխատակիցները և երկաթուղու տասնվեցերորդ դիստանցիայի առաջավոր բանվորները ճարտարապետներին հրավիրում էին մասնակցելու դաշտա-

յին կայարանների, բանվորական ավանների և դիստանցիաների ճամփեզրային տնակների և ուրիշ շինությունների բարեկարգման և ճարտարապետական ձևավորման գործին:

Ճարտարապետների միությունում այդ նպատակով գումարված խորհրդակցությունում ողջունելով 16-րդ դիստանցիայի առաջավոր բանվորների լավ նախաձեռնությունը, Թամանյանն ասաց. «Երբ ինձ վիճակվում է ճամփորդել երկաթուղով, կայարանային գորշ ու անճաշակ շինությունների տեսքը տրտմեցնում է ինձ: Զուր չէ, որ ճարտարապետների մեջ տարածում է գտել քաղաքացիական վատ շենքերը երկաթուղային շինությունների հետ համեմատելու սովորությունը: Մեր, սովետական ճարտարապետներիս խնդիրը առաջիկա ռեյդի ընթացքում պետք է հենց այն լինի, որ դաշտային կայարաններում ստեղծվեն կուլտուրական շենքերի իսկական նմուշներ, որպեսզի շրջակա գյուղերի բնակիչներն օրինակ առնեն: Մենք պետք է ցույց տանք նրանց, թե ինչպես պետք է կուլտուրական ապրել»: Իր ելույթն ավարտելով, Թամանյանը ճարտարապետներին կոչ արեց «երկաթուղային «գորանոցները» փոխարինել գեղեցիկ ու բարեկարգ շենքերով»:

Ճարտարապետների միության կողմից առանձնացված 15 մարդուց բաղկացած մի բրիգադ պետք է դիտեր և քններ Երևան—Սանահին երթուղու երկաթուղային շենքերը: Երկօրյա զննումը և լեռնանականում կայացած քննարկումը ճշտեց նախատեսվող միջոցառումները, որի իրականացման համար ռեյդի մասնակիցները բաժանվեցին ըստ տարբեր օբյեկտների: Թամանյանն իր վրա առավ Երևանի երկաթուղային շինությունների շեֆությունը: Այդ պարտավորությունը նա կատարեց իրեն հատուկ բարեխղճությամբ:

* *
*

Թամանյանը խորապես ու անդրդվելի կերպով հավատում էր իր համոզմունքների հաջողությանը, նրանց կենսունակությանը և հայ ժողովրդի ոգուն ու ոգորումներին ներդաշնակ լինելուն: Իր ստեղծագործական սկզբունքների նկատմամբ ունեցած վստահությունն էր, որ նրան թույլ տվեց պատմականորեն շատ կարճ մի ժամանակամիջոցում ստեղծել գաղափարապես ճշմարտացի ճարտարապետական բարձրարվեստ գործեր, որոնք համաժողովրդական ճանաչում գտան: Ճարտարապետի ստեղծագործական հաջողությունները իրավամբ գնահատվեցին կառավարության կողմից և

194

1926 թվականին նրան շնորհվեց «Հայաստանի ժողովրդական ճարտարապետի» պատվավոր կոչում:

Ստեղծագործության արժեքով ու նշանակությամբ Թամանյանն առանձնանում է իր արվեստակիցների միջավայրից, իսկ դահարկադրում է նրա ստեղծագործությունը գնահատել իրրե հասարակական մեծ երևույթ, իրրե թռիչք հայկական ճարտարապետության զարգացման մեջ:

Ստեղծագործել խիղախելով, երբեք չհանգստանալ ձեռք բերածով, այլ անընդհատ, մշտապես որոնել ավելի լավ լուծումներ, ընդհուպ մինչև շինարարությունը ավարտվելու պահը, — ահա թե ինչն էր, որ երբեք չէր մոռացվում և մշտապես առաջնորդում էր ճարտարապետին նրա ստեղծագործական ողջ ճանապարհին: Իբրև դրա բնական հետևանք, յուրաքանչյուր նախագիծ ստեղծելիս նա մի քանի տարբերակ էր անում, որոնցից լավագույնը հասցվում էր կատարելության:

Ճարտարապետի առաջ դրված խնդրի լավագույն լուծման հասնելու միջոցներից մեկը Թամանյանը համարում էր ճարտարապետական բաց կոնկուրսները: Ըստ Թամանյանի, կոնկուրսները առաջատար գործոններ են, որոնք երևան են հանում առավել տաշանդավոր, առաջադիմական մտքի տեր մասնագետների:

Թամանյանը պատրաստել էր ընդհանուր պայմանները, որ պետք է դրվեին «Կոնկուրսների կանոնադրության» հիմքում, 1936 թ. կայանալիք հայ ճարտարապետների անդրամիկ համագումարում կայանալիք հայ ճարտարապետների անդրամիկ համագումարում զեկուցելու համար: Դժբախտաբար, նրան չվիճակվեց այդ միջոցառումն իրականություն դարձնել: Հաշվի չառնելով իր ծանրաբեռնվածությունը, Թամանյանը հաճախ մասնակցում էր կոնկուրսներին և հաճախ էլ մրցանակ էր շահում: Կոնկուրսների հանդեպ Թամանյանի ունեցած վերաբերմունքն է վկայում այն փաստը, որ չնայած նրան էր պատվիրված Օպերայի և բալետի թատրոնի նախագիծը, այնուամենայնիվ նրա իսկ պնդումով բաց կոնկուրս հայտարարվեց այդ շենքի համար: Այստեղ առաջին մրցանակ շահեց Անդրկովկասի այն ժամանակվա աչքի ընկնող ճարտարապետներից մեկը՝ Ն. Բունիաթյանը:

Բազմիցս լինելով Հայաստանի ճարտարապետական զանազան կոնկուրսների ժյուրիի անդամ, Թամանյանը նախընտրությունը տալիս էր այն նախագծերին, որոնք առավել չափով պատասխանում էին ժամանակակից բոլոր պահանջներին: Հատուկ ուշադրություն էր դարձնում նա ճարտարապետության պահանջների հայտ-

նի երրորդութեանը՝ հարմարություն, ամրութիւն և գեղեցկութիւն: Ճարտարապետական ստեղծագործութիւնները վարպետը համարում էր թերի, եթե չէին բավարարում այս երեք պահանջները:

Ըստ Թամանյանի, ճարտարապետ — նախագծողը և ինժեներ — շինարարը պետք է հանդես գան անբաժան, ասես միաձուլված: Նախագծի ճարտարապետ հեղինակը պետք է և պարտավոր է մշտապես հետեւել շինարարութեան ընթացքին և հարկ եղած դեպքում նույնիսկ դեկավարել շինարարութիւնը, որպեսզի նախագծում եղած ճարտարապետական ձևերը իրենց բարձրորակ մարմնավորումը գտնեն իրականութեան մեջ: Ճարտարապետը շինարարի հետ միասին պատասխանատու պետք է լինի կառուցվածքի որակի համար, և ոչ թե մի կողմ քաշլի՝ ծնունդ տալով դիմազրկութեան, մի բան, որ նկատվում էր 30-ական թվականների սկզբներին: Հիշում եմ, թե ինչպես էր տրտնջում Թամանյանը այդ տարիներին շինարարութեան վրա ճարտարապետի աշխատանքի համար ստեղծված պայմանների դժարութիւններից, և ինչպես էր հրճվում ու ոգևորվում երբ «ճարտարապետը փայտամածի վրա» լողունգը ռեալ իրականութիւն դարձաւ:

Թամանյանը մեծ նշանակութիւն էր տալիս վարպետների հետ ունեցած զրույցներին: Նրանց խորհուրդներին ականջ դնելով, նա շատ հաճախ դրանց մեջ նկատում էր խելամիտ առաջարկութիւններ, որոնք ճարտարապետի ընկալումով դառնում էին շինարարութեան որակը բարձրացնող դրական գործոններ:

Թամանյանն իր էութեամբ ու ճարտարապետական ըմբռնումներով մոտմոհեցողիկ էր: Մեծ մասամբ նա ստեղծում էր հասարակական մեծ շէնքերի նախագծեր, բայց, անհրաժեշտութեան դեպքում, սքանչելի կերպով կերտում էր փոքր, հատկապես քաղաքաշինական նշանակութիւն ունեցող ճարտարապետական երկեր: Դրանցից է Հայաստանի Պետական համալսարանի աստղագիտարանը (1929—1931 թթ.), որը կառուցվեց Ղուկաս Ղուկասյանի անվան զբոսայգու կենտրոնում:

Ըստ Թամանյանի, շէնքի ճարտարապետութիւնը պետք է անբաժանելիորեն կապված լինի շրջապատի հետ՝ լինի այդ քաղաքային հրապարակ, փողոց, թե բնութեան միջավայր: Շրջապատող միջավայրում, շէնքի նշանակութեան ու դերի համեմատ էլ նա շէնքին տալիս էր համապատասխան արտահայտութիւն. գերիշխող կամ ստորադասող, համահնչուն կամ կոնտրաստային:

Թամանյանը ճարտարապետական արտահայտչութեան հասնում էր բացառապես ժլատ միջոցներով: Նախագիծը հղացվում էր

ծավալային զանգվածներով, սովորաբար՝ պարզ ու լակոնիկ, մի բան, որ հատուկ է հայ ճարտարապետության կոթողներին — ընդհանուր համաչափությունները՝ հանգիստ, հավասարակշռված, փոքր ինչ ծանր, որ թելադրում էին տեղական առանձնահատուկ պայմանները, մասնավորապես երկրաշարժերի հնարավորությունը և շինանյութի տարբեր տեսակի ու երանգների բնական քարի բնույթը:

Լինելով արտակարգ ինքնատիպության տեր ստեղծագործական խառնվածք՝ Թամանյանը երբեք չէր կրկնում իրեն:

Շատ հատկանշական է, որ շնայած վատ տեսողությանը, Թամանյանն իր կառուցումներին կատարյալ համաչափություն էր տալիս բացառապես տեսողական ընկալմամբ: Ժամանակակիցներից շատերին զարմացնում էր նրա այս ընդունակությունը: Ոմանք էլ ենթադրում էին, թե նա համաչափական կարկինի գործադրությամբ է ճշտում էսքիզները: Երկար տարիներ աշխատելով Թամանյանի մոտ, մասնակից լինելով նրա շատ նախագծերին, ես ոչ մի անգամ չտեսա, որ օգտագործվի համաչափական կարկին: Որքան հիշում եմ, նա նույնիսկ շուներ այգւյիսին: Շենքի ներդաշնակությանը ճարտարապետը հասնում էր տարբեր համաչափություններով արված տարբերակների բաղդատության և անթերի աչքաչափի շնորհիվ:

* *
*

Այլ. Թամանյանի ստեղծագործությունը խոր հետք թողեց մեր ճարտարապետական արվեստում: Նա բազմաթիվ հետևորդներ ունեցավ: Վարպետի հանդուգն որոնումների արդյունքները մարմնացում գտան գործունեության մեջ երիտասարդ ճարտարապետների, քարակոփի շինարարության մասնագետների այն մեծ համաստեղության, որպիսիք մշտապես ունեցել է հայ ժողովուրդը և դարեր ի վեր հռչակվել նրանցով:

Մեծ ճարտարապետի հիշատակը լույսի այն ճառագայթն է, որ մինչև օրս էլ լուսավորում է Հայաստանի շինարարների ուղին նրանց ամենօրյա գործունեության մեջ:

ՄԵՐ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ

1926 թվականին Տաշքենտից տեղափոխվեցի Երևան, մշտական բնակության: Ապրում էի Աստաֆյան և Դոկտորսկայա (ներկայիս Աբովյանի և Լենինի) փողոցների անկյունում գտնվող մի հին շենքում:

Սենյակիս պատուհանից երևում էին Պողոս-Պետրոս եկեղեցու գմբեթը և նախկին Գայանյան օրիորդաց դպրոցի միհարկանի աղյուսաշար շենքը (այժմյան կինո Մոսկվայի տեղում):

Լուսամուտիցս դուրս նայելիս՝ հաճախ ուշադրությունս գրավում էր եռանդուն քայլվածքով, բարձրահասակ ու նիհար մի մարդ, որը ամեն առավոտ մտնում էր այդ շենքը:

Ո՞վ էր այդ մարդը, որն իր սպիտակ զգեստով ու սև ակնոցով շարժում էր հետաքրքրությունս: Շուտով իմացա, որ դա հենց ինքը Ալեքսանդր Թամանյանն է, որի անունը շատ էի լսել:

Հետաքրքրությունս ավելի մեծացավ, երբ իմացա, որ այդ նախկին դպրոցի երկու փոքրիկ սենյակներում տեղավորված է Թամանյանի ճարտարապետական արվեստանոցը: Հետագայում այն տեղափոխվեց Ժողտան հրապարակի վրա հատուկ կառուցված փայտաշեն շենքը:

Այդ փոքրիկ սենյակներում էր, որ ծնունդ էին առել Երևան քաղաքի և Ժողտան նախագծերը:

Երևանն առաջին քաղաքներից մեկն էր, որ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո ունեցավ իր մշտական հատակագիծը և այդ հատակագծով էլ դրվեցին առաջին շենքերի հիմնաքարերը: Այդ Թամանյանի մեծագույն նվերն էր մեր մայրաքաղաքին:

Եվ այսօր, երբ հիշում եմ հայ ճարտարապետության մեծ վար-

պէտքն, իմ ջերմ ցանկութիւնն է հարազատորեն շարադրել Թամանյանի գործունեութեան ու կյանքի ինձ հայտնի մի քանի էջեր:

1929 թվականի վերջերին գեողեզիստ Իգիթխանյանը (Քաղսովետի գեողեզիական բաժնի ղեկավարը և Երևան քաղաքի նոր հատակագիծը տեղում առաջին կիրառողը) ինձ հայտնեց, որ Թամանյանը ցանկանում է ինձ տեսնել:

Անմիջապէս գնացի նրա մոտ:

Նա սիրալիւր ընդունեց ինձ իր առանձնասենյակում, որը գտնւում էր նոր հիմնադրված Ժողովրդական տան հրապարակում, փայտաշեն, միհարկանի ժամանակավոր կառուցվածքի մէջ, ուր և նրա արվեստանոցն էր:

— Ինձ ասացին, որ Դուք աշխատում եք որպէս հատակագրող, — սկսեց Թամանյանը ռուսերեն: — Ղարաքիլիսայի հատակագծման համար Ձեր կազմած կոնկուրսային նախագիծը ես տեսել եմ. վատ չէր: Ես դրական գնահատական տվեցի Ձեր նախագծին (Թամանյանը այդ կոնկուրսի ժուրիի անդամ էր): Այժմ ցանկանում եմ, որ Դուք աշխատեք Երևանի հատակագծի վրա: Կարո՞ղ եք արդո՞ք անցնել ինձ մոտ աշխատանքի:

Ես մեծ ուրախութեամբ տվեցի իմ համաձայնութիւնը և մի քանի օրից հետո արդեն աշխատում էի Թամանյանի արվեստանոցում:

Հենց առաջին օրը նա ինձ մանրամասն ծանոթացրեց քաղաքի հատակագծին, խոսեց նրա կոմպոզիցիայի, փողոցների ցանցի, հրապարակների դասավորութեան և Հրազդանի արհեստական լճի մասին. նկարագրեց համալսարանական կուլտուր-կրթական թաղամասերի առանձնահատկութիւնները, խոսեց նաև քամիների ուղղութեան, Հրազդանի ձորի օգտագործման, կուլտուրայի և հանգստի զբոսայգում ստադիոնի տեղադրման մասին:

Այդ բոլորը պատմելիս, ինձ թվում էր, թե նա ոչ թե հատակագծի մոտ է կանգնած, այլ կարծես քայլելիս լինի ապագա Երևանի յայն ու գեղեցիկ փողոցներով: Ցուցափայտը պարզած՝ նա կրկնում էր.

— Ահա այս կենինի անունը կրող հրապարակն է, որ զարդարված կլինի հայկական ոճի խոշոր շենքերով. սա կլինի մեր պետական վարչական կենտրոնը: Ահա Ժողովրդական տունը, սա կոնսերվատորիան է, իսկ սա էլ գեղարվեստի տունը: Ահա և կասկադը, որը հատակագծի հիմնական կոմպոզիցիոն առանցքն է կազմում և մեր քաղաքի տեսարժան վայրերից ամենագեղեցիկն է լինելու:

Թամանյանը պատմում էր մեծ ոգևորությամբ, պարզ ու հասկանալի:

Լսելով նրան, ինձ թվում էր, թե ես նրա հետ միասին արդեն տեսնում ու քայլում եմ վերակառուցված նոր Երևանում:

— Այս բոլորը՝ հարկավոր է ամենամեծ սիրով ու խնամքով մշակել: Մեր մայրաքաղաքը պետք է լինի ամենից գեղեցիկը, — ասաց նա ժպտալով, և մի շարք ղեկավարող և գործնական ցուցումներ տալուց հետո ասաց, — դե՛, անցեք գործի:

Ես մեծ լիցքով ու զգուշությամբ սկսեցի գծել նոր քաղաքի հատակագիծը՝ խիստ նուրբ սրած մատիտով: Ամեն մի ինքնուրույն գիծ տանելիս, սիրտս բաբախում էր՝ կհավանի արդյոք...

Եվ ահա, մի քանի օրից հետո նա մոտեցավ իմ աշխատասենյակին:

— Ապա տեսնե՞ք, ընկեր Մինասյան, ինչպես են գնում մեր գործերը:

Ես ցույց տվեցի կազմածս գծագիրը:

Նա գլուխն ընդհուպ մոտեցրեց տախտակին, կարծես ինչ որ բան փնտրելիս լինե՞ր գծագրի վրա, ապա դեմքը խոժոռելով, դարձավ ինձ.

— Բայց դուք դեռ ոչինչ չեք արել:

Ես զարմացած նայեցի նրան:

— Ինչպե՞ս թե ոչինչ չեմ արել:

— Այո:

Նա նորից գլուխը մոտեցրեց գծագրին այնքան մոտիկ, որ իմ արծվաքիթը շփվեց տախտակին:

Ես նոր միայն նկատեցի, որ նրա տեսողությունը թույլ է և այդ խսկ պատճառով իմ քաշած նուրբ ու բարակ գծերը նրա համար անտեսանելի են մնացել:

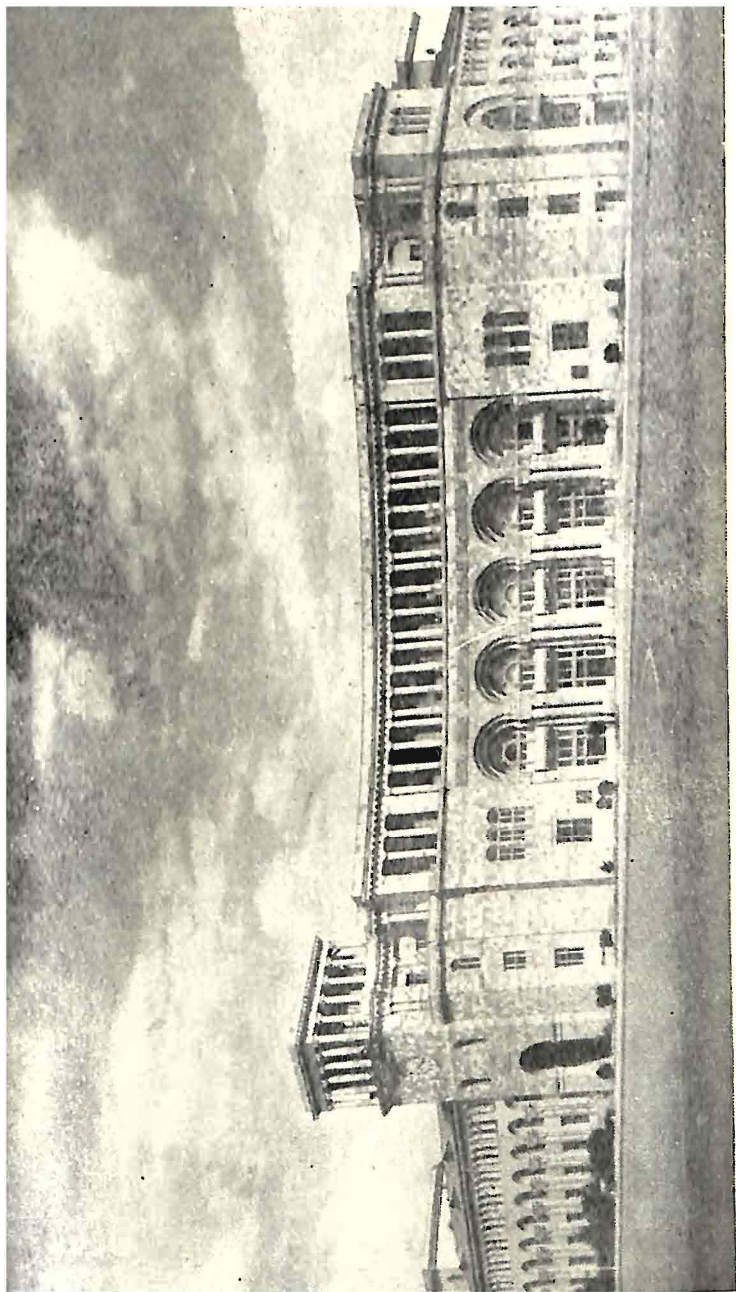
— Կներեք, Ալեքսանդր Իվանովիչ, ես շատ բարակ եմ գծել:

— Ի՞նչ մատիտով եք աշխատել:

— 2H:

Նա գրպանից հանեց 6B փափուկ մատիտը և մեկնելով ինձ ասաց.

— Վերցրեք այս մատիտը և թանձրացրեք Ձեր բարակ գծերը: Քաղաքի հատակագիծը պետք է լավ տեսանելի լինի, որպեսզի միանգամից կարդացվի նրա ընդհանուր պատկերը:

Կառավարական տան ընդհանուր տեսքը

Թամանյանի մանրակրկիտ ցուցումներով վերամշակված Երեմիայի ընդհանուր հատակագիծը նոր էի ավարտել և գունավորել մեծ խնամքով ու սիրով, երբ նա մոտենալով հատակագծին, երկար ու մանրակրկիտ դիտելուց հետո՝ ասաց ինձ.

— Այս հանգույցը ինձ դուր չի գալիս, հարկավոր է փոխել:

— Բայց, Ալեքսանդր, իվանովիչ, արդեն հատակագիծը ներկված է և դժվար կլինի...

— Ոչինչ, — ընդհատեց նա, — ռադոլով՝ կարելի է հանգիստ ջնջել:

Ինչ արած: Սկսեցի զգուշությամբ ջնջել հատակագծի նշված մասը: Մյուս օրը, վերամշակված հանգույցը առանձին թղթի վրա վարպետի հետ համաձայնեցնելուց հետո՝ անց կացրի գծագրի վրա և նորից մեծ խնամքով ներկեցի:

Համարյա նոր էի ավարտել աշխատանքը, երբ Թամանյանը մտավ արվեստանոց ու դիմեց ինձ.

— Գիտո՞ք է՛նչ, գիշերը մտածեցի այդ հանգույցի մասին և գտա, որ լավ կլինի ահա այսպես մշակել, — ասաց նա և, զրպանից հանելով մի թերթ թուղթ, ցույց տվեց:

— Բայց ես արդեն անց եմ կացրել Ձեզ հետ համաձայնեցրած այդ հանգույցը և ներկել. մի՞թե երկրորդ անգամ պիտի ջնջեմ:

— Ոչինչ, դժգոհելու կարիք չկա: Հայտնի ճարտարապետ Կամերոնն ասել է. «Այն գծագիրը, որը մաշված չէ ռադոլով, լավ գծագիր չէ»:

Հետագայում կարիք եղավ մի երրորդ անգամ ևս ջնջել այդ նույն հատվածը, որից հետո միայն, ի վերջո, Թամանյանը գոհ մնաց:

Ջնայած Թամանյանը համառ կերպով պնդում էր քաղաքի բնակելի մասը գերծ պահել երկաթգծից և այն տանել քաղաքից դուրս, բայց նախագծողների համառության պատճառով, Թամանյանի առաջարկը մնաց թղթի վրա²:

Այդ կապակցությամբ քաղաքի կենտրոնական մասի մի հատվածը, Երևան—Աղստաֆա երկաթգծի կառուցման պատճառով կաթիք եղավ վերանախագծելու:

Թամանյանը հանձնարարեց ինձ մի քանի վարիանտներ մշակել այդ հատվածի համար:

Իսկ երեք վարիանտ մշակեցի: Նա մեծ ուշադրությամբ դիտեց

վարիանտները, գծագրի վրա տարբեր ուղղություններով շրջեց միջամատը (հավանաբար մտքում նախագծում էր) և ապա ասաց.

— Փորձենք մի քանի վարիանտ ևս...

— Իմ կարծիքով այս վարիանտն ամենից հաջողն է, կանդ չառնենք սրա վրա,— ասացի ես, ցույց տալով վարիանտներից մեկը:

— Ո՛չ, աշխատեցեք դեռ:

Ընդհանրապես նա չէր սիրում, երբ իրեն առարկում էին:

Ես համբերությամբ մի երեք վարիանտ էլ պատրաստեցի:

Մի քանի օրից հետո նա մոտեցավ իմ աշխատասեղանին, դիտեց վերջին երեք վարիանտները և խնդրեց, որ ցույց տամ նախկինները: Մի քանի անգամ ամեն մի գծագիրն ուշադիր դիտելուց հետո՝ անջատեց վարիանտներից մեկը:

— Ահա, սրա վրա կարելի է կանգ առնել, սա լավ է:

— Ալեքսանդր Իվանովիչ, սա հենց այն վարիանտն է, որի մասին ես անցյալ անգամ ասացի, թե ամենից հաջողն է:

Նա դարձյալ ներողամտաբար ժպտաց և ասաց.

— Այո՛, բայց հարկավոր էր համոզվել, որ ավելի լավը չի կարելի անել: Ոչինչ իզուր չի անցնում, այժմ այս մնացած հինգ վարիանտների բացասական կողմերը նկատի առնենք և սկսենք վերամշակել ընտրածը:

Թամանյանը միշտ էլ այդպես էր վարվում, երբեք մի վարիանտով չէր բավարարվում, արվածը նորանոր որոնումներով փոփոխում ու մշակում էր:

Թամանյանը ծանրաբեռնված էր աշխատանքով և միշտ զբաղված էր լինում:

Նրբ գալիս էր աշխատանքի՝ առաջին հերթին մտնում էր արվեստանոց և մոտենալով մեկ այս, մեկ այն աշխատակցին, ստուգում էր նրանց կատարած աշխատանքները, ուղղումներ անում, ցուցմունքներ տալիս: Հաճախ փոփոխում էր ամբողջ գծագիրը: Մեկի հետ խոսում էր սիրալիր ու մեղմ, եթե գոհ էր լինում: աշխատանքից, մյուսի հետ խիստ էր լինում, նույնիսկ կռպիտ էր վարվում, և թե կատարած աշխատանքի մեջ նկատում էր ակներև թերություններ կամ սխալներ:

— Ձեռքեք իսկույն,— վրդովված ասում էր նա:

Եվ այսպես, մեկից մյուսին անցնելով, նրա արած դիտողություններն ու նկատողությունները լավ դասերի նշանակություն էին ստանում բոլորիս համար:

Սակայն Թամանյանը չէր կարողանում երկար ժամանակ մնալ

արվեստանոցում: Շատ հաճախ ընդհատում էին նրան, որովհետև նա միաժամանակ ժողտան շինարարության ղեկավարն էր: Օրը մի քանի անգամ լինում էր շինարարության վրա, բժախնդիր հետևում էր ամեն մի քարի տաշվածքին, պատրաստվող շաղախի տրակին: Նրանից հսկայական ժամանակ էին խլում գրասենյակային և վարչական գործերը և հասարակական աշխատանքները, իսկ արվեստանոց հաճախող հյուրերի թիվը անհամար էր՝ գալիս էին տարբեր քաղաքներից, տարբեր մասնագիտության մարդիկ, և նա բոլորին մեծ սիրով պատմում էր Երևանի և նրա հեռանկարների մասին:

Այսպես ժամերը թռչում էին և Թամանյանը օրվա վերջին միայն տրտնջում էր.

— Ինչքան արագ են անցնում օրն ու ժամանակը:

Թամանյանը մեր մայրաքաղաք Երևանի ամենաջերմ սիրահարն էր:

Նոր կառուցվելիք շենքին հողամաս հատկացնելիս, շենքը կառուցվելիս, նոր նախագիծ կազմվելիս նրա դեմքը պայծառանում, «իրտը լցվում էր անհուն բերկրանքով:

Նա ապրում էր Երևանի շինարարության համար բարձրացվող ամեն մի քարով, նոր բացվող ամեն մի փողոցով, նորատունկ ամեն մի պուրակով ու ծաղկանոցով:

Թամանյանը, կարելի է ասել, պաշտում էր Երևանը, պաշտում էր դարերի նիրհից ու թմրությունից արթնացող այս քաղաքը, որի վրայից նա իր մոգական ձեռքով մաքրում էր մռայլ անցյալի կեղտը ու փոշին և դրանով իսկ ինքն էլ նոր շունչ ու նոր հոգի էր առնում:

Կառուցվում էր սովետական Երևանը անսահման բերկրանք բերելով ու ոգևորություն ներշնչելով Թամանյանին:

Արդյոք այդ չէ՞ր պատճառը, որ նա մի քանի անգամ ստանալով Մոսկվա տեղափոխվելու և այնտեղ աշխատելու հրավեր, միշտ էլ հրաժարվել էր, ասելով.

— Մոսկվան առանց ինձ էլ կկառուցվի, ես ուզում եմ Երևանը կառուցել:

Երբ պահանջվեց Լենինի անվան հրապարակի վրա հողամաս հատկացնել կենտրոնական փոստի շենքի կառուցման համար, ըստ Մոսկվայում կազմվելիք նախագծի, Թամանյանը համարյա աղաչում էր պատվիրատուին, որպեսզի այդ շենքի նախագիծն անպայման կապված ու նույնատիպ լինի Կառավարական տան հետ:

Լենինի անունը կրող հրապարակի բոլոր շենքերը պետք է գե-

ղեցիկ լինեն և միևնույն ոճով կառուցված,— պնդում էր Թաման-
յանը,— իսկ եթե նախագծողները դժվարանան լուծել այդ խնդիրը,
ևս հանձն եմ առնում անվճար կերպով անել այդ, միայն թե շտուժի
հրապարակի ընդհանուր ոճն ու տեսքը:

Քաղաքի նոր հատակագծումը պահանջ առաջադրեց՝ լենինի
և Շահումյանի հրապարակների միջև ընկած դժոսայգին շարունակել
դեպի հարավ-արևմուտք և հասցնել մինչև Կարմիր բանակային-
ների փողոցը: Նախկին Ղանթար կոչված շուկայի ու նրա շրջա-
կայքի մերկ տարածությունը փոխարեն, նախագծի վրա տեղ գրավեց
ներկայիս Կիրովի անվան մանկական այգին: Երբ Թամանյանի ցու-
ցումներով նոր էի ավարտել այդ հատվածի նախագիծը՝ Ալեքսանդր
Իվանովիչի հետ դիտեցինք այն և զրուցեցինք, թե ինչ պատկեր կըս-
տացվի իրականում, ինչպես կկապվի այն հրապարակի հետ և նախ-
կինի համեմատությամբ ինչ առավելություններ կունենա:

Երբ որևէ հատվածի նախագիծը հաջողությամբ էր լուծվում՝
Թամանյանի ցնծությունն անսահման էր լինում:

Նույն օրը աշխատանքի վերջում միասին դուրս եկանք փողոց,
շրջեցինք քաղաքի մի քանի կարևոր կետերը, որոնք ըստ ծրագրի
հետագա մշակման կարիք ունեին: Վերադառնալիս անցնում էինք
Շահումյանի փողոցի այն մասով, որի նախագիծը ավարտված էր:
Ես դիմեցի Թամանյանին հետևյալ հարցով.

— Արդյոք ե՞րբ կկիրառվի քաղաքի հատակագծի այս մասը:
Թամանյանը մի պահ կանգ առավ, նայեց շրջապատի անշուք
տեսարանին ու պատասխանեց.

— Ավելի շուտ, քան մենք Ձեզ հետ կարծում ենք: Առաջ քա-
ղաքները չափազանց դանդաղ էին կառուցվում, իսկ այժմ այդպես
չէ: Այժմ քաղաքները զարմանալի արագ են կառուցվում: Եվ այն,
ինչ նախագծվում է այսօր, վաղը կարող ենք տեսնել իրականաց-
ված:

Այսօր, երբ անցնում եմ նոր Երևանի կառուցապատված ու
բարեկարգ փողոցներով, որոնք քառորդ դար առաջ թղթի վրա տար-
ված սոսկ գծիկներ էին, միշտ հիշում եմ անմահ Թամանյանի այդ
խոսքերը:

Մի օր Թամանյանը վերադառնալով Ժողկոմխորհից՝ կանչեց
ինձ իր առանձնասենյակը և հայտնեց, թե սինթետիկ կաուչուկի
գործարանի համար պետք է նախագծվի նոր ավան, և թե ինքը խոս-
տացել է երեք օրում ներկայացնել ավանի էսքիզը:

Բացատրեց, թե որտեղ է որոշված կառուցել ավանը, ինչքան
բնակչության համար, խոսեց կաուչուկի վնասակար դոնայի մասին,

աւմանը գործարանից զատող կանաչ գոտու մասին ու խնդրեց, որ երեկոյան գամ աշխատանքի:

Աշխատանքից հետո ես տուն գնացի, շտապ ճաշեցի և անմիջապէս վերադարձա արվեստանոց: Ցանկանում էի մինչև Թամանյանի գալը, մի երկու ուրվագիծ պատրաստել: Տախտակը, որի վրա գծագրված էր Երևանի ընդհանուր հատակագիծը, բավականին մեծածավալ էր և դրված էր սենյակի անկյուններից մեկում: Փռելով հատակագծի վրա պերգամենտը, ես խորասուզվեցի աշխատանքի մեջ: Աննկատելիորեն ժամերն անցան, մեկ էլ հանկարծ լսեցի Թամանյանի զայրալից ձայնը:

— Իսկույն ևեթ դադարեցրեք աշխատանքը:

Ես զարմացած բարձրացրի գլուխս: Ի՞նչն էր նրա զայրույթի պատճառը. արդյոք կոպիտ սխալ էի կատարել, թե կազմած էս-բիզս էր չափազանց անշնորհք:

— Մի՞թե կարելի է այդպէս աշխատել, ձեր թշնամի՞ն եք, ինչ է:

— Բայց ինչ է պատահել, Ալեքսանդր Իվանովիչ, — հարցրի ես զարմացած:

— Պատահել է այն, որ անթույլատրելի է այդպիսի լույսի տակ աշխատելը. թե՛ կամենում եք կորցնել ձեր տեսողութիւնը:

Նոր միայն հասկացա, որ առաստաղից կախված լապտերի լույսը աղոտ էր, իսկ ես նստել էի լույսի հակառակ և մարմնիս ստվերով ավելի էի մթնացրել գծագիրը:

Արդարանալու համար հայտնեցի, թե տախտակը չափազանց մեծ է, մենակ չկարողացա դեպի լույսը փոխադրել, իսկ աշխատանքը շտապ է...

— Մի՛ արդարացեք, — ընդհատեց Թամանյանը: — Եթե աշխատանքը մի երկու օրով ուշանա, դժբախտութիւն չի լինի, իսկ եթե դուք կորցնեք ձեր տեսողութիւնը, ամբողջ կյանքում պետք է տառապեք:

Եվ թույլ չտվեց ինձ աշխատել, մինչև որ էլեկտրոմոնտյորը հարմար լուսավորութիւն չտեղծեց ինձ համար:

Սկզբում քաղաքի հատակագծի վրա աշխատում էի մենակ: Երբ շինարարության թափը մեծացավ, կարիք զգացվեց Քաղսովետին կից կազմակերպել հատուկ ճարտարապետական-հատակագծման արվեստանոց: Ժողովրդական տան արվեստանոցից փոխադրվեցին Քաղսովետի շենքը, տեղափոխելով նաև քաղաքին վերաբերող բոլոր նյութերը: Մեր նոր արվեստանոցին տրամադրված էր խրկու սենյակ: Ընդունվեցին նոր աշխատակիցներ և Թամանյանի

չնդհանուր ղեկավարութեամբ նոր թափով ծավալեցինք հատակա-
պծային աշխատանքները:

Ես խնամքով կահավորեցի մեր նոր արվեստանոցը, պատերից
կախեցի հաջող գծագրերից մի քանիսը և սպասում էի Թամանյանի
գալուն:

Աշխատանքային օրվա երկրորդ կեսին նա եկավ, նայեց սեն-
յակը, նայեց պատերին կախած գծագրերը, գլխով հավանութեան
նշան արեց.

— Լավ է. մեծ թափով սկսվում է կառուցվել մեր Երևանը, մեծ
ծրագիր է դրված մեր առաջ: Նախագծելու շատ բան ունենք՝ նոր
թաղամասեր, հրապարակներ, փողոցներ, պուրակներ, զբոսայգի-
ներ և այլն: Ես հնարավորութիւն չեմ ունենա ամեն օր գալու, հե-
տեկեցեք, որ ամեն ինչ կարգին լինի, որպեսզի կարողանանք կա-
սարել մեր վրա դրված պարտականութիւնը:

Նա ոգևորութեամբ սկսեց պատմել նոր արվեստանոցի հետա-
գա զարգացման և անելիքների մասին:

— Այդ լավ է, որ գծագրերով զարդարել եք աշխատասենյակը:
Ստեղծագործական արվեստանոցը պետք է շքեղորեն զարդարված
լինի: Պետք է կախել նաև արվեստի ու ճարտարապետութեան մեծ
վարպետների հայտնի գործերը, հարկավոր է ճաշակով կահավորել
արվեստանոցը, որպեսզի նա լավ ազդի աշխատողի տրամադրու-
թեան վրա: Ահա, նախագծում ես մի բան և, մտածելով նախագծի
մասին, երբ հայացքդ ուղղում ես այդ մեծ վարպետների ստեղծած
կոթողներին, կարծես այդ պահին ստեղծագործական միտքդ ավելի
է զորեղանում և նոր լիցք ես ստանում ու նոր թափով անցնում աշ-
խատանքի: Համբերեցեք, կգա ժամանակ և մենք անպայման կու-
նենանք այդպիսի արվեստանոց:

Մեր մեծ ուսուցիչն իր առողջութեամբ պարծենալ չէր կարող:
Սաստիկ վախենում էր մրսելուց, միջանցուկ քամուց:

— Ինձ չի կարելի լուրջ հիվանդանալ, որովհետև իմ սիրտը
թարծր շերմաստիճանի չի դիմանա:

Երբ վատառողջ էր լինում, խուսափում էր տնից դուրս գալ,
բայց և չէր ցանկանում, որ իր բացակայութեան պատճառով աշ-
խատանքները ետ մնան: Այդպիսի դեպքերում Թամանյանը հրա-
տապ նախագծով զբաղվող աշխատակիցներին հանձնարարում էր
գծագրերն առած գալ իր մոտ, որպեսզի ինքը, տարվող աշխատանք-
ներին հետեւելով, անհրաժեշտ ցուցումներ տալու հնարավորութիւն
ունենա:

Ես հաճախ էի լինում Թամանյանի տանը: Եթե նա անկողնում

պառկած շէր լինում, ապա վերցնելով մշակվող գծագիրը՝ ասում էր։

— Դե եկեք մի կերպ տեղավորվենք։

Զունենալով առանձին աշխատասենյակ, Թամանյանը իր նեղ բնակարանում գտնում էր քիչ թե շատ հարմար մի անկյուն, ապա ժպտալով ասում էր.

— Լավ տեղավորվեցինք, չէ՞։

Պետք է ասեմ, ի միջի ալլոց, որ Ժողկոմխորհի հատուկ որոշման համաձայն, Թամանյանի համար պետք է կառուցվեր առանձին մենատուն՝ պետության հաշվին։ Մենատան նախագծումը և շինարարությունը հանձնարարվում էր հենց իրեն՝ Թամանյանին։ Բայց նա կտրականապես հրաժարվում էր և մինչև կյանքի վերջը այդպես էլ չօգտվեց այդ արտոնությունից։

Հաճախակի լինելով Թամանյանի տանը, ես ծանոթ էի ընտանիքի բոլոր անդամներին. դրանք էին՝ ինքը կնոջ հետ, երկու քույրերը, երկու տղաները և աղջիկը։

Այդ փոքրիկ բնակարանում ապրում և ստեղծագործում էր նա։ Համառորեն ու անտրտունը։

Մի քանի ամիս էր, ինչ Թամանյանի ընտանիքում նկատել էի փոփոխություն։ Ավելացել էր մի գեղջկուհի իր փոքրիկ երեխայի հետ։ Նա չգիտեի նրա ո՞վ լինելը և անհարմար էի համարում հարցնել։ Երևի գյուղում ապրող բարեկամներից կլինի,— մտածում էի ես։

Մի օր, երբ վերջացնելով գործս Թամանյանի հետ, կամենում էի տանից դուրս գալ, պատշգամբում ինձ դիմեց Կամիլա Մատվենան՝ Թամանյանի կինը.

— Տեսնո՞ւմ եք, թե ինչքան նեղվածք է մեզ մոտ, շարժվելու տեղ չունենք. մյուս կողմից էլ այս կինը։

— Իսկ ո՞վ է այդ կինը։

— Զգիտեմ, ինչ որ գյուղից է։

— Զեր բարեկամն է։

— Ոչ։

— Իսկ ինչպե՞ս է ընկել ձեզ մոտ։

Եվ Կամիլա Մատվենան պատմեց, թե ինչպես Թամանյանը, ուշ աշնանը, երեկոյան տուն վերադառնալիս, փողոցում նկատում է իրեն տան պատի տակ կծկված այդ կնոջը՝ երեխայի հետ։ Իմանալով, որ գյուղից քաղաք է եկել և գիշերելու տեղ չունի, հետը բերում է տուն՝ ապաստանելու։

— Եվ ահա արդեն հինգ ամիս է, ինչ մեզ մոտ է։ Մի քանի անգամ փորձեցի խոսել Ալեքսանդր Իվանովիչի հետ, լսել անգամ

չի ուզում. ասում է՝ «չեմ կարող փողոց նետել». ես կամենում էր խնդրել ձեզ, որպեսզի խոսեիք Ալեքսանդր Իվանովիչի հետ, գուցե կկարողանաք համոզել, որ մի ուրիշ տեղ փոխադրի դրանց:

Ես խոստացա խոսել:

Մի երկու օր հետո, երբ Թամանյանի տրամադրությունը բավականին բարձր էր, ես օգտվեցի դրանից և խոսեցի այդ կնոջ ու երեխայի մասին:

Նա տհաճությամբ հարցրեց.

— Ինչ, երևի մերոնք են գանգատվել:

— Ո՛չ. սակայն ես կարծում եմ, որ այդ կնոջ համար ավելի լավ կլիներ, եթե մի տեղ աշխատանքի մտներ: Ձեզ համար դժվար չէր լինի հաջողացնել այդ:

— Այո,— ասաց նա մի պահ մտածելուց հետո:— Մերոնք էլ են դժգոհում, հարկավոր է մտածել այդ մասին:

Այդ խոսակցությունից հետո անցել էր մի շաբաթ, երբ մի օր Թամանյանն արվեստանոց եկավ այդ գեղջկուհու հետ, կանչեց ինձ իր առանձնասենյակը և ասաց.

— Խնդրում եմ ձեզ, վերցրեք այս նամակը և այս կնոջ հետ գնացեք ըստ հասցեի: Խոստացել են նրան աշխատանք և գիշերելու տեղ տալ: Կինը քաղաքին լավ ծանոթ չէ, վախենում եմ մոլորվի:

Ես մեծ ուրախությամբ հանձն առա այդ պարտականությունը և երբ վերադարձա, հարցրեց:

— Հաջողվե՞ց:

— Այո:

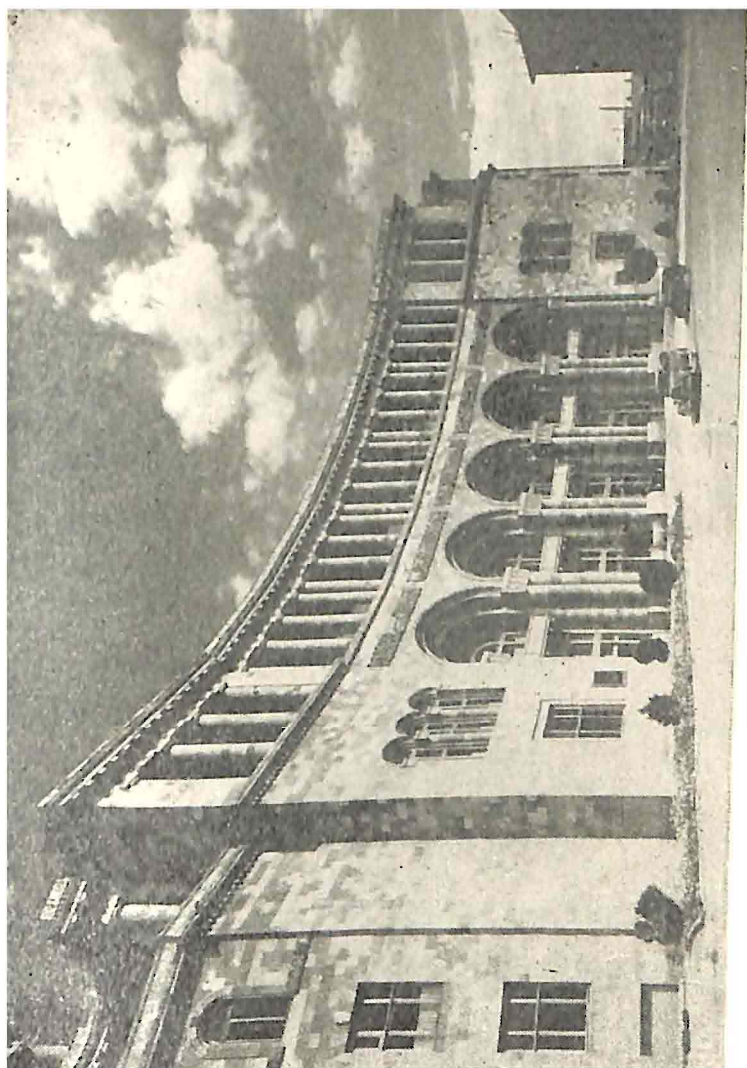
— Այժմ կարող եմ հանգիստ լինել այդ միայնակ կնոջ և նրա երեխայի համար,— բացականչեց մեծահոգի Թամանյանը:

1934 թվականին մահացավ Թամանյանի աղջիկը:

Մահվան լուրը ցնցող տպավորություն թողեց բոլորիս վրա. որովհետև գիտեինք, թե նա ինչպիսի՜ ջերմությամբ է սիրում աղջկան:

Ես վշտացած սրտով գնացի նրա մոտ՝ ցավակցությունս հայտնելու: Երբ ներս մտա սենյակ, ուր նստած էր նա գլխիկոր, առաջին հայացքից նկատեցի, թե ինչպիսի խոր կնիք է թողել այդ կորուստը նրա վրա: Նա բոլորովին փոխվել ու գունատվել էր, կարծես տասը տարով ծերացել էր:

Թամանյանը աղջկա մահից հետո իր մահճակալի մոտի պատին խփել էր երկու մեխ. մեկը մահճակալից քիչ բարձր, իսկ մյուսը՝ մառդու հասակին հավասար բարձրության վրա: Երբ նա պառկած էր լինում անկողնում, ցածր մեխից էր կախում աղջկա մեծա-

Ճարտար փրկամանուկ, որտ ցոխունդունու
Կառնալորսին

դիր լուսանկարը, իսկ վեր կենալիս հանում էր այն և կախում վերևի մեխից, կարճատես աչքերին հավասար բարձրությամբ:

Եվ այդպես մինչև կյանքի վերջը:

* * *

Առանձնասենյակից լսվեց Թամանյանի բարկացած ձայնը և քիչ հետո այնտեղից այլալիված դուրս եկավ մեր հաշվապահը:

— Զարմանալի՞ մարդ է,— ասաց նա մոտենալով ինձ:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Երեք տարի է արձակուրդից չի օգտվել. օրենքով նրան հասնում է դրամական հատուցում: Հիշեցրի, որ այդ փողը հարկավոր է դուրս գրել, սկսեց ջղայնանալ, թե իր աշխատավարձն արդեն ստացել է, ինչո՞ւ պետք է նորից ստանա: Բացատրում եմ, որ դա հատուցում է արձակուրդի դիմաց, լսել անգամ չի կամենում:

— Ուզո՞ւմ եք խոսեմ հետը, գուցե համոզվի:

— Եթե կարողանաք, լավ կլինի: Գիտեմ, որ դրամի կարիք ունի: Երեկ հարցրեց, թե դրամարկղում եթե փող կա, մի հարյուր տուրլի տամ իրեն փոխարինաբար մինչև աշխատավարձի ստանալը: Փող չունի և իրեն հասանելիք գումարն էլ չի ուզում ստանալ: Տարօրինակ մարդ է:

Մյուս օրը մտա առանձնասենյակը:

Ես լավ ծանոթ էի նրա բնավորությանը և գիտեի, թե ինչպիսի հարցերին է նա պատասխանում հաճույքով:

— Ալեքսանդր Իվանովիչ, հայկական ճարտարապետության մեջ երեք կենտրոնից կառուցված կամարներ գոյություն ունի՞ն արդյոք:

Նա սիրով պատասխանեց անմիջապես:

— Ոչ միայն գոյություն ունին, այլ երեք կենտրոնից կառուցված կամարները շատ տարածված են եղել մեր ճարտարապետության մեջ:

Նա բերեց օրինակներ զանազան դարերի կոթողներից, որոնք ունեն թե երեք, և թե մեկ կենտրոնից կառուցված կամարներ ու պարզաբանեց, թե ինչո՞ւ առաջինները իրավունք ունեն զուտ հայկական կոչվելու:

Նկատելով, որ նրա տրամադրությունն արդեն բարձր է, խոսք բացեցի արձակուրդայինի մասին:

Նա իսկույն խոժոռեց դեմքը և քիչ մնաց բռնկվի, բայց ես կանխելով այդ, ասացի.

— Ալեքսանդր Իվանովիչ, մեր հաշվապահը ծանր կացության մեջ է ընկել. նրան կարող են մեղադրել պետական օրենքների ոչ ճիշտ կիրառման մեջ:

Նա զարմացած հայացքը հառեց ինձ:

— Ինչպե՞ս...

Ես բացատրեցի, որ սովետական օրենքով բոլոր աշխատակիցներին հասնում է տարեկան միամսյա արձակուրդ: Եթե որևէ պատճառով աշխատակիցը չի օգտվել իր արձակուրդից, ապա նրան տրվում է դրամական հատուցում:

— Եվ եթե դուք այժմ շատանաք այդ հատուցումը, խիստ անհարմար դրության մեջ դրած կլինեք հաշվապահին:

Կարծես վերջին խոսքս հասավ իր նպատակին. նա մեղմացավ:

— Ուրեմն դա օրինական է:

— Միանգամայն:

Եվ դա զարմանալի չէր: Նա Երևան քաղաքի հատակագիծը կազմել էր առանց վարձատրման և՛ երկար տարիներ աշխատելով նրա վրա, հատուցման ոչ մի պահանջ չէր ներկայացրել:

Նա ապրում էր իր ստեղծած նախագծերով, աշխատում էր համառ և քրտնաջան, միանգամայն աչքաթող անելով նրանց վարձատրման հարցը:

Անձնական գործով պետք է մեկնեի Թբիլիսի:

Այդ օրերին Թամանյանը իրեն լավ չէր զգում և չէր գալիս աշխատանքի: Ես շտապ ավարտեցի ինձ հանձնարարված աշխատանքը ու տարա ցույց տալու նրան:

Երբ նա գծագրի դիտումը ավարտեց, ես դիմեցի նրան.

— Ալեքսանդր Իվանովիչ, ինձ անհրաժեշտ է մի քանի օրով քաղաքից բացակայել:

— Ի՞նչ է պատահել, ո՞ւր պիտի գնաք:

— Կինս գտնվում է Թիֆլիսում և պառկած է հիվանդանոցում: Թեպետ նա իմ կնոջ հետ անձամբ ծանոթ չէր, բայց այդ լուրից անհանգստացած հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ է պատահել:

— Առանձնապես ոչինչ, կույր աղիքը վիրահատման պիտի ենթարկվի, հեռագրել է, որ ներկա լինեմ. վախենում է:

Ես չէի կարծում, որ նա կարող էր այդպես հուզվել իմ խոսքերից: Անհանգիստ շարժումով վեր կացավ տեղից և մոտենալով ինձ ասաց հայրաբար.

— Ձեր ներկայությունն անհրաժեշտ է, կարիք չկա ժամանակ կորցնելու: Ի՞րբ եք ուզում գնալ:

— Վաղը կամ մյուս օրը:

— Ոչ, մեկնեք այսօր, դեռ ուշ չի: Իսկ գնացքի տոմս ունե՞ք:

— Ոչ, դեռ չեմ գնել:

— Սպասեցեք:— Վերցնելով հեռախոսափողը, կապվեց կա-
յարանապետի հետ:— Իմ աշխատակիցներից մեկը շատ կարևոր
գործով պետք է մեկնի Թիֆլիս, խնդրում եմ այսօրվա գնացքի հա-
մար ապահովեք նրան մեկ տոմս... Դե գնացեք, ցանկանում եմ ձեզ
հաջողություն:

Ես սեղմեցի նրա ձեռքը և դեռ դուրս չէի եկել միջանցքից, երբ
նա հետ կանչեց ինձ.

— Իսկ փող ունե՞ք ձեզ մոտ:

— Այո, Ալեքսանդր Իվանովիչ:

— Ինչքա՞ն:

— Մի երկու հարյուր ռուբլի:

— Սպասեցեք:

Եվ, մոտենալով պահարանին, այնտեղից հանեց երեք հարյուր
ռուբլի ու մեկնելով ինձ ասաց.

— Վերցրեք:

Ես փորձեցի հրաժարվել, բայց իզուր:

— Վերցրեք՝ ձեզ ասում եմ: Այդպիսի պայմաններում գրպա-
նում դրամ ունենալն անհրաժեշտ է: Ո՞վ գիտե, ի՞նչ կարող է պա-
սահել: Վերցրեք, հետո կվերադարձնեք:՝

Ես ստիպված վերցրի դրամը և հեռացա: Դեռ բակից դուրս չէի
եկել, երբ նորից ինձ կանչեց.

— Եթե դրամի կարիք ունենաք, անպատճառ հեռագրեք: Հե-
տևեցեք, որ խիրուրդը փորձված լինի:

Վերադառնալուցս մի քանի օր հետո, մեր հաշվապահն ինձ
ասաց.

— Ձեր պատճառով այսօր Ալեքսանդր Իվանովիչը ինձ հանդի-
մանեց:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեցի ես:

— Ձեր բացակայության մասին հրաման չկար: Խնդրեցի Ալեք-
սանդր Իվանովիչին, որ հետին թվով հրաման տա, որպեսզի բացա-
կա օրերիդ համար աշխատավարձից պահումներ կատարեմ: Պիտի
տեսնեիր, թե ինչպես զայրացավ ու բղավեց վրաս.— «Ի՞նչ է, եթե
իմ թույլտվությամբ այդ մարդը քաղաքից մի շաբաթ բացակայել
է, ուրեմն նա այդ օրերի համար աշխատավարձ չպիտի՞ ստանա:
Իսկ ի՞նչ եք կարծում, այդ մի շաբաթվա ընթացքում նա և նրա ըն-
տանիքը օդո՞վ են կերակրվել»:

խստապահանջ, բայց և ուշադիր ու հոգատար էր Թամանյանը դեպի իր աշխատակիցները:

1936 թվականի սկզբներին «Խորհրդային Հայաստան»-ում լույս տեսավ ճարտարապետ Կոնդախյանի հոդվածը⁴, որը անհիմն քննադատության էր ենթարկում Թամանյանի կազմած Երևանի հատակագիծը: Հոդվածը ինձ անչափ վրդովեց:

Վերցնելով թերթի այդ համարը, փնացի Թամանյանի մոտ:

— Ես արդեն կարդացել եմ:

— Եվ ի՞նչ, անպատասխան պիտի թողնեք:

— Գիտեք ինչ,— ասաց նա հանգիստ,— այդպիսի հոդվածներին շարժե պատասխանել, ժամանակը ինքը կպատասխանի դրանց: Եթե իմ նախագծերը լավ են և ես ճիշտ եմ լուծել այն, ապա իմ գործը կմնա և կհիշվի, իսկ եթե ոչ, ապա այն կմեռնի և ոչ ոք այն չի հիշի:

Եվ այդպես էլ է:

Մեր մեծ ուսուցիչ՝ ճարտարապետության ակադեմիկոս Թամանյանի անունն ու վեհակերտ գործերը կան ու կմնան հավիտյան անմահ:

ՀԱԶՎԱԳՑՈՒՏ՝ ՄԱՐԴԸ

Ես Թամանյանի հետ ծանոթացա 1926 թվականի ամռանը, իր արվեստանոցում, որը գտնվում էր Ժողտան շինարարական ընդարձակ բակում:

Ալեքսանդր Թամանյանը բարձրահասակ էր, բարեկազմ, գրեթե բոլորովին ճերմակած մազերով. մաշկը գունատ էր, որը հատուկ է հյուսիսում երկար ապրած մտավորականին և որը չզիջեց Երևանի ուժգին արևին. միշտ մաքուր ածիլված. աչքերը բաց գույնի, ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ խաժ, մեղմ և հարցական հայացքով, նուրբ ժպիտով. ամառը սպիտակ, իսկ ձմեռը սև կոստյումով և այնքան մաքուր, որ Երևանի փողին անզոր էր լինում եղծելու նրա գույնը:

Թամանյանի արվեստանոցը փայտաշեն էր, ամառը բավականին զով, բաղկացած ճարտարապետի կաբինետից, բուն արվեստանոցից, որտեղ երիտասարդ ճարտարապետները աշխատում և սովորում էին. և մի քանի այլ՝ շինարարությանը սպասարկող գրասենյակներից:

Այդ վայրում տիրում էր մշտական գործնական մթնոլորտ, աշխատանքային աշխույժ, և այդ տրամադրությունն իսկույն համակում էր այցելուին ու ստիպում նրան աճապարհի հեռանալուն՝ ճարտարապետին կարևոր գործից չընդհատելու գիտակցությամբ: Սակայն Թամանյանը զբաղված լինելով հանդերձ՝ չէր զլանում այցելուներին բավարարելու խնդրում:

Երբ, կանգնած ճարտարապետի մոտ, լսում էիր նրա բացատրությունները և տեսնում նրա մտածկոտ հայացքը, ակամա զգում էիր, որ թեև հետդ է խոսում, բայց նրա միտքը լարված է անընդհատ մտորումներով: Եվ, հիրավի, նրա ստեղծագործող միտքը չէր հան-

աբստանում եղածով, այլ ձգտում էր արտահայտչական ավելի նուրբ, ավելի կատարյալ ձևերի միջոցներով դրսևորելու իր ճարտարապետական մտահղացումները: Հաճախ կգտնեինք ճարտարապետին կանգնած, գլուխը մի քիչ թեքած, աչքերը կկոցած՝ գծագրերի վրա աշխատելիս կամ սրանց առաջ կանգնած խորհելիս: Երբեմն այն-տեղ կտեսնեինք մեկ ուրիշին ևս կանգնած նրա կողքին. դա ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանն էր: Միջհասակ ու մարմնեղ, թուխ դեմքով, խոշոր, կրակոտ աչքերի ղննիչ հայացքով, գրեթե անբաժան գորշ գույնի վերարկուով: Արտաքնապես այդ երկու հակասիկ մարդիկ կապված էին իրար ներքին ամուր կապերով. նրանց հարազատացրել էր իրենց սերը դեպի հայ ճարտարապետությունը:

Կանգնած նախագծերի, ֆրագմենտների առաջ, նրանք շատ հաճախ համառոտ դիտողություններով հասկանում էին իրար: Երրորդ անձը, որը պատահական կերպով ներկա էր գտնվում այդ պահին, այնքան էլ չէր հասկանում նրանց խոսակցությունը, քանի որ երկու ճարտարապետներն իրար հասկանում էին կես խոսքից: Թամանյանի և Թորամանյանի հարաբերությունը այնքան մտերիմ և ջերմ էր, որ դիմացինին մեծ գոհունակություն էր պատճառում ու գիտակցել տալիս երկու մեծությունների բարեկամությունը:

Չնայած որ Ժողտան շինարարության հետ միաժամանակ Թամանյանը ղեկավարում էր այլ կառուցումներ ևս, նույնչափ արժեքավոր մեր ճարտարապետության համար, ինչպիսին, օրինակ՝ նախկին Հողժողկոմատի շենքն էր, սակայն ոչ մի կառուցում այնքան հոգս չէր պատճառում հեղինակին, որքան Ժողտունը:

Նա շատ բժախնդիր հետևում էր նախագծի և շենքի շինարարության հետ կապված բոլոր մանրունքներին, մտահոգվում էր անգամ այն ժամանակ դեռևս հեռավոր հարցի՝ Ժողտան կահավորման մանրամասնություններով:

Ժողտան կառուցման միտքը ծնունդ էր առել Համամիութենական Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի անդրկովկասյան սեսիայում, «որ տեղի էր ունեցել Երևանում, 1925 թվականին: Քանի որ Երևանում չկար ոչ մի հարմար շենք մասսայական հավաքույթների և համագումարների համար, այդ սեսիայում որոշում ընդունվեց Հայաստանի համար Երևան քաղաքում Ժողտուն կառուցել և իրրե նվեր՝ շենքի շինարարությունը ֆինանսավորվելու էր անդրկովկասյան բյուջեից: Կառուցումը պետք է իրագործվեր տեխնիկայի բոլոր հնարավորությունների կիրառմամբ:

Ժողտունը նախագծելիս Թամանյանն աշխատում էր և մակետով. ինչպես գծագրերի, այնպես էլ մակետի վրա մշակում էր իր

ստեղծագործությունը: Պատահում էր երբեմն հետաքրքրվում էր այ-
ցելուի տպավորությամբ: Մեծ ստեղծագործողի համեստությամբ ու
պարզությամբ ունկնդրում էր դիտողի այս կամ այն կարծիքը. մի
անգամ Թամանյանը ցույց տալով ինձ Ժողտան մակետը, որի աջ և
ձախ կողմերը ճարտարապետական տարբեր լուծում ունեին, հարց-
րեց, թե երկու կողմերից որի՞ն եմ ես հավանություն տալիս: Պետք է
խոստովանել, որ ոչ մասնագետիս՝ այդ հարցը հանկարծակիի բե-
րեց. ես հավաքեցի ինձ, կարողացա ընտրել ու մատնանշել: Թաման-
յանը նուրբ ձևով արտահայտեց իր հավանությունը: Ես, իհարկե,
ինձ խիստ շոյված զգացի այդ գովեստից:

Ոչ միայն Երևանում այլև դրսում մեծ հետաքրքրություն էին
ցուցաբերում տեսնելու Թամանյանի ստեղծագործությունները և այդ
պոթիվ հատուկ գալիս էին Երևան:

Մի օր ես Թամանյանի մոտ ծանոթացա ռուս անվանի ռեժիսոր
Նիկոլայ Նիկոլաևի հետ: Նա ժամանակին եղել էր Պետերբուրգի
Կերայի ռեժիսոր, և, որքան գիտեմ, 20-ական թվականների
սկզբներում տեղափոխվել էր Բաքու և աշխատում էր այնտեղ: Հստ-
յով Թամանյանի, տեխնիկայի վերջին խոսքով կառուցվելիք, թա-
սերական շենքի մասին, ցանկացել էր անձամբ ծանոթանալ այդ
նախագծին և եկել էր Երևան: Օրերով անբաժան Թամանյանից՝ մեծ
հետաքրքրությամբ լսում էր նրա բացատրությունները, զննում նա-
խագծերը բոլոր մանրամասնություններով և մեծ ոգևորությամբ
խոսում ապագա թատրոնի մասին, այն երջանկության մասին, որ
պետք է վայելեին թատերական ապագա գործիչները:

Միայն Նիկոլաևը չէր, որ եկել էր ծանոթանալու Թամանյանի
ձեռնարկումների հետ: Շատ շատերը գալով Երևան, պարտք էին
համարում այցելելու մեծանուն ճարտարապետին. Թամանյանը
խիստ զբաղված էր արվեստանոցում, այդ իսկ պատճառով սահմա-
նել էր մի հատուկ օր՝ կիրակի օրը (երեկոները), մտերիմ այցելու-
ների համար:

Մտերիմ լինելով Թամանյանի ողջ ընտանիքի հետ, համարյա
բոլոր կիրակիներին նրանց մոտ էի լինում. մի երեկո ծանոթա-
ցա մեծանուն ռուս ճարտարապետ Ժոլտովսկու հետ: Սովորաբար
հյուրերը հավաքվում էին ճաշասրահում: Պետք է ասել, որ Թաման-
յանի ընտանիքը բազմամարդ էր: Բացի իր կնոջից և երեք երեխա-
ներից, նրա մոտ էին ապրում նաև քույրերը, եղբոր աղջիկը, և հա-
ճախ հյուրընկալվում էին մյուս հարազատները: Բոլորն ապրում
էին երեք, ոչ ընդարձակ սենյակներից բաղկացած բնակարանում,
դուրկ հարմարություններից, որտեղ հազիվ զետեղվել էին հարուստ

թե քանակով և թե թանկարժեք գրքերով ու ալբոմներով գրադարանը և գեղեցիկ կահ-կարասին: Չնայած կառավարությունը հողամաս էր հատկացրել Թամանյանին՝ իր համար առանձնատուն կառուցելու, սակայն ճարտարապետը չէր ուզում սկսել այն: Մեկ անգամ ես նրան հարց տվի, թե ինչու չի ձեռնարկում իր տան շինարարությունը: Նա ինձ ասաց, որ քանի կառուցվում է ժողտունը, չի կարող զբաղվել սեփական շինարարությամբ:

Ահա այդ տան ճաշասրահում, դաշնամուրի կողքին նստած, ակադեմիկոս-ճարտարապետ ժողտովսկին մեկ-մեկ վերցնում էր նախագծերը, որոնք դասավորված էին դաշնամուրի վրա, Ծա հետևում էի, թե ինչ տպավորություն էին գործում այդ նախագծերը մեծանուն ճարտարապետի վրա, և շատ դժմացի, երբ նկատեցի նրա խոր ականածանքը դեպի Թամանյանը և այն բարձր գնահատականները, որով նա բնութագրեց ասես ձեռնագծերը:

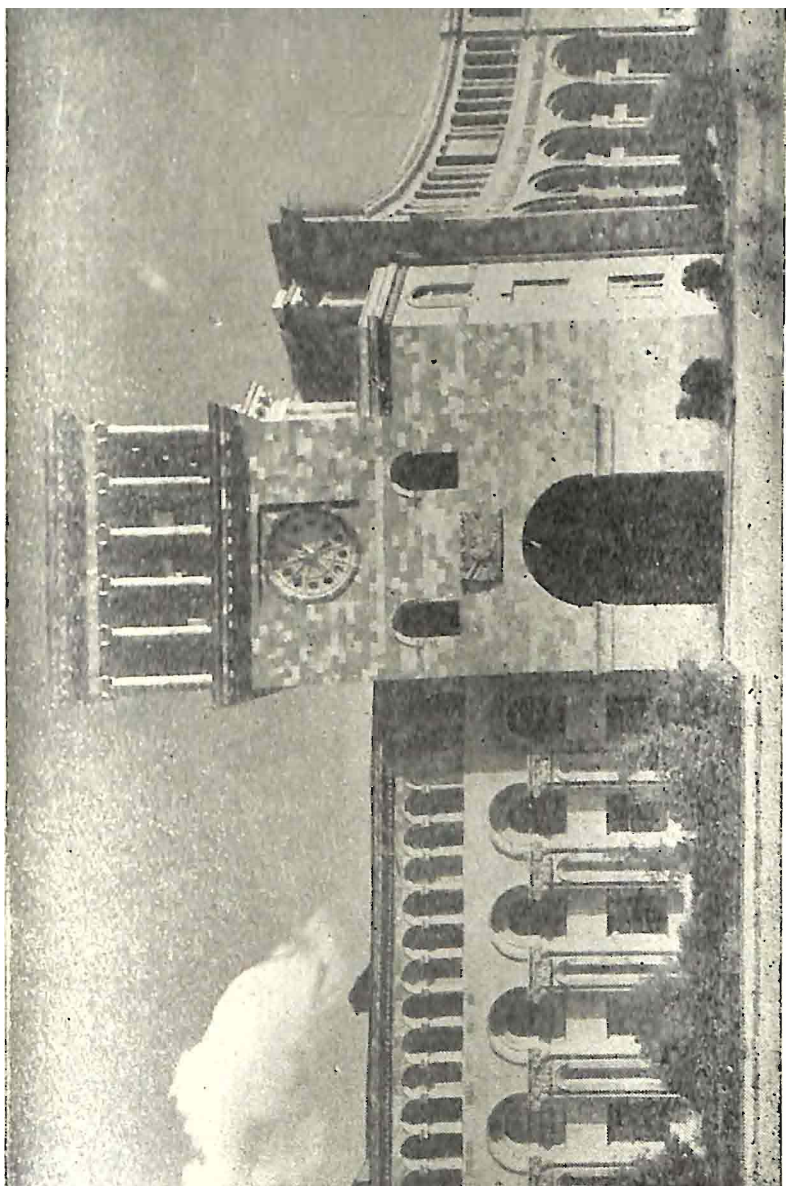
* * *

Ժողտան հիմնադրումը տեղի ունեցավ 1930 թվականի աշնանը¹, մի պայծառ, արևոտ օր. հանկարծ եղանակը փոխվեց, քամի բարձրացավ, երկինքը ծածկվեց ամպերով, սակայն ժողտան շինարարական բակում արտասովոր աշխույժ և եռուզեռ էր տիրում: Եկել էին վանազան կազմակերպությունների, ձեռնարկությունների ներկայացուցիչներ՝ դրոշներով, պարտիայի և կառավարության ղեկավարներին շատերը. բազմամարդ հասարակություն կար: Շինարարական հրապարակում ամբիոն էր կառուցված, այդ ամբիոնից շատերը ճառեր ասացին ժողտան հիմնադրման առթիվ. խոսեց նաև Թամանյանը:

Ահա և հիմնադրման բուն պրոցեսը. մի նեղ և մագաղաթի նման երկար թղթի վրա ներկա եղողներից, Թամանյանի հրավերով, ստորագրում էին: Երբ այլևս ստորագրելու տեղ չկար՝ թուղթը սլորեցին և դրեցին գլանաձև արույրե խողովակի մեջ, ապա այդ խողովակի կափարիչը անագով զոդեցին և այդ տուփը դրվեց քառանկյունի, երկարավուն արույրե մի այլ տուփի մեջ, որը լեցված էր բուսական յուղով: Ապա այդ արկղի կափարիչը նույնպես զոդվեց և իջեցվեց նախապատրաստված ցեմենտապատ փոսի մեջ, նույնպես յուղով լի, և այդ փոսիկը ծածկվեց ու ցեմենտվեց:

Ապա հերթով, առաջինը ժողկոմխորհի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը վերցրեց նախօրոք նաշված մի քար, դրեց այդ ցեմենտով ծածկված փոսի վրա, և բանվորը, որը ցեմենտի շաղախով

Ճիւղման շէնքի ճակատը

դույլը ձեռքին սպասում էր, մարաշով շաղախը տվեց Տեր-Գաբրիելյանին, ու նա, այդպիսի գործողություններին անվարժ ձեռքով ցեմենտով ամրացրեց քարը: Հետո գործողությունը կրկնվեց նույն ձևով, հերթը հասավ Արամայիս Երզնկյանին, ապա Սերգո Մարտիկյանին և էլի մի քանիսին, որից հետո և ինձ: Այսպիսով, դրվեց Ժողտան հիմքը: Հիմնադրումից հետո, ինչ-ինչ պատճառներով, ձգձգվում էր շինարարությունը: Անդրկովկասի ֆինանսավորման օրգանները չէին շտապում տարեկան ֆինանսավորումը լրիվ և ժամանակին կատարել: Ժողտան շինարարական հրապարակը շուներ այդպիսի մեծ կառուցմանը համապատասխան եռուզեռ, աշխույժ: Թամանյանի ջանքերով ձեռք բերված էլեկտրականությանը աշխատող մարմար կտրելու գործիքները իբրև ավելորդ՝ փոխադրվեցին մի այլ վայր և հետագայում հիմք հանդիսացան Երևանի մարմարի գործարանի համար:

Բոլորը չէին, որ ընդունում էին Թամանյանի ստեղծագործական սկզբունքները և գնահատում նրա գործը սովետահայ ճարտարապետությունն ստեղծելու գործում:

Թամանյանի և Բունիաթյանի մոտեցումը ճարտարապետության խնդիրներին մի խումբ երիտասարդ ճարտարապետների կողմից համարվեց անընդունելի, իսկ նրանց ստեղծագործությունները՝ էլեկտրիկական: Երիտասարդ ճարտարապետները ցանկանում էին շտկել ճարտարապետության ընթացքը և տանել «միակ ճշմարիտ», կոնստրուկտիվիզմի ուղիով: Կոնստրուկտիվիզմի ջատագովները լույս ընծայեցին մի հոդված, որի ճակատը զարդարված էր վարդապետների վեղարներով, իսկ վեղարների տակ՝ Թամանյանի և Բունիաթյանի կառուցած շենքերի ձևերը, իբրև պերճախոս վկայություն և անալոգիա կղերական ճարտարապետության անֆանդաշտ օգտագործման: Այդ օրերին, մի կիրակի, Կուլտուրայի տան դահլիճում տեղի ունեցավ ճարտարապետության խնդիրներին նվիրված հասարակական քննարկում²: Այդ օրը Թամանյանի մոտ հավաքվելու հերթակալն օրն էր: Սակայն այդ երեկոյան նրա մոտ, բացի ինձանից և ճարտարապետ Բունիաթյանից, ոչ ոք չկար: Թամանյանն անշափ հուզված էր: Մենք հասկանում էինք, որ նա երբեք չէր կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ իր գործունեությունը սխալ է ու հետադիմական: Չէր կարող հաշտվել նա այն մտքի հետ, որ պետք է հրաժարվեր իր բռնած ուղուց և վերակառուցվեր:

Չնայած այս բոլոր հանգամանքներին, Թամանյանը շարունակում էր լարված և աննահանջ աշխատել: Նա անընդհատ կատարելագործում էր նախագծերը և ստեղծում նոր տարրերակներ: Բացի՝

դրանից, նա բժախնդրությամբ հետևում էր նոր շինանյութերի որոնմանը և ուսումնասիրությանը: Եւ Թամանյանի շնորհիւ ծանոթացաւ մեր մարմարների, օնիքսի և այլ շինանյութերի ու նրանց հանքավայրերի հետ:

Թամանյանի ստեղծագործությամբ և հատկապես ժողտան նախագծով շատ էր տարված հայտնի նկարիչ Գևորգ Յակուլովը: Նա մեծ ոգևորությամբ էր խոսում ժողտան մասին: Իբրև թատերական նկարիչ և իր էությամբ նորարար, նա կլանված էր ժողտան գաղափարով և խոսում էր այդ մասին ջերմությամբ ու բուռն երևակայությամբ, որով վարակում էր ունկնդիրներին:

Յակուլովն այդ ժամանակ հիվանդ էր, և նրբազգաց ու սրտայամ Թամանյանը նրան շրջապատել էր ջերմ հոգատարությամբ: Երբ ինքը չէր կարողանում այցելել հիվանդին, խնդրում էր իր մուտիկներին՝ գնալ Յակուլովի մոտ, որ նա մենակ շմնա:

Հիշում եմ նաև մեկ ուրիշ մեծ նկարիչ, որը նույնպես համակված էր Թամանյանի ստեղծագործությամբ: Դա նկարիչ Եվգենի Եվգենիչ Լանսերեն էր: Նա գտնվում էր Երևանում այն ժամանակ, երբ տարիների ընթացքում ու շատ անգամ ժողտան վարիանտներից հետո Թամանյանը վերջապես հասել էր իր ցանկացածին, և պետք է շինարարությունը նորմալ հունի մեջ ընկներ: Հենց այդ ժամանակ առաջարկվեց ժողտունը պսակել Լենինի արձանով:

Ինչ խոսք, որ առաջարկութունը որքան պատվավոր էր, այնքան և պատասխանատու: Նոր խնդիրը թելադրում էր ֆիզուրայի և պատվանդանի միաձուլյ լուծում: Այնինչ, ժողտունը ծառայելով որոշ նպատակի, արդեն ստացել էր իր վերջնական ճարտարապետական լուծումը և չէր կարող մեքենայորեն վերածվել պատվանդանի, առանց հիմնական փոփոխությունների: Ահա այդ հանգամանքն էր, որ մտահոգում էր հեղինակին: Եվգենի Եվգենիչ Լանսերեն Թամանյանի հետ աշխատում էր այդ նախագծի վրա: Ինձ ևս մի փոքր մասնակից արին դրան: Թամանյանը առաջարկեց քանդակել մակեդոն համապատասխան մասշտաբով Լենինի արձանը: Շուտով նախագիծը պատրաստ էր: Սակայն ժողտունը Լենինի արձանով պսակելու գաղափարը աննպատակահարմար գտնվեց և շենքի նախագիծը շարունակեց մշակվել նախկին ձևով:

Վերջապես եկան և այն օրերը, երբ Թամանյանը պետք է լիաթոք շունչ քաշեր: Սկսվեց շրջադարձ դեպի դասական արվեստի քննադատորեն օգտագործումը: Դրա հետ միասին խրախուսվում էր այն ճարտարապետների մոտեցումը, որոնք սկզբից ի վեր իրենց ստեղծագործությունը տարել էին այդ ուղիով: Ճարտարապետներից

շատերը վերանայեցին իրենց վերաբերմունքը և շրջադարձ կատարեցին դեպի Թամանյանը:

Ժողտան շինարարությունը նոր տեմպ ստացավ: Ճարտարապետը կրկնապատկեց իր եռանդը և առանց խոչընդոտների պետք է շարունակեր իր կառուցումը: Եվ ահա մի դժբախտություն խորը խոցեց նրան: 1934 թվականի հոկտեմբերի 16-ին նա կորցրեց իր միակ աշխատանքային տասնութ տարեկան հասակում: Այդ հարվածը շատ դժան էր: Վախենում էինք, թե Թամանյանը չի դիմանա, բայց նրա ստեղծագործական ոգին հաղթահարեց:

1935 թվականին Թամանյանը մի քիչ հոգեպես ապաքինված և տրամադրությունը որոշ չափով բարձրացած էր: Նա գնացել էր Մոսկվա, մասնակցել Ճարտարապետության ակադեմիայի սեսիային, համաձայնել մի շարք դասախոսություններ կարդալ ՍՍՌՄ Ճարտարապետության ակադեմիայում: Նա նոր էր վերադարձել Մոսկվայից, երբ ես գնացի այցելության: Թամանյանը ոգևորված Մոսկվայում իրեն ցույց տրված ջերմ վերաբերմունքից՝ գտնվում էր բարձր տրամադրության մեջ, և անգամ կատակեց: Դա առաջին դեպքն էր իր թանկագին կորստից հետո: Տևական թախիծը տեղի էր տվել խաղաղ տրամադրության:

Մեծ ճարտարապետին չվիճակվեց, սակայն, իրականացած տեսնել տարիների ստեղծագործական կրակով կոփված իր խոշոր մտահղացումները. կարճատև հիվանդությունից՝ հետո նա վախճանվեց:

Մեծ եղավ հայ ժողովրդի կորուստը. նա զրկվեց իր մեծ գավակից, այնպիսի հազվագյուտ մարդկանցից մեկից, որոնք հարցադրվում են կյանքը:

ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏԱՆՈՑՈՒՄ

Ես աշխատել եմ Ալեքսանդր Թամանյանի ճարտարապետական արվեստանոցում նրա նախագծերի, ինչպեսև շենքերի վրա՝ 1927—1935 թվականները ներառյալ:

Արվեստանոցը երկար ու լայն, լուսավոր մի սրահ էր, որտեղ դասավորված էին գծագրական սեղանները, և Թամանյանի հսկողության տակ աշխատում էին երիտասարդ ճարտարապետներ: Այդ սրահի ետևը կար ավելի փոքր սենյակ. այդտեղ աշխատում էինք ես և Տարագրոսը՝ նախապատրաստելով քանդակների նկարներն ու մոդելները:

Արվեստանոցը սրբատեղի էր վարպետի և սաների համար: Թամանյանը, որ մեծ էր ուղիցիայի և ամուր կոփված սկզբունքների տեր էր, կարողանում էր բարձր մակարդակի վրա պահպանել աշխատանքի որակը և տեմպը: Արվեստը պաշտամունքի առարկա էր դարձել բոլորիս համար: Կար ընդհանուր պայծառ ոգևորություն, որովհետև ականառու տեսնում էինք աշխատանքի արդյունքը:

Մեր արվեստանոցը հաճախում էին և՛ Մոսկվայից եկած և մեր ռեսպուբլիկայի անվանի մարդիկ: Այդտեղ ես ծանոթացա Մարիետա Շահինյանի, Գևորգ Յակուլովի, Թորոս Թորամանյանի, նկարիչ Լանսերեի, ճարտարապետ Բունիաթյանի և շատ ուրիշների հետ:

Հեշտ չէր աշխատել Թամանյանի արվեստանոցում և նամանավանդ գոհացնել վարպետին: Նա շատ պահանջկոտ ու բժախնդիր էր: Տասնյակ անգամ փոփոխում էր որևէ դետալ կամ ողջ նախագիծը՝ հիմքից: Բայց մեծ ճարտարապետի արվեստանոցում և նրա առաջադրանքներով աշխատանքի տարիները ես իմ կյանքի ամենաեք-

շանիկ շրջանն եմ համարում: Այստեղ ես շատ բան սովորեցի և, որ զլխավորն է, սովորեցի ձգտել դեպի լավագույն որակը, սիրել արվեստը ինքնամոռաց կերպով:

* * *

Ես բազմաթիվ անգամ առիթ եմ ունեցել համոզվելու, թե որքան պահանջկոտ էր Թամանյանը հատկապես համաշափոթյան, մասերի հարաբերության, մասշտաբի նկատմամբ: Նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում չափերի և գծերի ճշտության, դիթմի ու կարգի վրա, որոնք ստեղծում են ճարտարապետական հարմոնիա:

Ցանկացած ներդաշնակության որոնումը սկսվում էր էսքիզում և սևագրությունների մեջ, որտեղ փոփոխվում էին չափերը, ստեղծվում էին ներդաշնակ հարաբերություններ: Ես համաձայն չեմ այն կարծիքին, թե ճարտարապետական գեղեցկության ձգտումը վնասում է շենքի ուտիլիտար օգտակարությանը, նրա հարմարությանը: Թամանյանը սրահները, սենյակները, դահլիճները, միջանցքները իր նախագծած շենքերում դասավորում էր ֆունկցիոնալ անհրաժեշտ պահանջների համաձայն և միշտ հետևում էր շենքի հարմարության և օգտակարության բոլոր պահանջներին: Գեղեցկության և ուտիլիտար ֆունկցիայի միջև հակասություն գոյություն չունի: Ճարտարապետության սպեցիֆիկան է՝ գեղարվեստի և ուտիլիտար պահանջի համատեղումը:

Թամանյանը էսքիզի վրա երկար էր աշխատում. այստեղ էին ասելի ունենում որոնումները:

«Այն էսքիզը էսքիզ չէ, որի թուղթը չի մաշված ռետինով» — սիրում էր կրկնել Թամանյանը: Վարպետի նշանաբանն էր՝ չգոհանալ առաջին մտահղացումով, այլ հարստացնել, մշակել և իմաստավորել այն մինչև վերջ: Զգոհանալ առաջին հաջողությամբ — հասցնել մինչև ավարտվածության: Ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ գտնել ավարտված ձևը:

Էսքիզից հետո աշխատանքը գնում էր բուն գծագրի վրա: Բայց ահա գծագիրն էլ ավարտված է, իսկ Թամանյանի մտքում ծագել է նոր հղացում: Նորից էր սկսվում աշխատանքը՝ էսքիզ, տարբերակներ, գծագրեր: Ժողտան շենքը նախագծվել է մի շարք տարբերակներով և ամեն անգամ մշակվել մինչև վերջ — հատակագծեր, կտրրվածքներ, դետալներ, հեռապատկերներ և այլն: Այդ բոլոր տարբերակները հիանալի են, բայց նրանք միայն օժանդակ դեր են կատարել՝ վերջնական լուծումը գտնելու համար:

Թամանյանը մեծ կարևորություն էր տալիս կերպարվեստի մասնակցությանը ճարտարապետության մեջ: Նա ինքը լավ նկարիչ էր՝ վարժ ձեռքով, նուրբ ճաշակով: Նրա գեղագիտական հավատամքն էր՝ երեք արվեստների — ճարտարապետության, քանդակագործության և գունանկարչության սինթեզը, նրանց ներդաշնակ գործակցությունը: Միաժամանակ նրան գրավում էր հայկական ճարտարապետությունն իր պարզությամբ ու խստությամբ, որի գեղեցկությունը նա խորապես զգում էր ու ապրում: Այդ պատճառով գուցե և չափի զգացողության իր զարմանալի հատկության շնորհիվ էր, որ նա չէր անցնում երբեք դեկորի և կերպարվեստի չափավոր օգտագործման սահմանները: Նա չէր ծանրաբեռնում շենքը զարդով. հատկապես այդ խնդրում կողմնակից էր զարդի տրամաբանական ու տեղին օգտագործմանը: Թամանյանն այն տեսակետն էր արտահայտում, թե պաճուճանքը խանգարում է շենքի ճարտարապետությանը, սքողում է նրա ձևերի հստակությանը, մինչդեռ զարդաքանդակի կոչումն է՝ ընդգծել և բացահայտել ճարտարապետությունը: «Զարդն իր տեղն ունի և համաստությունը նրա առավելությունն է», — ասում էր հաճախ վարպետը: Նա ցանկանում էր այդ խոսքերով ընդգծել ճարտարապետության և քանդակի ոչ պատահական ու քմահաճ, այլ օրգանական կապը:

Թամանյանը գտնում էր, որ նախագիծը կարող է հաջող լինել, սակայն նրանով կառուցած շենքը՝ երբեմն անհաջող: Այդ նրանից է, որ ճարտարապետը նկատի չի ունենում նախագծի և իրականացվող շենքի մասշտաբների մեծ տարբերությունը:

Թամանյանը ամենից շատ հավատում էր իր աչքերին և քանդակի գծագիրը կամ մոդելը ստուգում էր տեղում, շենքի վրա: «Քարը փորագրելուց հետո ոչինչ չես փոխի», — ասում էր նա, — պետք է համոզվել, որ գտնված է վերջնական ձևը»: Նա անխնա էր իր պահանջկոտության մեջ, և ես հաճախ սրտնեղվում էի — էլ ի՞նչ է ուզում վարպետը... Բայց և գոհ էի մնում հետո, երբ գտնվում էր լավագույն լուծումը:

Մի անգամ վարպետը ցույց տվեց ինձ Տեկորի մի խոյակի լուսանկարը և ասաց.

— Անհրաժեշտ է հասցնել քանդակը այս պարզության և պլաստիկային: Կարո՞ղ եք, ահա ձեզ պատվավոր խնդիր:

Ես սիրում եմ մեր հին ճարտարապետությունը, այդ պատճառով էլ ինձ համար հաճույք էր՝ աշխատել հասնելու համար նրա զարդերի պլաստիկ գեղեցկությանը: Բայց հեշտ չէր այդպիսի մի առաջադրանքի կատարումը: Թամանյանը վճռականորեն դեմ էր կրկնու-

թյան: Միաժամանակ նա գտնում էր, որ զարդը չպետք է ինքնանըպատակ լինի և պահանջում էր, որ այն ունենա այժմեականություն և կապվի շենքի բովանդակության հետ: Կառավարական տունը «կսվել է կառուցվել որպես Հողօրդկոմատի շենք: Վարպետի հետ մենք համաձայնության էինք եկել շենքի քանդակազարդի և քանդակ ունեցողների մեջ պատկերել մեր գյուղատնտեսությունը, գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերը, նրանց մեքենայացումը և գյուղի առաջավոր աշխատավորներին: Այդ ծրագրով էլ մշակվել էր ողջ քանդակապատումը խոյակների վրա, մուտքի մուկների վրա և հատուկ մեղալիոններում: Այսպիսով, քանդակը անբովանդակ, ինքնանպատակ և առանց սեմանտիկայի «զարդ» չէր, այլ մի ամբողջական գաղափարի պատկերացում՝ կապված շենքի բովանդակության հետ:

Աղջկա մահից հետո Թամանյանը ծանր ապրումներ ունեցավ: Տեսողությունը ավելի վատացավ: Ծն հիշում եմ, նա պետք է նայեր Կառավարական տան ունեցողներից մեկի էսքիզը: Մոդելը ես պատրաստել էի գիպսից. նա դրված էր Հողօրդկոմատի սենյակներից մեկում: Վարպետը ներս մտավ: Նրա առաջին խոսքերն էին.

— Այսօր չեմ կարող օգտակար լինել ձեզ, ոչինչ չեմ տեսնում: Նա ձեռքով շոշափելով «նայեց» էսքիզը, հավանություն տվեց ու հեռացավ:

Խորը վիշտ պատճառեց ինձ այդ միջադեպը:

* * *

Ինչպես ասացինք, Թամանյանը վճռականորեն դեմ էր, որ հինձարտարապետական կոթողների զարդերը կրկնվեն նույնությամբ: Նրա սկզբունքն էր՝ ստեղծել նորը, որի համար անհրաժեշտ է յուրացնել ոճը, օգտագործել այն, բարձրացնելով այսօրվա պահանջի ու ճաշակի աստիճանին:

Մի անգամ իմ ներկայացրած էսքիզի մասին նա ասաց.

— Այդպես երբեք չեն արել:

Երբ ես նորից կատարեցի առաջադրանքը, աշխատելով անել այնպես, ինչպես արել են, նա ասաց.

— Բայց չէ՞ որ այդ մի անգամ արդեն արված է:

Այս հակասությունն ինձ սրտնեղեց. ի՞նչ է ուզում ինձանից վարպետը:

Հետո ինձ համար պարզ եղավ, որ այդտեղ ոչ մի հակասություն չկար — Ժառանգության օգտագործման ճիշտ սկզբունքն էր, որ

պարզվեց ինձ համար կոնկրետ գործի մեջ: Չպետք է բացառել ժառանգությունը, արհամարհել ու երես դարձնել նրանից, բայց և չպետք է կուրորեն կրկնել, այլ պետք է օգտագործել՝ բարձրացնելով նրան այժմեականության աստիճանին:

Հայկական հին ճարտարապետության մասին խոսելիս՝ Թամանյանը նշում էր նրա զարմանալի ներդաշնակ կապը Հայաստանի լեռնային բնության հետ: Այդ ներդաշնակությունը առաջանում է նաև քարի յուրահատուկ մշակումից և շինությունների ճարտարապետական ընդհանուր լուծումից, որոնք կարծես ձայնակցում են լեռների զանգվածներին ու լրացնում նրանց:

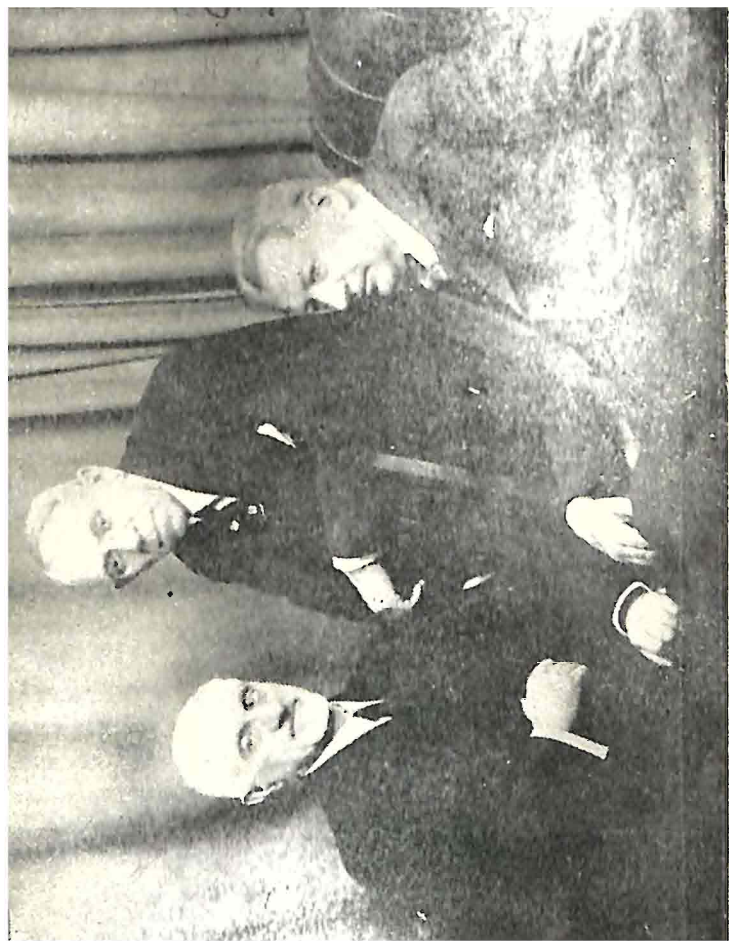
Կոնստրուկտիվիստները հրովարտակում էին իրենց նոր ճարտարապետության սկզբունքները: Նրանք պահանջում էին հրաժարվել ճարտարապետական բոլոր այն տարրերից, որոնք գալիս են անցյալ ճարտարապետական ոճերից — խոյակ, կամարակապ, օրդերներ, ճարտարապետական պրոֆիլներ, փորագրություններ ու դեկորատիվ զարդեր՝ դրանց փոխարեն առաջարկելով պարզ, հարթ պատեր: Ես հիշում եմ ինչպես մի ժողովում ճարտարապետ Բուճիաթյանը փորձեց համոզել զիջել հին դիրքերը, հետևել նոր պահանջներին. «Ինչպես երևում է մենք հետ ենք մնացել,— ասում էր նա,— պետք է ընդունել նոր սկզբունքները՝ հետ չմնալու համար կյանքից»:

Թամանյանի պատասխանը հուզված և կրքոտ էր, բայց և սկզբբունքային: Նա կոնստրուկտիվիզմը համարում էր ոչ կենսունակ, ժամանակավոր և անցողիկ երևույթ, հավատում էր, որ ճարտարապետությունը մեծ արվեստներից մեկն է և մնալու է որպես այդպիսին: Նա խորապես համոզված պաշտպանում էր ժառանգորդությունը ճարտարապետության մեջ և մինչև վերջ հաստատ մնաց իր դիրքերի վրա:

* * *

Թամանյանին է վիճակվել ստեղծել Նրևանի երկու ամենանշանավոր շենքերը— Կառավարական տունը և Օպերայի ու բալետի թատրոնը:

Այդ նշանավոր ճարտարապետական հուշարձանները Սովետական Միության ճարտարապետական լավագույն նմուշների շարքում գրավում են իրենց հաստատուն տեղը:

Ա. Բամանյանը, Վ. Շչուկոն և Յու. Յուրկե. 1936 թ. Մոսկվա

Մեր մայրաքաղաքի առաջին հիմնաքարը դնողն է Թամանյանը-
նրա մշտական մտածմունքի առարկան էր նորից հիմնադրվող ու
վերակառուցվող Երևանը: Նա պատկերացնում էր Հայաստանի մայ-
րաքաղաքը ընդարձակ, լայն պողոտաներով, ժառաշատ, լուսավոր
գեղեցիկ շենքերով ու պուրակներով: Մեծ չափով իրագործվել է ար-
դեն նրա երազանքը:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏՁՅԱՆ

ԹԱՄԱՆՅԱՆԸ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ալեքսանդր Թամանյանի ճարտարապետական արվեստանոցում անընդհատ բարեփոխվում ու կատարելագործվում էին ճարտարապետական — նախագծային նյութերը, նրանց ընդհանուր կոմպոզիցիաներն ու բոլոր մանրամասները:

Մանրամասների նույն այս կատարելագործումը Թամանյանը շարունակում էր նաև արտադրության մեջ՝ շինարարության ընթացքում:

Նա չէր բավարարվում արվեստանոցում ձեռք բերվածով և արտադրության հանձնած դժագրերն ու մանրամասները անդադար, կրկին ու կրկին մշակում էր իր պայծառ մտքով ու մեծ ճարտարապետի հոտառությամբ, ասես շոշափում, ուրվագծում էր ճարտարապետական մանրամասների կոնտուրները: Տաշված կարնիզներ, գոտիներն ու խոյակները, խարիսխները, սանդրիկները ստուգելուց հետո Թամանյանը երբեմն համապատասխան ճշտումներ էր անում, փոխում և բարեփոխում էր շաբլոնները:

Մի անգամ, 1929 թվականին, Թամանյանը այցելեց Անդրոկովկասյան Անասնաբուժական ինստիտուտի շենքի շինարարությանը, ուր ներկա էր ինժեներ Հ. Զաքիևը: Զննելով գլխավոր մուտքի տաշված քարերը՝ և շենքի կենտրոնական մասի կարնիզի նմուշը, նա դիմեց քարտաշին ասելով. «Վարպետ, ի՞նչ եք կարծում, եթե ձեզ հետ միասին մենք փոխենք այս դետալը, ա՛յ, այսպես, երևի ավելի լավ կլինի»: Վարպետը միտք արեց ու ասաց. «Ինչպես կուզեք, ընկեր Թամանյան»:

Բայց նրբանկատ Թամանյանն զգաց, որ վարպետը դժգոհ մնաց նորից տաշելու մտքից և ասաց. «Վարպետ, ավելի լավ է մի ան- 226

դամ էլ տաշել, քան հարյուրավոր տարիներ նայել անհաջող դե-
տալին»:

Սրան արդեն անհապաղ համաձայնեց վարպետ Գևորգը: Եվ
երբ ըստ նոր շաբլոնի վերատաշեցին դետալները, վարպետը նկա-
տելի գոհունակությամբ ասաց. «Ի՞նչ գեղեցիկ դետալ ստացվեց»:

Ալեքսանդր Թամանյանը հանգիստ շունչ էր առնում այն ժա-
մանակ միայն, երբ քարը դրվում էր իր տեղը:

Նման դեպքեր շատ են եղել Կառավարական տան և Ժողտան-
շինարարության վրա:

Եվ իրոք, Թամանյանն օրեցօր ասես գերազանցում էր ինքն-
իրեն և կատարելագործում էր սկզբում կառուցվածքի ամբողջությու-
նը, ապա դետալները՝ նախ՝ արվեստանոցում՝ և ապա շինարարու-
թյան ընթացքում:

Նրա էությունն իր ճարտարապետական ստեղծագործության
մեջ էր:

Թամանյանին հատկապես հուզում էր շինարարության մեջ
ժանրություններ տեղափոխող բանվորների աշխատանքը: Մի ան-
գամ, արտադրական անձնակազմի, իմ և ինժեներ Զաքիևի ներկա-
յությամբ՝ նայելով պատգարակներով մեծ քարեր տեղափոխող
բանվորներին, Թամանյանը հուզված ասաց. «Ինչ գնով ուզում է
լինի պետք է ազատվել այս բարբարոսական պատգարակներից,
ինչպե՞ս ենք հանդուրժում դրանք»:

Նրա նախաձեռնությամբ հայտնվեցին շախտային առաջին վե-
րամբարձները՝ «գերրիկ» կոունկները, որոնք մեծ քարերը բարձ-
րացնում էին Ժողտան շենքի որմածքի համար. հայտնվեցին բե-
տոնային շաղախախառնիչներ և ուրիշ հարմարանքներ:

Թամանյանի ցուցումով և անմիջական մասնակցությամբ անց-
կացրին «բրեմսբերգ»¹ և նեղ — գիծ երկաթուղի՝ բազալտը քարհան-
քից Ժողտան հիմքի փոստրակը տեղափոխելու համար:

Կառավարական տան շենքի կենտրոնական մասի տակ հայտ-
նվեց տուֆային զանգված և նկուղային հարկերը փորելիս հենց
տեղում հանվում էր հատով տուֆ, իսկ տաշվածքի մնացուկը
ջարդվում էր և դարձվում ավազ: Ավազաջարդիչի և տեղում հատով
քար ձեռք բերելու աշխատանքները դիտելիս՝ Թամանյանը չկարո-
ղացավ պահել իր հրճվանքը, որ պատճառում էր շինարարության
«տնտեսումն ու էթանացումը», որին նա մեծ ուշադրություն էր
դարձնում: Ու երբ նկատում էր անարտադրողական կորուստներ,
դժգոհությամբ ասում էր. «Զե՛մ հասկանում, թե ինչպե՞ս ինքներդ
չեք տեսնում այդ»:

Այսպես էր պայքարում պատկառելի ակադեմիկոսը բանվորի աշխատանքը թեթևացնելու, մեքենայացման և շինարարության էժանացման համար:

Շինարարության օբյեկտները շրջելիս՝ նա շատ ուշադիր էր բանվորների և պահանջկոտ՝ տեխնիկական անձնակազմի նկատմամբ: Հազվագյուտ բան էր, որ Թամանյանը գոհ մնար կատարված աշխատանքի որակից:

Երբ ես, իբրև աշխղեկ, կառավարական հանձնաժողովին էի հանձնում Անասնաբուժական ինստիտուտի շենքը, որ կառուցվել էր շինարարական երկու սեզոնում, Թամանյանը մոտեցավ ինձ, սեղմեց. ձեռքս, ձախ ձեռքով գրկեց ինձ և ասաց. «Շնորհակալ եմ աշխատանքը շուտ ավարտելու, ճշգրիտ ու որակով կատարելու համար»:

Հետագայում ինժեներ Զաքիևը՝ շինարարության տեխնիկական հսկիչը, ինձ ասաց. «Բախտավոր մարդ եք, Ալեքսանդր Իվանովիչը շատ պահանջկոտ է և հազվադեպ է արժանացնում գովասանքի»:

Ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանի ճարտարապետական արվեստանոցում, ինչպես և արտադրության մեջ աճեց նրա գործը շարունակող ու զարգացնող տաղանդավոր ճարտարապետների, շինարար բանվորների և ինժեներական կադրերի մի ամբողջ սերունդ:

Թամանյանի ճարտարապետական ժառանգության նշանակությունը շատ ավելին է, քան զգում ենք մենք՝ նրա ժամանակակիցները:

ԻՆՉՔԱՆ ՀԵՌԱՆՈՒՄ, ԱՅՆՔԱՆ ՄԵԾԱՆՈՒՄ Է...

Գործիսում մեկ տարի մանկավարժական աշխատանք կատարելով, 1930 թվականին՝ վերադարձա Երևան։ Նախապատրաստվում էի ընդունվելու պոլիտեխնիկական ինստիտուտ, այդ ամիսներին ինձ խորհուրդ տվեցին միաժամանակ աշխատանքի անցնել Ալեքսանդր Թամանյանի արվեստանոցում։

Թամանյանի մասին լսել էի, գիտեի, որ մեծ ճարտարապետ է, բայց լավ չէի պատկերացնում, թե ինչ է կատարվում նրա արվեստանոցում։ Իսկ ինձ հավատացրել էին, որ ես ունենալով նկարչական միջնակարգ կրթություն, կարող եմ այնտեղ աշխատել։

Արվեստանոցում աշխատանքի ընդունվելու համար ընկերներս առաջարկեցին դիմել Թորամանյանի միջնորդությանը։ Բայց նա, լինելով Թամանյանի մոտ բարեկամը ու լավ ճանաչելով նրան, հրաժարվեց միջնորդելուց, պատճառաբանելով, որ Թամանյանը ինձ ավելի սիրով կընդունի, եթե ես ինքս դիմեմ, նախօրոք հայտնելով, որ «նրա արվեստանոցը գնալուս նպատակն է սովորել, շունենալով որևէ շահագրիտական նպատակ»։ Պատկառելի մարդու՝ խորհրդից հրաժարվելն անհարմար էր ինձ համար, շնայած նրա տված խորհուրդը, անկեղծորեն ասած, չէր բխում իմ այն ժամանակվա հիմնական նպատակից։ Եվ ես ստիպված եղա ինձ թելադրված ներածականով դիմել անմիջապես Թամանյանին։

Հետո միայն ինձ համար պարզ եղավ, որ անժանոթ պատանոսս այդ պարզ ու շիտակ խնդրքը դուր էր եկել Թամանյանին, երևի այդ էր պատճառը, որ նա սիրով ինձ առաջարկեց հաջորդ օրվանից գործի անցնել։

Առաջին օրը ես իմացա, որ արվեստանոցում կան մի խումբ

երիտասարդներ, որոնք Թամանյանի մոտ գծագրություն են սովորում, ինձ էլ, որպես նոր աշակերտի, առաջադրանք տվեց և դուրս եկավ այնպես, որ ես եկել եմ նրա մոտ ոչ թե աշխատելու, այլ սովորելու:

Այժմ զարմանքով եմ հիշում, թե ինչպես սովետահայ ճարտարապետության հիմնադիրը, իր գլուխ-գործոցների ստեղծման պահին, ժամանակ էր գտնում ամեն օր, երբեմն օրեկան մի քանի անգամ, մոտենալ և ամենայն ուշադրությամբ սովորեցնել մեզ՝ սկսնակ աշակերտներին:

Կարճ ժամանակամիջոցում գծագրական աշխատանքների դասընթացը վերջացնելուց հետո, ինձ ձևակերպեցին որպես աշխատակից, բայց ըստ էության շարունակեցի մնալ որպես սովորող: Թեև հետագայում ուսանում էի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտում, այնուամենայնիվ Թամանյանի արվեստանոց-դպրոցն իր առաջնակարգ դերն ու նշանակությունն ունեւր իմ ճարտարապետական դաստիարակման գործում:

Այժմ, փորձելով հիշողությունների հիման վրա վերլուծել Թամանյանի արվեստանոցում նրա աշխատանքի մեթոդները, որոնք տալիս էին զարմանալի արդյունքներ, գալիս եմ այն եզրակացություն, որ միայն նրա փայլուն տաղանդը չէր կարող լինել միակ նախապայմանն այնպիսի գործունեության համար, որի պատճառով մենք այսքան երախտապարտ ենք զգում նրա հանդեպ:

Շատ ուսանելի էին վարպետի սկզբունքները, նախագծերի վարիանտները մշակելու ընթացքում, գծագրերի կատարման ձևերի տեսակետից, որպես կանոն, յուրաքանչյուր վարիանտի գծագրերը բարեխղճորեն կատարվում էին մինչև վերջ: Ճակատները ներկվում էին, բայց ոչ թե «ցուցադրելու» կամ «էֆեկտավոր» գծագրեր ստեղծելու նպատակով, այլ ապագա շենքից, գծագրերի միջոցով առավել անսխալ տպավորություն ստանալու համար:

Կառուցվածքների հիմնական կոմպոզիցիոն հարցերը որոշելուց հետո մշակվում էին նրա առանձին ֆրագմենտները և դետալները, ընդ որում ոչ թե անջատ, այլ անպայման հիմնական ամբողջական գծագրի վրա համադրելով, ընդհանուրի և նրա մասերի առավել ներդաշնակ ամբողջություն ստեղծելու նպատակով:

Իր մտահղացումները նախագծային վիճակում Թամանյանն ստուգում էր նախագծվող շենքի մակետի վրա: Թամանյանը կարևորություն էր տալիս նաև, գիտական օրենքներով սահմանված, գծագրերը ներկելու ձևին (отмычка) որի միջոցով հստակորեն արտահայտվում են շենքի իրական համաչափությունները, ծավալնե-

Տի ներդաշնակությունը, ինչպես և նրանց մանրամասները: Մի խոսքով, Թամանյանին, որպես ճարտարապետի, հետաքրքրում էր վերջնական նպատակը,— կառուցվածքը իրականում, իսկ գծագրերը չէին կարող լինել ինքնանպատակ, քանի որ հանդիսանում էին աշխատանքային միջոցներ՝ հիմնական նպատակին լավագույն ձևով հասնելու համար: Նրա մոտ երկար ու քրտնաջան ստեղծագործական աշխատանքը չէր վերջանում նախագծերի ավարտամբ, այլ շարունակվում էին կառուցվածքի շինարարության ամբողջ ընթացքում, սկսած շինարարության առաջին օրից:

* *
*

Անմոռանալի է այն օրը, երբ դրվեց ժողտան հիմքը: Դա համաժողովրդական մի ցնծություն էր:

1930 թ. աշնանային մի արևոտ օր էր: Շինարարական հրապարակում մեծ բազմություն էր հավաքվել...

Շինարարների և ճարտարապետների հետ միասին տրիբունայի վրա էին գտնվում Հայաստանի Ժողկոմիչորհի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, նրա տեղակալ, հողժողկոմ Արամայիս Երզնայանը և ուրիշներ:

Ողջույններ, ծափահարություններ, համաժողովրդական ցընծություն...

Ժողտան հիմնադրումից հետո ավելի լարվեց ճարտարապետի միտքը: Վարպետը կարծես ավելի խստապահանջ էր դարձել, ավելի, մտազբաղ:

Ընդհանրապես Թամանյանն իր նախագծով կառուցվող շենքերի շինարարության գլխավոր կազմակերպիչն էր լինում: Շինարարության վրա աշխատող վարպետները, բանվորները, ինժեներները, Թամանյանին ճանաչում էին. որպես իրենց շինարարական հրապարակի գերագույն հրամանատարի: Այն ժամանակներում, երբ Երևանում բոլոր շինարարական աշխատանքները ձեռքով էին կատարվում, Թամանյանը ջանք չէր խնայում շինարարության աշխատատար պրոցեսները մեքենայացնելու համար: Հայաստանում առաջին անգամ ժողտան շինարարության վրա էր, որ սկսեց աշխատել վերամբարձ մեքենան, ավազ ու խիճ լվացող սարքավորումը և այլ շինարարական մեխանիզմներ:

Ժողտան ներքին հարդարման համար հիմնադրվեց մարմարի ալեբր սղոցող արհեստանոցը, որը հետագայում Երևանի Մարմարի

գործարանի բաղան հանդիսացավ: Դրանից հետո էր, որ սկսվեց Հայաստանի բաղմատեսակ ու մեկը մյուսից դեղեցիկ մարմարների լայն օգտագործումը ինչպես Երևանում, այնպես էլ Միության ուրիշ քաղաքներում:

Թատերական վիթխարի շենքի հրակայունությունը, սեյսմակայունությունը, ինչպես և արագ կառուցումը ապահովելու համար Թամանյանը ժողտան ծածկերի և գրանիտով երեսապատված պատերի հիմնական շինանյութ ընտրեց բետոնը և երկաթ-բետոնը, որոնք այն ժամանակ դեռ լայն կիրառում չունեին:

Հետաքրքիր էր լսել մեծ ճարտարապետի գործնական ղրույցները շինարար վարպետների հետ, երբ նա իր մտերիմ ու պարզ մոտեցումով այնպիսի մթնոլորտ էր ստեղծում, որ վարպետներն առանց քաշվելու ասում էին իրենց կարծիքները, առաջարկներ անում:

Վարպետներին մի առանձին ոգևորություն էր պատճառում, երբ Թամանյանը նրանց գործնական ու խելացի խորհուրդն ուշադիր լսում էր և կարևորություն տալիս: Այդպիսի փոխհարաբերության շնորհիվ ճարտարապետի և վարպետների միջև եղած փոխադարձ հարգանքը խորանում, աշխատանքային հաջողությունների հորդաբուխ աղբյուր էր դառնում: Թամանյանի հետ գործ ունեցող վարպետները և բանվորներն իրենց ղգում էին որպես նրա մոտիկ բարեկամները:

Մի անգամ, եթե շեմ սխալվում՝ 1935 թվականին էր, Կոտայքի շրջանի գյուղերից մեկում, Հայաստանի ճարտարապետների միության նախաձեռնությամբ ճարտարապետների մի հանդիպում կազմակերպվեց կոլտնտեսականների հետ: Կոլտնտեսային ակումբի բեմը բարձրացան ավագ ճարտարապետները՝ ավագագույն վարպետի գլխավորությամբ: Կոլտնտեսականներից մեկը ճարտարապետներին ուղղված իր ողջունի խոսքում Թամանյանին դիմելով հիշեցրեց, որ ինքը եղել է Երգեսի շինադարձության նախկին բանվորը: Ծարտարապետը անմիջապես հիշելով Հրազդանի ժայռոտ ձորում աշխատած իր ծանոթ բանվորին, տեղից վեր կացավ: Նրանք ջերմորեն գրկախառնվեցին և ներկաների բոլոր ծափահարությունների տակ համբուրվեցին, որպես հին բարեկամներ:

Մեծ վարպետը ստեղծագործական արտակարգ լարված աշխատանքի պայմաններում միշտ ժամանակ էր գտնում ճարտարապետների միության կազմակերպած միջոցառումներին մասնակցելու համար: 1935 թվականի վերջերին Միությունը ճարտարապետների մի մեծ խմբով ռեյդ կազմակերպեց Հայաստանի եր-

*Օպերայի և բալետի թատրոնի շենքի (Ժողովրդական տան) հարավային
ճակատը*

կաթգծային կայարանների բարեկարգման և վերակառուցման աշխատանքներին օգնություն ցույց տալու համար: Լենինականում դառնված ժամանակ երկաթուղայինների հետ հանդիպում կազմակերպվեց Սևոյանի անվան ակումբի դահլիճում:

Թամանյանը երկաթուղայիններին ուղղված իր ջերմ ու անմիջական խոսքում հատկապես նշեց երկաթուղային վառուցվածքների պատմական դերը, երկաթգծի շուրջը դասավորված բնակավայրերում շինարարական արվեստի տարածման տեսակետից: Նշեց նաև, որ բնակավայրերից առաջին տպավորությունը կայարանի միջոցով ստանալու հանգամանքը պարտավորեցնում է նրա ճարտարապետության ու բարեկարգման վրա հատուկ ուշադրություն դարձնել: Նա հիշելով Ռուսաստանում եղած ժամանակ երկաթուղային կառուցվածքների շինարարության ասպարեզում իր գործունեությունը, մեծ սիրով պատրաստակամություն հայտնեց մասնակցելու երկաթգծային կայարանների վերակառուցման ու բարեկարգման գործին:

Համեստ և ընկերական մարդ էր Թամանյանը, մեղմ և արտակարգ զգայուն հոգու տեր մի անձնավորություն, որը, սակայն, գործի ժամանակ շիկանում էր աշխատանքի կրակով և չէր հանդուրժում նույնիսկ աննշան անբարեխղճություն կամ անուշադրություն գործի նկատմամբ: Այդպիսի դեպքերում նրա հայրական բարկացկոտությունը իր աշակերտ-աշխատակիցներին չէր նեղացնում, այլ ավելի էր լարում նրանց ուշադրությունը վարպետի արդարացի և բարձր պահանջները բավարարելու համար: Իր արվեստանոցում աշխատող որդու նկատմամբ աշխատանքի ընթացքում Թամանյանը նույն վերաբերմունքն էր ցույց տալիս, առանց որևէ դիջման: Ավելին. Գևորգը, որպես նրա որդին, ավելի էր «տուժում» հանդիմանություններ ստանալու տեսակետից:

Պետք է ասել, որ Թամանյանի այդպիսի մոտեցման արդյունքն էր, որ Գևորգը երիտասարդ հասակում կարողացավ շարունակել իր հոր, վաղաժամ մահվան պատճառով, անավարտ մնացած գործերը:

Վարպետի և աշակերտների այդպիսի փոխհարբերությունը մեծացնում էր ու խորացնում սերն ու նվիրվածությունը ուսուցչի նկատմամբ:

Թամանյանի արվեստանոցը դեպի իրեն էր ձգում հայ ճարտարապետներին, որոնց նա մանրամասն ծանոթացնում էր իր նախագծերի հետ և զրուցում ճարտարապետության հարցերի մասին: Նրա արվեստանոցը միշտ այցելում էին ինչպես Միության

տարբեր քաղաքներից, այնպես էլ արտասահմանից Երևան ժամանած հյուրերը:

Շատ էին գալիս նաև մեր քաղաքի աշխատավորները, որոնք հետաքրքրվում էին Երևանի վերակառուցման ու բարեկարգման ծրագրերով, Թամանյանի կազմած մեծ ու վեհաշուք շենքերի նախագծերով: Թամանյանը խտրություն չէր դնում իր արվեստանոցը այցելողների մեջ: Մայրաքաղաքի մակետի վրա նա ամենայն սիրով բոլորին պատմում էր Երևանի պայծառ ապագայի մասին:

Հիշում եմ, մի քաղաքացի, լսելով Թամանյանի բացատրությունները և զգալով, թե իր առաջ ինչպիսի մեծություն է կանգնած, երկչոտությամբ հարց տվեց՝ թե քաղաքի որ տեղում պետք է կանգնեցվի իրեն՝ Թամանյանի արձանը: Միամիտ ու անսպասելի հարցին ճարտարապետը պատասխանեց: «Եթե իմ նախագծած շենքերը լավ ստացվեն, հենց դրանով էլ ինձ կհիշեք...»:

Արվեստանոցի մշտական այցելուն էր Թորոս Թորամանյանը: Մեծ բարեկամության վսեմ օրինակ էր մեր ճարտարապետության այդ երախտավոր գործիչների փոխադարձ հարգանքն ու սերը: Սովորաբար, դեռ արվեստանոց չմտած, Թորամանյանը մեզնից տեղականում էր, թե արդյոք շատ է զբաղված իր բարեկամը և դրական պատասխան առնելով, խնդրում էր, որ Թամանյանին չհայտնեն, թե եկել է: Նստում էր և համբերությամբ սպասում մինչև Թամանյանը ազատ միջոց ունենա: Այն էլ ասեմ, որ Թորամանյանի նման հանձնարարությունը մեզ էծան չէր նստում, որովհետև Թամանյանը, իմանալով, որ բարեկամի այցելության մասին իրեն անմիջապես չենք հայտնել, մեզ կշտամբում էր անխնա:

Մեծ էր Թամանյանը և իբրև արվեստագետ և իբրև մարդ:

Նա հագնվում էր համեստ, ապրում էր ավելի համեստ: Ապրում էր Աբովյան փողոցի վրա, փոքրիկ տան փոքրիկ սենյակներում և հրաժարվել էր կառավարության առաջարկով իրեն համար մենատուն կառուցելուց: Այն փոքր տունը, որտեղ ապրում էր մեծ մարդը իր մշտաժպիտ, բոլոր ճանաչողների կողմից հարգված տիկնոջ և երեխաների հետ, ուներ յուրատեսակ մի ջերմություն:

Շատ դժվար է մի քանի խոսքով տալ այդ մեծ մարդու, մտածող-ստեղծագործողի, քաղաքացու և ուսուցչի սպառիչ նկարագիրը:

Ակներև է միայն, որ ինչքան նրան ժամանակը մեզնից հեռացնում է, նա այնքան մեծանում է:

ԹԱՄԱՆՅԱՆԸ ԺՈՂՏԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ

Նրբ ես վերջացրի Հայաստանի ժողկոմխորհին կից տեխնիկ-
ճարտարապետների վերապատրաստման կուրսերը՝ գործուղում
ստացա աշխատելու ժողտան շինարարության վրա:

1931 թվականի հուլիսին, գործուղման թերթիկը ձեռքիս, գնա-
ցի ժողտան նախագծային արվեստանոցը: Ներս մտա մի դահլիճ,
ուր իմ ուղադրությունը առաջին հերթին գրավեց լռությունը. դահ-
լիճում աշխատում էին մոտ քսան ճարտարապետ և գծագրող, և ոչ
մի շշուկ:

Դահլիճի վերջում, իր սեղանի մոտ, կանգնած էր մեծ ճար-
տարապետը և մի երիտասարդ աշխատակցի գծագիրն էր նայում ու
ցուցումներ տալիս: Նա բարձրահասակ էր, նիհար, վայելչակազմ,
նուրբ դիմագծերով, և գործնական մարդու տպավորություն էր
թողնում: Հագին սև կոստյում էր, իսկ սպիտակ վերնաշապկի վրա՝
մի գեղեցիկ փողկապ:

Սա մոտեցա, կանգնեցի սեղանի մոտ՝ սպասելով մինչև ճար-
տարապետը ցուցումներն ավարտի: Նկատելով ինձ՝ հարցրեց, թի
ինչ գործով եմ եկել: Սա մեկնեցի իմ գործուղման գրությունը:
Ճարտարապետը կարդաց և կարգադրեց ընդունել ինձ ժողտան
շինարարության տեխնիկ. միաժամանակ ինձ հանձնարարվեց պայ-
թեցման գործն ու անվտանգության տեխնիկայի հսկողությունը:

Հաջորդ օրվանից անցա աշխատանքի:

Մինչ ժողտան շինարարություն գալը ես աշխատել էի մի
շարք կառուցումներում և ոչ մի տեղ չէի տեսել այն ժամանակվա

համար շինարարության այդպիսի կատարելագործված մեքենայացում և կազմակերպում, որ ստեղծել և կազմակերպել էր շինարարության պետը՝ Ալեքսանդր Թամանյանը:

Ժողտան շինարարության մեջ միայն շենքի փոստրակի հողային աշխատանքների համար տեղադրված էր երկու կռան (краны) իրենց ինքնաթափ արկղներով, մի բրեմսբերդ՝ իր քսանից ավելի ինքնաթափ վազոնիկներով և նեղգիծ երկաթուղով: Երկրորդ բրեմսբերդը կառուցված էր քարհանքում, շինարարության վայրից մոտ 300 մ հյուսիս, այստեղից նեղգիծ երկաթուղով շինաքարը փոխադրվում էր շինարարություն: Երկաթուղին ուներ շրջապատույտներ՝ վազոնիկների ուղղությունը փոխելու, շինաքարը ցանկացած գծով շինարարության համապատասխան վայրը հասցրնելու համար: Նույն վազոնիկները փոստրակից բրեմսբերդի միջոցով հարյուր-հազարավոր խորանարդ մետր հողը տանում-թափում էին փոքր ինչ հեռու (այժմյան Թամանյան փողոցի տերիտորիան):

Ժողտան շինարարական հրապարակում աշխատում էր քար ջարդող մի հզոր մեքենա իր տեսակավորող մաղերով, անընդհատ բետոն մատակարարող բետոնախառնիչ մեքենա՝ ինքնաթափ վազոնիկներով և նեղգիծ երկաթգծով: Կար նաև բետոնի մի ամբողջ գործարան, իր հատուկ կամերաներով՝ ձմեռային պայմաններում բետոն պատրաստելու համար: Տարբեր կամերաներում, առանձին-առանձին, տաքացվում էին ցեմենտը, խիճը, ավազը, ջուրը և հետո շաղախ պատրաստում:

Հիշողությանս մեջ տպավորվել է մի փոքր, բայց ուշագրավ մանրուք. ճարտարապետական արվեստանոցի դռանը կախված էր մի ջերմաչափ, որը հատուկ սլաքով ցույց էր տալիս անցած գիշերվա ամենացածր ջերմաստիճանը, մի բան՝ որ շատ անհրաժեշտ է, մանավանդ ձմեռ ժամանակ, շինարարությունը վարելու համար: Ահա երեսունհինգ տարի է, ինչ աշխատում եմ շինարարության մեջ և ոչ մի տեղ այդպիսի ջերմաչափի չեմ հանդիպել:

* *

*

Ժողտան փոստրակը մի հսկայական վիհ էր, քսան մետր խորությամբ, այստեղ, երբ ես աշխատանքի անցա, մեծ եռանդով շինարարական աշխատանքներ էին կատարվում: Փոստրակը քանդելիս կենտրոնում թողնված էր մի հսկայական հողե սյուն, որի վրա նշված էին Ժողտան շրջանաձև մասերի կենտրոնները. այս սյունը փայտե կամրջակներով կապված էր փոստրակի եզրերի հետ:

Սյան վրայից նշահարվում և ստուգվում էին շենքի տարբեր մասերի շահերը: Ճանապարհը այս հողն սյան շուրջը պատվելով իջնում էր փոսորակի հատակը. այս միակ ճանապարհն էր, որով իջնում և բարձրանում էին հատակում աշխատողները և բռնակիր սայլերը:

Ճարտարապետը սովորություն ուներ ամեն օր ժամը 10—11-ը այցելել շինարարության վայրը և հաճախ այդ պատվող ճանապարհով իջնել մինչև փոսորակի հատակն ու անձամբ ստուգել թե աշխատանքների ընթացքը և թե հողի նոր բացվող շերտերի ամբողջությունը: Նա լավ չէր տեսնում, բայց և այնպես, փոսորակն իջնելիս և հատակում շրջելիս, թույլ չէր տալիս, որ իրեն օգնեն կամ աջակցեն ու համարձակ անցնում էր մի տեղից մյուսը, իսկ այդ տեղ վտանգավոր վայրեր շատ կային. գիտենալով նրա բնավորությունը, ես միշտ քայլում էի վտանգավոր կողմից. երբեմն նրան կպած, որպեսզի ճարտարապետը շատ շմուռնա խորություններին և հիմքերի եզրերին:

Երբ հողն սյունը այլևս պետք չէր, ճարտարապետի ցուցմունքներով նրա տակ զիգ-զագ թունել փորեցինք և պայթեցրինք:

* * |
*

Թե որքան բծախնդիր և խստապահանջ էր ճարտարապետը շինարարական ամեն մանրուքի նկատմամբ՝ ասում է հետևյալ գեպը:

Ժողտունը կառուցելիս պատերի մեջ թողնվեցին բազմաթիվ անցքեր ուղղահայաց և հորիզոնական ուղղությամբ՝ օդափոխության, ջրամատակարարման, ջեռուցման և այլ նպատակների համար: Այդ անցքերից մեկը մոռացել էին թողնել. ճարտարապետը շատ զայրացավ, հանցավորին անմիջապես աղատեց աշխատանքից: Մեր հարցին, թե «չէ՞» որ կարելի է պատը ծակել, էլ ինչո՞ւ այդքան խիստ վարվեցիք»՝ նա պատասխանեց.

— Պատը շարելուց հետո չի կարելի ոչ միայն նոր անցք բացել, այլև մուրճով անգամ պատին հարվածել:

Ժողտան կառուցման ընթացքում ես շատ բան սովորեցի: Մի քանի տարիների աշխատանքը, մեծ ճարտարապետի ղեկավարությամբ, ինձ համար անփոխարինելի դպրոց հանդիսացավ, և ես միշտ խոր երախտագիտությամբ եմ հիշում իմ մեծ ուսուցչին:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ

Դեռ մինչև Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանյանի հետ ծանոթանալս, ես լսել էի նրա մասին իբրև մեր ժամանակի ականավոր ճարտարապետի: Եվ ահա իմ դիմաց կանգնած է միջինից բարձր հասակով, շեշտված դիմագծերով, ճերմակ, փոքրիկ մորուքով, ոչ արտաքինով, ոչ էլ շարժուձևով նշանակալից որևէ տպավորություն չթողնող մի մարդ: Բավական էր, սակայն, մի անգամ խոսել նրա հետ՝ համոզվելու համար այդ մարդու մտավոր և բարոյական բացառիկ արժանիքների մեջ:

Ալեքսանդր Իվանովիչը պատկանում էր տեխնիկական հին ինտելիգենցիային: Շատ շուտով, սակայն, նա հասկացավ, թե ստեղծագործական ինչ հնարավորություններ են թաքնված սովետական իրավակարգում: Նա պարզ պատկերացնում էր իր սիրելի Երևանը ապագայում և մեծ եռանդով ձեռնարկեց այդ քաղաքի գլխավոր հատակագիծն ստեղծելու գործին:

Շնորհիվ Ալ. Թամանյանի, Երևանը պատկանում է Սովետական Միության այն փոքրաթիվ քաղաքների թվին, որոնց աճը ենթարկվել է միասնական հատակագծի: Պետք էր մեծ հավատ ընծայել սովետական ժողովրդի ու պետության ստեղծագործական հնարավորություններին, դեռևս քսանական թվականների սկզբներին, երբ ստիպված էին կառուցել դժվար պայմաններում, տեսնելու համար ապագա հիսսքանչ մայրաքաղաքի կերպարը: Երևանի գլխավոր հատակագծի և մի շարք հիանալի կոթողների, ինչպես, օրինակ, Կառավարական տան հեղինակ Ալեքսանդր Թամանյանը երազում էր նաև ժողովրդական վիթխարի տան շինարարության մասին, որի նախագիծը կազմել էր:

Ինձ հանձնարարված էր Ժողովրդական տան կոնստրուկցիաների ու մեխանիզմների նախագծման ղեկավարությունը, և հնարավորություն ունեի տեսնելու, թե Թամանյանը ինչպիսի հափշտակություններ էր նվիրվում Ժողովրդական տան շինարարության գործին: Նա դիտում էր այն իբրև մեծ դարաշրջանի հուշարձան և մեծ պահանջներով էր մոտենում նախագծին. հիշում եմ, երբ ես շինարարությունն էժանացնելու նպատակով առաջարկեցի գրանիտե երեսապատումը փոխարինել բետոնե սնամեջ բլոկներով և գրանիտակերպ ֆակտուրայի արտաքին մակերևույթով, նա վրձնականորեն մերժեց այդ առաջարկը իբրև «բուտաֆորիա»: «Երբ ես նայում եմ դարաշրջանի կոթողին, ես ոչ միայն պետք է տեսնեմ, այլև զգամ շենքի մոնուլիտությունը»,— ասում էր նա:

Կարելի է այս խոսքի մեջ ծայրահեղություն տեսնել, բայց դա բնորոշ էր նրա համար իբրև ռեալիստ-արվեստագետի, իբրև ներբաճաշակ ճարտարապետի:

Այժմ, երբ մենք անցնում ենք Երևանի փողոցներով, շատ բան է մեզ հիշեցնում հիանալի ճարտարապետին, սքանչելի մարդուն ու քաղաքացուն: Հայաստանի շինարարները բուռն թափով ստեղծում են գեղեցիկ ու հարմարավետ տներ՝ մարմնավորելով Ալեքսանդր Թամանյանի ստեղծագործական մտահղացումները:

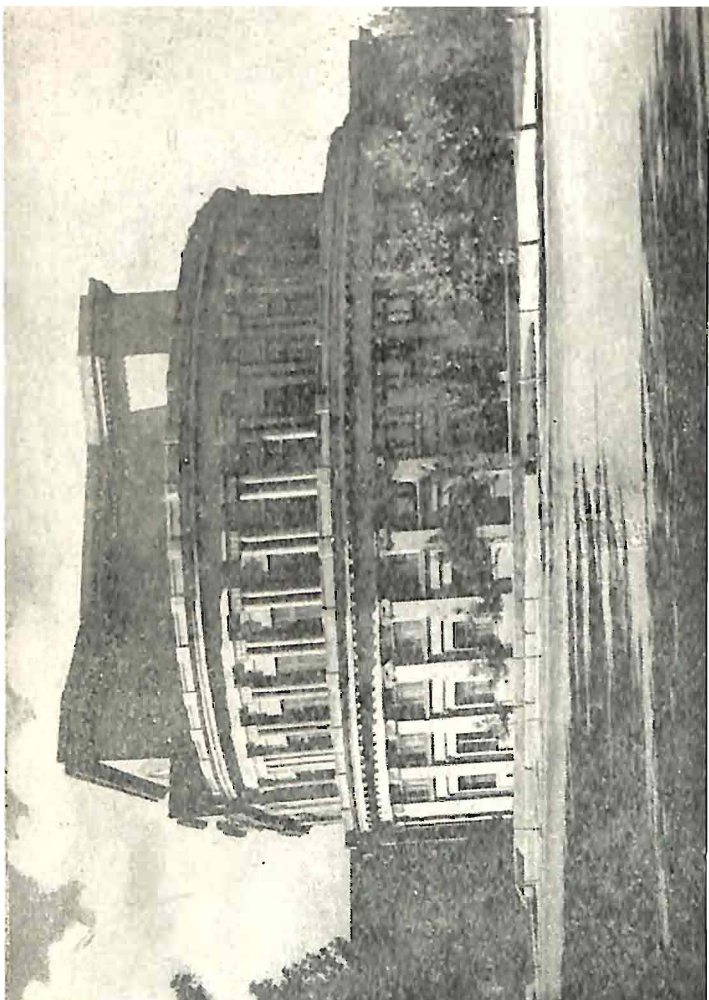
ՄԱՀՎԱՆ ՏԵՍԻԼ

Ակադեմիկոս Թամանյանի անմահ հիշատակին

Պրքա՛ն նման է եղել պահն այդ՝ մարող կանթեղի

...Նրա կոպերը երեկ երբ քարացել են խաղաղ—
Կապույտ բոցով բռնկված վերջին ջերմում ուղվելի,
Նա տեսել է երևի արևային մի քաղաք...
Խնչպես մաքուր մարմարի կապույտ կողին նկարած
Արևային ժամացույց՝ քարտե՛ղն ահա քաղաքի,—
Պողոտաներ, փողոցներ՝ բոլորածիգ երկարած,
Իսկ կենտրոնում երկնահաս, գրանիտյա մի բազին:
Ակընթարթում մի վսեմ, որ երկարում է դարեր,
Փողփողում են ուղեղում — սիրտ պայթելու շափ պայծառ—
Սյունաշարքե՛ր, տերրասնե՛ր, աստիճաննե՛ր մարմարե,
Եվ պարտեզնե՛ր ոսկեղօծ, շատրվաննե՛ր երգածայն...
Աշտարակնե՛ր երկնահաս և կամարնե՛ր կորանիստ,
Քանդակազօծ կարնիղնե՛ր, պատուհաններ նուրբ հատած.
Ե՛վ մարմարիոն մարմնագույն, և՛ գանգրահեր գրանիտ
Ե՛վ վարդաբույր տուֆաքար, և՛ բիլ բազալտ սրբատաշ...

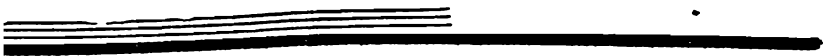
Պարզե՛լ է ձեռքը դողդոջ դեպի ցնորքն այդ կապույտ,
Այնքան մո՛տ է, այնքան մոտ-կըշռափի. նա հիմա,—
Բայց ծանրացել է հանկարծ ձեռքն հանճարեղ ու հմուտ,
Ընկել է վար—չոր կրծքին ...լռություն: Մա՛հ:

Սպիտակ և բախտի թատրոնի շենքը Կոնստանդնուպոլսի (Համբարում) ըստ գլխավոր Մեծ
(գլխավոր)

ՓԱՍՏԱԹՈՒԹԵՐ
ԹԱՄԱՆՅՅԱՆԻ
ՈՒՍՄԱՆ ԼԳՈՐԾՈՒՄԵՆՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

**ЕГО СИЯТЕЛЬНОМУ ВЬЦЕ-ПРЕЗИДЕНТУ ИМПЕРАТОРСКОЙ
АКАДЕМИИ ХУДОЖЕСТВ**

**Окончившего курс в Кубанском Александропольском
реальном училище, Александра Ивановича Таманова.**

П р о ш е н и е

Имею честь покорнейше просить Ваше Сиятельство до-
пустить меня к приемному испытанію в высшее Художест-
венное училище при Императорской Академии Художеств,
на архитектурное отделение. При сем прилагаю требуемые
документы и три фотографические карточки.

Александр Таманов.

Адрес: С. Петербург, Загородный пр. № 68, кв. № 26.

Метрическое свидетельство за № 1186 получил —

А. Таманов 1906 г. 21 марта.

(Центральный государственный исторический архив СССР в Ленин-
граде, ф. 789, оп. № 12, 1898 г., д. № И-19, л. 1).

**М. В. НАЧАЛЬНИК КУБАНСКОЙ ОБЛАСТИ И НАКАЗНЫЙ
АТАМАН КУБАНСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА
по канцелярии № 5336 16 мая 1898 г., г. Екатеринодар.**

С в и д е т е л ь с т в о

Дано окончившему курс Кубанского Александровского
реального училища Александру Ованесову Таманову, вслед-
ствие прошения, для представления в специальное учебное
заведение при вступительном испытании, в том, что он по-

ведения и нравственных качеств хороших и ни в каких предосудительных поступках замечаем не был.

Изложенное удостоверяю подписью с приложением казенной печати. Гербовый сбор оплачен.

Генерал-лейтенант (подпись)

М. П.

И. д. Правителя Канцелярии (подпись)

(Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде, ф. 789, оп. № 12, 1898 г., д. № И-19, л. 5).

МИД ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ ХУДОЖЕСТВ

Канцелярия 9 февраля 1899 г., № 394

С в и д е т е л ь с т в о

Дано сие из И. А. Х. мещанину г. Нахичевань на Дону Александру Ованесовичу Таманову в том, что он действительно состоит учеником В. Х. уч. при И. А. Х. по архитектуре, в чем Канцелярия И. А. Х. свидетельствует с приложением печати.

Свидетельство выдано Таманову для представления в Нахичеванскую городскую управу на предмет зачисления его в вольноопределяющиеся по отбыванию воинской повинности.

И. А. Х.

Секретарь (подп.) В. Лабойков
Пом. Делопроизв. (скр.) Сбарсуков.
(подпись)

(Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде, ф. 789, оп. № 12, 1898 г., д. № И-19, л. 15).

МИД ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ ХУДОЖЕСТВ

Канцелярия 21 мая 1902 г., № 1675

С в и д е т е л ь с т в о

Дано сие из Императорской Академии Художеств ученику Высшего Художественного Училища Александру Тама-

ному в том, что он, как окончивший научные курсы и состоящий учеником профессора-руководителя мастерской по архитектуре, на основании примеч. к § 62 временного Уст. Академии, Высочайше утвержденного в 15 день октября 1893 г., приобрел право на производство построек, в чем Канцелярия ИАХ. свидетельствует с приложением печати.

Императорской Академии Художеств

Секретарь (подп.) В. Лабойков

За Делопроизводителя (скр.) Сбарсуков

(Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде, ф. 789, оп. № 12, 1898 г., д. № И-19, л. 30).

**НА ЗАКЛЮЧЕНИЕ ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ г. РЕКТОРУ.
В КАНЦЕЛЯРИЮ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ ХУДОЖЕСТВ**

Ученика мастерской профессора А. Н. Померанцева,
Александра ТАМАНОВА,

П р о ш е н и е

Имея намерение обстоятельно осмотреть с научно-художественной целью Императорские дворцы (Еллагин дворец в Петербурге, дворцы в Царском Селе, Петергофе, Ораниенбауме и Гатчине), покорнейше прошу Канцелярию исходатайствовать от соответствующей инстанции для меня разрешение посещать названные дворцы, в то время, когда они не заняты, с правом зарисовывать их.

Ученик А. Таманов

С. Петербург

18 июня 1903 г.

Адрес: В. О. 13 линия д. № 20, кв. 1.

(Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде, ф. 789, оп. № 12, 1898 г., д. № И-19, л. 34).

В КАНЦЕЛЯРИЮ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ ХУДОЖЕСТВ.

П р о ш е н и е

Александра. Ивановича Таманова. архитектора-художника.

Засед. 3/III—1912 г., ст. 14, Хоз. комитет постановил спросить г. Гине, как он успеет совмещать с казенной работой.

Подпись.

Покорнейше прошу разрешить отформовать две полученные копии, имеющиеся в Академии, в зале бюстов, барельефы, а также фигуры—академические работы XVIII и XIX в.в., фигуры львов (Трискории) на парадной лестнице, вазы гипсовые на дубовой лестнице. Все работы по отформовке и отливке будут исполнены под руководством М. А. Гине, в академической формовской. Все расходы по отформовке и отливке будут произведены за счет Князя С. А. Шербатова, по поручению которого имею честь ходатайствовать перед Вами. В случае желанья Академии, все гипсовые формы после отливки будут оставлены академии.

1912 г. 29 февраля

Александр Таманов.

СПб. В. О. Большой пр. д. 41.

(Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде, ф. 789, оп. № 12, 1898 г., д. № И-19, л. 45).

В Собрании акт, 27 января 1914 г., ст. 18, решено баллотировать в октябрьском собрании 1914 года.

Секретарь В. Лабойков.

Сим имеем честь предложить к званию академика архитектуры архитектора Александра Ивановича Таманова.

Члены Академии А. Щусев, Ф. Беренштам, Л. Бенуа.

В Собр. акт 27 окт. 1914 г., ст. 1, подано голосов за удостоверение—36 (3 предложивших, 30 присутствующих и 3 отсутств.) и против—11 гол. (10 присут. и 1 отсутств.) — Удостоен.

Секр. В. Лабойков.

27 января 1914 г.

А. И. Таманову № 550, 5 февраля.

Пометы карандашом:

1) А. А. Беренсу — надо спросить *curriculum vitae* 3/II—1914.

2) В. В. Лабойкову для уведомления и заготовки диплома 22/X—1914.

(Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде, ф. 789, оп. № 12, 1898 г., д. № И-19, л. 69).

О т п у с к.

МИД ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ ХУДОЖЕСТВ

Секретарь § 5 февраля 1914 г., № 550.

Милостивый Государь,

Александр Иванович.

Действительные члены Императорской Академии Художеств Л. Н. Бенуа, Ф. Г. Беренштам и А. В. Щусев предложили академическому собранию удостоить Вас званием академика, на §§ 81 и 82 устава Академии, Высочайше утвержденного 15 октября 1893 года.

По установленному порядку, баллотирование этого предложения должно состояться в октябрьском собрании Академии, а до тех пор всем членам Академии должны быть мною разосланы точные по возможности сведения о предложенных лицах.

Для облегчения моей работы и для достижения полной точности сведений, имею честь обратиться к Вам с покорнейшею просьбою не отказать в доставлении мне, в возможно непродолжительном времени, не позже 5 марта сего года, Ваше[...не русский текст...], с обозначением Ваших произведений.

Примите уверение в совершенном почтении и преданности

(подп.) В. Лабойков.

В е р н о: — подпись.

Его Высочородию
А. И. ТАМАНОВУ

(Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде, ф. 789, оп. № 12, 1898 г., д. № И-19, л. 70).

**ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО
ВАЛЕРИЙ ПОРФИРЬЕВИЧ.**

Принося глубокую благодарность за Ваше любезное письмо с извещением о состоявшемся предложении академическому собранию удостоить меня звания академика, имею честь при сем представить, ввиду выраженного Вами в письме желания, сведения об исполненных мною архитектурных работах¹.

Примите уверение в искреннем к Вам почтении и преданности.

Александр Таманов.

С.-Петербург.
4 марта 1914 г.

(Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде, ф. 789, оп. № 12, 1898 г., д. № И-19, л. 71).

30—դեկտեմբերի 1923 թ.

Պր. 6. Ընկ. Ալեքսանդր Թամանյանը նշանակվում է Հնուխյունների Պահպանության Կոմիտեի նախագահ, ընկ. թորոս Թորամանյանը, Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանը, Մարտիրոս Սարյանը և Աշխարհբեկ Լոռի Մելիք Քալանթարը նույն Կոմիտեի անդամ:

Լուսժողկոմ Ա. Մռավյան

Իսկականի հետ ճիշտ է. Վարչկազմբաժնի վարիչ

Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆոնդ, 122, ց. 1, գործ. 437, թ. 7:

ՕՐԱԳԻՐ № 5ա

ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի 1924 թ. ապրիլի 3-ի գիշերվա ժամը 1-ի արտակարգ նիստի:

Նախագահ ընկ. Լուկաշին
Քարտուղար ընկ. Պարզյան

Ն ե ր կ ա է ի ն

Ժողկոմխորհի անդամներ—Ժողկոմխորհի նախագահ ընկ. Լուկաշին, Ժողկոմխորհի քարտուղար ընկ. Պարզյան, Անդրֆինժողկոմի Հայաստանի լիազոր ընկ. Պողոսյան, Ժողտնտխորհի նախագահ ընկ. Բալյան, Հողժողկոմի տեղակալ ընկ. Ս. Շադունց, Բանդուլտեսչության ժողկոմ ընկ. Վ. Հովսեփյան, Հայարհմիությունների հորհրդի նախագահ ընկ. Գասպարյան, Պարժողկոմ ընկ. Պողոսյան, Արդժողկոմ ընկ. Վարդապետյան, Լուսժողկոմի տեղակալ ընկ. Յազուբյան, Ներքործժողկոմ ընկ. Ամիրխանյան, Կենտվիճավարչության կառավարիչ ընկ. Տեր-Հովսեփյան, Աշխժողկոմի և Սոցապժողկոմի տեղակալ ընկ. Ավալյան:

Վարչությունների և հիմնարկությունների ներկայացուցիչներ.— Հայտոի վարչության նախագահ ընկ. Տեր-Առաքելյան, Հայպետ-

բանկի վարչության նախագահ ընկ. Մ. Սահակյան, Հայկոոպի վարչության նախագահ ընկ. Կուրսեւ, Հողժողովումի կոլեգիայի անդամ ընկ. Աթաբեկյան, Ժողտնտխորհի կոլեգիայի անդամ ընկ. Ս. Մարտիկյան, Գրախտի վարչության ներկայացուցիչ ընկ. Օնիկ Սհանջանյան, Ներքգործժողովումատի կոլեգիայի անդամ ընկ. Մալխասյան, Երևանի Քաղգավգործկոմի նախագահ ընկ. Շահգեղյան. ընկ. Սաֆրազբեկյան, ընկ. Մելիք, Նոր Բայազետի Գավգործկոմի նախագահ ընկ. Այվազյան, Գերագույն Տեխնիկական բաժնի վարիչ ընկ. Թամանյան, Հայարհմիությունների Խորհրդի նախագահության անդամ ընկ. Գողթունի, Պոլիգրաֆ տրեստի նախագահ ընկ. Լ. Ցաղուբյան, Հայառի Բաքվի ներկայացուցիչ ընկ. Մ. Ղազարյան, ընկ. Վ. Մելքումյան:

Լ Ս Ե Ց Ի Ն

1. Ակադեմիկոս Ալեքսանդր Հ. Թամանյանի զեկուցումը իր կազմած Երևան քաղաքի զարգացման և կարգավորման հատակագծի մասին:

Ո Ր Ո Շ Ե Ց Ի Ն

1. Ակադեմիկոս Ալեքսանդր Հովհաննեսի Թամանյանի կամած Երևան քաղաքի զարգացման և կարգավորման հատակագիծը հաստատել:

Անհապաղ ձեռնարկել հատակագիծն առտեղյավն գծանշելու և նշանակելու օտարացնելիք կալվածքների սահմանները (կարմիր գծերը):

Այսօրվանից արգելվում է թե մշտական և թե ժամանակավոր շենքերի կառուցումը, ինչ նպատակով էլ որ լինի, այն հողամասերի վրա, որ պիտի օտարացվեն, համաձայն հատակագծի:

Օտարացնելիք հողամասերի վրա գտնվող տները, նրանց հարակից շենքերը, ցանկապատերը, համաձայն հատակագծի, պետք է քանդվեն: Այն տները, որոնք անբնակ և բոլորովին անպետք են բնակվելու համար— քանդել առաջին հերթին: Բնակելի տները, բնակարանների պակասության պատճառով, կարելի է չքանդել մինչև նրանց բոլորովին անպետքանալը, կամ թե մինչև այն ժամանակը, որ կնշանակե Երևանի Քաղգավգործկոմը ամեն մի դեպքում առանձին: Այդ տները չպետք է վերաշինվեն, սակայն բացառիկ դեպքերում կարելի է այդ անել միմիայն Գերագույն Տեխնիկական բաժնի թույլտվությամբ:

Քաղաքի սահմաններում գտնվող և արդեն լցված հին կողերի գերեզմանատունը փակել և արգելել հետագայում այնտեղ մեռելների թաղումը:

Առաջարկել Երևանի Քաղաքապետությունն այս որոշման առթիվ հրատարակել հրահանգ:

Առաջարկել Երևանի Քաղաքապետությունն հատակագծի հեղինակի ղեկավարությամբ—

1) Մաքրել բոլոր հին տներից և փլատակներից այն հողամասերը, որոնք, համաձայն կարգավորման հատակագծի—պիտի օտարացվին:

2) Անմիջապես ձեռնարկել բոլոր այն փողոցների հատակագծմանը, որոնք միացված են քաղաքին — քաղաքն ընդարձակելու նպատակով:

3) Մշակել քաղաքի կանաչիզացիայի, ջրամատակարարման և ընդհանրապես այն բոլոր տեխնիկական նախագծերը, որոնք կապված են քաղաքի բարեկարգության հետ:

Ժողովոմխորհի քարտուղար Գ. Պարզյան
Ճիշտ է ընդհ. բաժնի վարիչի օգնական Գյանջեցյան

Հայկական ՍՍԻ ՊԿԱ, ֆոնդ. 130, ց. 1, գործ. 11, էջ 37:

Ծւից № 5939

Պետպլանին

Ք Ա Ղ Վ Ա Մ Ք

ՀՍԽՀ Ժողովրդական կոմիսարների հորհրդի 25 հունիսի 26 թ.
նիստի № 25 արձանագրությունից

Լ Ս Ե Ց Ի Ն

15. Երևան քաղաքի հատակագծման աշխատանքները կանոնավորելու և ղեկավարելու համար Երեքադիսորհրդի կողմից կազմված հանձնաժողովում ընկ. Ա. Թամանյանի աշխատանքների մասին:

(Տեղեկանք. Երեքադիսորհրդի 1926 թ. նախագահության հունիսի 10-ի նիստի № 7 արձանագրության 4-րդ կետի որոշումը):

Զեկ. ընկ. Հ. Պողոսյան

Ո Ր Ո Շ Ե Ց Ի Ն

15. ա) Միանգամայն ժամանակին համարել ժողկոմխորհի կողմից հաստատված Երևան քաղաքի հատակագծի նախագծի մանրամասն մշակման աշխատանքների սկսելը:

բ) Այդ աշխատանքները հանձնարարել Երևանի պլանավորման նախագծի հեղինակ ճարտ. Ա. Թամանյանին:

գ) Երևան քաղաքի հատակագծի մանրամասն մշակված նախագիծը կյանքում կիրառելու համար Երբաղխորհրդին կից կազմել հատուկ հանձնաժողով ճարտ. ընկ. Ա. Թամանյանի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի մյուս անդամների ընտրությունը վերապահել Երբաղխորհրդին:

դ) Առաջարկել Երբաղխորհրդին մշակել և ժողկոմխորհի հաստատությունյան ներկայացնել սույն որոշման «գ» կետում հիշված հանձնաժողովի կանոնադրությունը:

ե) Սույն որոշման «ա» կետում հիշված աշխատանքների հետ կապված բոլոր ծախսերը դնել Երբաղխորհրդի վրա և առաջարկել նրան համապատասխան գումարներ նախատեսել յուր բյուջեում:

զ) Սույն որոշման «ա» և «գ» կետերում հիշված աշխատանքների հաջող ընթացքի համար ազատել ճարտ. ընկ. Ա. Թամանյանին Պետպլանի շին-տեխնիկական սեկցիայի նախագահի պարտականություններից և մշտական աշխատանքից Պետպլանում, թողնելով նրան Պետպլանի նախագահության անդամ:

Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Համբարձումյան
Ժողկոմխորհի գործերի կառավարիչ Վ. Մալխասյան
Ժողկոմխորհի քարտուղար Ա. Թոֆմաջյան

Իսկականի հետ ճիշտ է արձ. մասի վարիչ (ստորագրություն) 30 հունիսի 1926 թ.

Մ. Բ.

Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ. ֆոնդ 130, ց. 1, գործ. 349, թ. 71:

10/10—23 թ.

№ 247

Գիտ. Տեխ.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԳԱՎՈՐՄԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
ԸՆԿ. ՇԱՂՆԱԴՐՈՒՄՆ.

Ի պատասխան Ձեր № 119 գրության հայտնում եմ Ձեզ, որ Երևանի այն մասը, որը գտնվում է շուկայի և Զանգու գետի միջև և 252

որի սահմաններում գտնվում են նախկին Իսլամիի հյուրանոցը և վերջինիս շուրջը գտնվող շինությունները համաձայն իմ Երևան քաղաքի վերաշինության համար մշակած նախագծի, պիտի հատկացվի Կոմունալ Տնտեսության շենքերին, որպիսին են մսի, բանջարեղենների և հացի շուկաները, աշխատանքի բորսան և այլն: Այստեղ պիտի լինեն նույնպես ծրագրի մեջ նախատեսված ճանապարհը՝ դեպի նախագծած նոր կամուրջը:

Հիշյալ շինությունները, համաձայն նախագծի, ներկայացնում են ամբողջություն և այդ պատճառով մասնակի շեղումները պիտի համարել անթույլատրելի, որովհետև նրանք կխանգարեն նախագծի ամբողջականությունը:

Քաղաքի հիշածս մասում գտնված բոլոր շենքերը նրանց թվում և Իսլամիի հյուրանոցի շենքը, համաձայն նախագծի, պիտի քանդվեն, բայց այս կամ այն շինությունը առայժմս մինչև վերաշինության աշխատանքների սկիզբը կարելի է օգտագործել համայնական նպատակներով և եթե Ձեր նախահաշվի մեջ Իսլամիի վերանորոգման համար ցույց տված ծախսերը արդարացնում են ժամանակավոր օգտագործումը և կարող են ծածկվել մի համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում, այդ դեպքում նրա ծամանակավոր օգտագործման դեմ անդգնելը չկա:

Գերագույն Տեխնիկական բաժնի վարիչ
Գործավար:

Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆոնդ 130, ց. 1, գործ. 25, թ. 19:

ՀՍԽՀ ՊԵՏՊԼԱՆԻ

Շինարար-տեխնիկական սեկցիայի կանոնադրությունը:

1. Նպատակը.

ՀՍԽՀ ՊԵՏՊԼԱՆԻ Շինարար-տեխնիկական սեկցիայի նպատակն է — ղեկավարել և կարգավորել Հայաստանի շինարարությունը, համաձայնեցնելով այդպիսին Հանրապետության տնտեսության ընդհանուր ծրագրի հետ:

2. Իրավասությունները.

Սեկցիայի իրավասությունները ընդգրկում են Հանրապետության սահմաններում կատարվող բոլոր շինարարական աշխատանքները. պետական, կոմունալ, գյուղական, կոոպերատիվ և

մասնավոր, ինչպես, օրինակ, էլեկտրիֆիկացիոն, հիդրոտեխնիկական, հաղորդակցության, ճանապարհների, հեռագրահեռախոսային, անթել-հեռագրային, քաղաքացիական, արդյունաբերական շինարարությունը և այլն:

3. Խնդիրները.

1) Շինարարական—հեռանկարային ծրագրերի մշակումը Հանրապետական ծավալով և նրանց համաձայնեցումը — Անդրկովկասյան ծավալով մշակած ծրագրերի հետ, որպիսի նպատակով Սեկցիան, հարկ եղած դեպքում, մասնակցում է Անդրկովկասյան Պետպլանի աշխատանքներին:

2. Շինարարական ծրագրերի և նախագծերի քննությունը և հաստատումը:

3) Շինարարական նախահաշիվների քննությունը, հաստատումը և համաձայնեցումը Հանրապետության ընդհանուր ֆինանսական պլանի հետ:

4) Պետակառուցման, կոմունալ և կոոպերատիվ հիմնարկների տարեկան շինարարական ծրագրերի և բյուջեի քննությունը:

5) Շինարարական բոլոր խնդիրների վերաբերմամբ — Տնտեսական խորհրդակցությանը. Պետպլանի նախագահության միջոցով եզրակացություններ ներկայացնելը:

6) Պետական, հասարակական և կոոպերատիվ շինարարության ծրագրերի քննությունը:

7) Եզրակացություններ տալ այն բոլոր շինարարական հարցերի մասին, որոնք ռազարկվում են Հայաստանի Պետպլանին Տնտեսական խորհրդակցության և Անդրկովկասյան Պետպլանի կողմից:

8) Քննել և եզրակացություններ տալ շինարարությանը վերաբերող այն բոլոր օրինագծերի և որոշումների նախագծերի մասին, որոնք մտցվում են Հանրապետության Գերագույն օրենսդրական օրգանները պետական հիմնարկների կողմից և ներկայացնի իր ձեռնբրեցությունները Հանրապետության օրենսդրական օրգաններին շինարարությանը վերաբերող օրինագծեր և պարտադիր որոշումների նախագծեր:

4. Սեկցիայի կազմը.

1) Սեկցիայի մշտական կազմի մեջ մտնում են.

ա) Նախագահը, որին նշանակում է անհատապես ՀՍԽՀ Տնտեսական խորհրդակցությունը,

բ) Նախագահի տեղակալը (ճարտարագետ),

գ) Մի գիտական աշխատակից (ճարտարագետ),

դ) Գիտական քարտուղար (ճարտարագետ),

և) Մի տեխնիկական քարտուղար:

2) Նախագահի տեղակալին, գիտական աշխատակցին և քարտուղարին հրավիրում է նախագահը, իսկ հաստատում է Պետպլանի նախագահությունը:

3) Տեխնիկական քարտուղարին հրավիրում է և հաստատում է պաշտոնի մեջ Սեկցիայի նախագահը:

5. Գերագույն Տեխնիկական հորհուրդ.

1) Շինարար-տեխնիկական սեկցիային կից կազմվում է Գերագույն Տեխնիկական հորհուրդ, որը հրավիրվում է պարբերաբար, տեխնիկական և շինարարական նախագծերի ու հարցերի քննության համար: Խորհրդի նիստերին նախագահում է Սեկցիայի նախագահը և արձանագրում է գիտական քարտուղարը:

2) Գերագույն Տեխնիկական հորհուրդը համարվում է Հանրապետության Գերագույն Տեխնիկական մարմինը:

3) Խորհրդի կազմը հաստատում է ՀՍԽՀ Պետպլանի Նախագահությունը (կամ Տնտեսական Խորհրդակցությունը):

4) Խորհրդի կազմի մեջ մտնում են Շինարար-տեխնիկական սեկցիայի անդամները և ականավոր ու շինարարական ասպարեզում երկարամյա փորձառություն ունեցող մասնագետներ:

Մանրութուն.— Խորհրդի անդամները, բացի Սեկցիայի աշխատակիցներից ստանում են հատուկ վարձատրություն մասնակցած նիստերի համար:

6. Սեկցիայի աշխատանքները.

1) Սեկցիայի աշխատանքները կատարում են կամ առանձին աշխատակիցները կամ հանձնաժողովներ— նախագահի նշանակումով:

2) Նախագահը իրավունք ունի առանձին խնդիրների մշակումը հանձնել հատուկ վարձատրությամբ սեկցիայի մեջ չպաշտոնավարող առանձին մասնագետներին:

3) Սեկցիայի գործերը և գրազրույթները վարում է տեխնիկական քարտուղարը:

4) Սեկցիայի գրազրույթները հիմնարկների հետ կատարվում է Պետպլանի գիվանի միջոցով, և ստորագրվում է Սեկցիայի նախագահի, Պետպլանի գործերի վարիչի և Սեկցիայի քարտուղարի կողմից:

5) Սեկցիային իրավունք է վերապահվում անմիջական հարաբերություն ունենալու Հանրապետության բոլոր հիմնարկների հետ, բացի ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհից, Կենսագործկոմից և Տնտեսխորհից.

որոնց հետ հարաբերությունները տեղի են ունենում Պետպլանի նախագահության միջոցով:

6) Բացի օրենսդրական մարմիններից, Հանրապետության բոլոր հիմնարկները Սեկյերայի պահանջով պարտավոր են տրամադրել անհրաժեշտ տեղեկություններ և նյութեր և գործուղել հարկ եղած դեպքում իրենց ներկայացուցիչներին — բացատրություններ ու ղեկուցումներ տալու իրենց հիմնարկին վերաբերող շինարարական խնդիրների մասին:

ԹԱՄԱՆՅԱՆ

Վերջին խմբագրություն.

Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆոնդ 130, ց. 1, գործ 425, թ. 7, 8:

ՀՍԽՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄՍՏ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

№ 1935/226, «2» 3 1930 թ., Երևան

ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄ ԸՆԿ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդման ընթացքում Հնութ. Պահպ. Կոմիտեի կողմից կատարվող հետազոտական աշխատանքների միջոցին պարզվեց, որ այդ շենքն ունի իր մեջ մի շարք կարևոր պատմա-հնագիտական արժեքներ՝ բարեկեֆներ, արձանագրություններ և մանավանդ, միանգամայն բացառիկ բնույթ ու եզակի գիտական արժեք ներկայացնող ֆրեսկոներ-որմանկարներ, որոնցով ծածկված են եղել շենքի պատերը:

Եկեղեցին վերաշինված է 17-րդ դարու վերջին՝ Երևանի մեծ երկրաշարժից (1679 թ.) անմիջապես հետո, սակայն այժմ՝ վերին սվաղը պոկելուց հետո՝ պարզվում է, որ ներկա շենքի մի խոշոր մասը մնացած է երկրաշարժից առաջ եղած եկեղեցուց, որը պահպանել է մի շարք բնորոշ տվյալներ (ըստ տիպի, շինելակերպի ևն) նրա հիմնադրման ժամանակը հասցնելու 5—6-րդ դարերին:

Եկեղեցու ներսում արևելյան պատի վրա աբսիդի երկու կողմերում՝ արտաքին նկարների տակ, մեկը մյուսի ետևից բացվեցին. հինգ տարբեր շերտեր, զանազան դարերի պատկանող, որոնց վրա գտնվում են յուզաներկ և ջրաներկ ֆրեսկոներ՝ վերևից 2-րդ շերտը

պատկանում է նորոգման ժամանակին (17-րդ դարի վերջին), իսկ 3-րդ շերտը թվագրած է, և կրում է հայոց 580 թվականը, որ համապատասխանում է 1131 թվականին, դրա տակ գտնվող 4 և 5-րդ շերտերն իրենց գեղարվեստական գերազանց արժանիքներով կարող են պատկանել հատկապես 10 և 12-րդ դարերին—հայ արվեստի ծաղկման շրջաններին: Բոլոր շերտերի վրայի նկարներն էլ, որքան նրանք այստեղ-այնտեղ արդեն բացված են՝ պահպանված են բավականաչափ լավ և հնարավոր է վերականգնել իրենց նախկին դրուժյամբ:

Այս նկարները չափազանց մեծ նորութուն են հանդիսանում ոչ թե միայն հայ արվեստի պատմության համար, որի մինչև այժմ մեզ հայտնի ամենահին ֆրեսկոները (Անի, Քոբե, Հաղպատ, Գեղարդ) 13-րդ դարու կիսից այն կողմը չեն անցնում՝ այլև համաշխարհային արվեստի տեսակետից ունեն բացառիկ նշանակություն: Բացի այդ, այս գյուտի շնորհիվ միայն Երևան քաղաքի հեռավոր անցյալն սկսում է առաջին անգամ բացվել մեր առաջ:

Հնութ. Պահպ. Կոմիտեն ի նկատի ունենալով, որ այս հուշարձանն իր բացառիկ մնացորդներով մեծ հեղաշրջում է առաջացնելու արվեստի պատմության մեջ և առիթ ու հնարավորություն է տալու մեր խորհրդային գիտությանն ասելու նոր խոսք և անելու մեծ նվաճում գեղարվեստի պատմության ասպարեզում՝ գտնում եմ, որ այդ հուշարձանը պետք է ուսումնասիրվի ամենայն մանրամասնությամբ և մանրակրկիտ ձևով:

Այդ գործը ներկայումս բոլորովին հնարավոր չէ այն հապճեպ աշխատանքների հետ միաժամանակ, որով կատարվում է նրա քանդումը. ուստի, Կոմիտեն խնդրում է Ձեզ միջնորդել ժողկոմ-խորհի առաջ՝ կարգադրելու դադարեցնել քանդման աշխատանքները և հնարավորություն տալու Կոմիտեին կատարել այդ հուշարձանի ուսումնասիրությունը՝ օգտագործելով տեխնիկական և գիտական բոլոր հնարավորությունները:

ՀԱ

Նախագահ՝ Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆ

Գիտնական քարտուղար (ստորագրություն) ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

Հայկական ՄՍՈՒ, ՀՈՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 647, թ. 3—4.

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

**Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱ
ՆԱԽԱԳԾԵՐԻ ՈՒ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՑՈՒՅԱԿԸ**

- 1878 թ. մարտի 4-ին (հին տոմարով), Եկատերինադարում (այժմ Կրասնոդար),
ծնվել է Ալեքսանդր Հովհաննեսի Թամանյանը:
1888 թ. օգոստոսի 31-ին Թամանյանը ընդունվում է Կուբանի Ալեքսանդրյան ռեա-
լական դպրոցը:
1896 թ. հունիսի 11-ին Թամանյանն ավարտում է ռեալական դպրոցը:
1898 թ. Թամանյանը քննություններ է հանձնում և ընդունվում է Պետերբուրգի կա-
սերական Գեղարվեստից ակադեմիայի Գեղարվեստական ուսումնարանի ճար-
տարապետական բաժինը:
1902 թ. Թամանյանը, դեռ ուսանող, ստանում է կառուցումներ կատարելու իրա-
վունք:
1904 թ. Թամանյանը ճարտարապետ-նկարչի կոչումով ավարտում է ուսումնարանը
և սկսում է ինքնուրույն ճարտարապետական գործունեությունը:
1904—1918 թթ. Թամանյանը ապրում և աշխատում է Պետերբուրգում:

Ստորև բերում ենք նրա այդ տարիներին նախագծած և կառուցած
շինությունների ցուցակը:

- 1904—1906 թթ. Ս. Պետերբուրգի հայ-լուսավորչական եկեղեցու ճակատների վե-
րականգնումը, Եկեղեցու քանդված երկու հենարանների վերականգնումը,
նրանց ամրության ստուգումը տեխնիկական հաշիվների օգնությամբ:
Եկեղեցին մաքրված է ուշ ժամանակվա կառուցումներից, վերականգնը-
ված է եկեղեցու գավիթը, նորոգված է նրա ներքին հարդարանքը, վերա-
կանգնված են նախասրահը և չափազորված է ամբողջ եկեղեցին:
(Եկեղեցին կառուցել է Գեղարվեստից ակադեմիայի ռեկտոր և պրոֆե-
սոր, ճարտարապետ Ֆելտենը 18-րդ դ. վերջին):
1906 թ. Պալատական շտաբխատր իշխան Ս. Ս. Աբամելիք-Լազարելի առանձնա-
տան նախագիծը:
1906 թ. Ուղղափառ մի եկեղեցու և նրա դպրոցի (փայտաշեն) նախագիծը:

¹ Այս ցուցակը, մինչև ռուսից բացի, ուրիշ այլ...» երկտողը ներառյալ, կազ-
մել է Թամանյանը, երբ Կայսերական Գեղարվեստից ակադեմիան դիմում է նրան՝
խնդրելով ներկայացնել իր գործերի ցուցակը, Թամանյանին ճարտարապետության
ակադեմիայի ակադեմիկոսի կոչման ներկայացնելու առթիվ (1914 թ. փետրվար):
Ցուցակը պահվում է ЦГИАЛ, ֆ. 789, оп. 12, 1898 г., д. 19, л. 72—73.

Թամանյանի Գեղարվեստից ակադեմիայի ակադեմիկոսի կոչում շնորհվելու
վերաբերյալ նյութերը հրատարակված են այս գրքի փաստաթղթերի շարքում, էջ
248—249:

- 1906 թ. Ս. Պետերբուրգի արվարձաններում երկու փայտաշեն առանձնատների նախագիծը և կառուցումը:
- 1907 թ. «Cafe de France» սրճարանի ներքին շինարարությունը և հարդարանքը (Ս. Պետերբուրգում), մասնակցությամբ ճարտ. Վ. Շչուկոյի և նկարիչ Ե. Լանսերի:
- 1909 թ. Իշխան Բ. Ա. Կուրակինի տան (Օրյոլի նահանգում) ճակատի հարդարանքի և տերրասի շինարարության ու կարգավորման նախագիծը:
- 1909 թ. Ս. Պետերբուրգում առևտրական մասեր — սրահներ ունեցող մի տան (Նեվսկի պողոտայում) նախագիծ:
- 1909—1913 թթ. Պալատական հոֆմայստր, կոմս Ա. Ա. Մուսին—Պուշկինին պատկանող «Խովնա» կալվածքում (Յարոսլավլի նահանգ) գետափը քարով ձևավորելու նախագիծը և կառուցումը, պարկի ձևավորման և տների ճակատների հարդարանքի նախագծերը: Այս նույն կալվածքում քարաշեն եկեղեցու վերանորոգումը (Եկեղեցին կառուցել է Գեղարվեստից ակադեմիայի պրեզիդենտ, կալվածքի տիրոջ նախահայր, կոմս Ալեքսեյ Իվանովիչ Մուսին—Պուշկինը):
- 1909—1913 թթ. Պալատական ցերեմոնիմեյստր կոմս Ա. Ա. Մուսին—Պուշկինի «Բորիսգլեր» կալվածքում քարաշեն առանձնատան և օժանդակ շենքերի նախագիծը և կառուցումը:
- 1911 թ. Ցարսկոյե Սելոյի ցուցահանդեսին (կազմակերպված Ցարսկոյե Սելոյի 200-ամյակի առթիվ) կից, Պետրոս Մեծի, Ելիզավետա Պետրովնայի, Եկատերինա 2-րդի, Ալեքսանդր 1-ինի և Նիկոլայ 1-ինի թագավորելու ժամանակաշրջաններին նվիրված սենյակների կառուցումը և հարդարումը:
- 1911—1913 թթ. Իշխան Ս. Ա. Շչերբատովի տան (Մոսկվայում) նախագիծը և կառուցումը (Տունը բաղկացած է տանտիրոջ առանձնատնից և վարձու տրեվելիք 28 բնակարանից):
- 1911—1912 թթ. Պալատական ցերեմոնիմեյստր Վ. Պ. Կաշուրեի առանձնատան (Ցարսկոյե Սելոյում) նախագիծը և կառուցումը:
- 1913 թ. Յարոսլավլի ցուցադրական ցուցահանդեսի նախագիծը և կառուցումը: Ցուցահանդեսը կառուցվել էր Նորին Մեծություն կայսեր, 1913 թ. մայիսի 21-ին Յարոսլավլ ժամանելու առթիվ, Ռոմանովների թագավորության երեք հարյուրամյակի առնչությամբ:
- 1913 թ. Առաջին հրետանային բրիգադի, լեյբ-գվարդիայի սպաների հավաքույթների սրահների կառուցումը և հարդարանքը (Ս. Պետերբուրգ):
- 1913 թ. Ուղղափառ տաճարի նախագիծ, որը կատարվել է Նորին Կայսերական Բարձրության Մեծ Իշխանուհի Ելիզավետա Ֆեոդորովնայի հանձնարարությամբ:
- 1913—1914 թթ. Առաջին հրետանային բրիգադի, լեյբ-գվարդիայի սպաների ամառային հավաքույթների սրահների նախագիծը և կառուցումը:
- 1914 թ. Ց. Ն. Բեզակի առանձնատան նախագիծը (Ս. Պետերբուրգում):
- 1914 թ. Ռուսական բանկի (արտաքին առևտրի համար) նախագիծ:
Սրանցից բացի, ուրիշ այլ նախագծեր, կառուցումներ և գեղարվեստական արտադրության առարկաների նկարներ:
- 1913—1917 թթ. Մոսկվա—Կազան երկաթուղու հորելյանական ավանի հատակագիծը (Պողոտորովկա, այժմ Կրատովո կայարանի մոտ): Այդ ավանում կապալով տրվելիք տների նախագծեր և կլինիկական թաղամասի հատակագիծը: Հիվանդանոցային և սրան առընթեր շենքերի նախագծերը և կառուցումը: Սրան—

ցից մի քանիսը չեն կառուցվել, մի քանիսը ավարտվել են 1923 թ.։ Այժմ մի քանի շինություններ. աղավաղվել են՝ հետագայում արված շինարարական աշխատանքների պատճառով։

1915 թ. Վ. Ի. Ֆիրսանովայի առանձնատան (նախկին Պոլիվանովսկայա գիմնազիա, Մոսկվայում, Կրասնոտկինի փողոցի վրա) դահլիճի, նախասրահի, աստիճանների և այլ ներքին տարածությունների նախագիծը և վերակառուցումը։ Աշխատանքը իրականացված է քանդակագործներ Ա. Կալինովի, Մ. Ստրախովսկու և նկարիչ Ա. Ցակովլևի հետ։

1916 թ. Մոսկվա—Կազան երկաթուղու վարչության դահլիճի նախագիծը և հարդարանքը։

1916 թ. Օ. Ա. Ռոմանովայի կալվածքում (Վոռոնեժի նահանգ) մի տան նախագիծ։

1916 թ. Լյուբերցի կայարանում Մոսկվա— Կազան երկաթուղու կենտրոնական արհեստանոցների նախագիծը և կառուցումը։

1916 թ. Մոսկվայի Գեղարվեստական ակադեմիական թատրոնում (MXAT) Ալ. Բլոկի «Վարդ և խաչ» պիեսի ձևավորումը՝ նկարիչ Մ. Վ. Դորոժինսկու հետ։ Ներկայացումը պատրաստվել է, բայց չի բեմադրվել։

1917 թ. Թամանյան ընտրվում է Պետրոգրադի Գեղարվեստից ակադեմիայի խորհրդի նախագահ, վիցե պրեզիդենտի իրավունքներով։

1911—1917 թթ. (թվականը ստույգ հայտնի չէ) Անի քաղաքի թանգարանի էքսիզային նախագիծը։

1918 թ. Ողբերգություն թատրոնի համար Պետրոգրադի Չանիզելի կրկեսում «Մակբեթ» ներկայացման ձևավորումը՝ նկարիչ Մ. Վ. Դորոժինսկու և նկարիչ-դեկորատոր Օ. Կ. Ալյեքրիի հետ։

1918 թ. Մասսայական-ժողովրդական ներկայացումների շենքի էքսիզներ՝ ռեժիսյոր Ա. Ցա. Ալեքսեև-Ցակովլևի հետ։

1918 թ. Թամանյանը Պետերբուրգից մեկնում է Հյուսիսային Կովկաս։

1919 թ. Թամանյանը գալիս է Հայաստան։

1921 թ. մարտ. Թամանյանը գնում է Պարսկաստան։

1923 թ. ապրիլ. Թամանյանը Սովետական Հայաստանի կառավարության հրավերով վերադառնում է Հայաստան։

1923 թ. մայիս. Թամանյանը հրավիրվում է աշխատանքի ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցությանը կից տեխնիկա-ծրագրային գործերի խորհրդարանում պաշտոնով։

1923 թ. հունիս. ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին կից կազմակերպվում է Գերագույն Տեխնիկական բաժին, բաժնի վարիչ նշանակվում է Թամանյանը. այս բաժինը 1924 թ. վերակազմվում է որպես Ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցությանը կից տեխնիկական հանձնաժողով, իսկ 1925 թ. Պետպլանի շինարարական արդյունաբերական սեկցիա. այդ հանձնաժողովի և հետո Սեկցիայի նախագահ է նշանակվում Թամանյանը։

1923 թ. դեկտեմբեր. Թամանյանը նշանակվում է Հնությունների պահպանության կոմիտեի նախագահ։

1926 թ. մայիս. Թամանյանին շնորհվում է Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական ճարտարապետի կոչում։

1926 թ. հունիս. Երևանի հյուսանակագիծ մանրամասն մշակելու և այն կյանքում կիրառելու աշխատանքները նկատի ունենալով ու մեծ կարևորություն տալով դրան, Ժողկոմխորհը, հատուկ որոշումով, այդ աշխատանքները հանձնարա-

րում է Քամանյանին, աղատելով նրան ամեն տեսակի պետական-աղմինյս-տրատվ ալ աշխատանքներից:

Ստորև բերում ենք 1919—1936 թթ. Քամանյանի նախագծած և
կառուցած շինությունների ցուցակը:

- 1920 թ. Երևանի շուկայի (Ղանթար) վերակառուցման նախագիծը՝
1920 թ. Երևանի թատրոնի (այժմ Երաժշտական կոմեդիայի թատրոն) առաջին
հարկի մի մասը երաժշտական դպրոց վերակառուցելու նախագիծը:
1921—1922 թթ. Թավրիզի գլխավոր փողոցներից մեկի նախագիծը և կառուցումը:
1921—1922 թթ. Այդ փողոցի համար ցանկապատի նախագիծ և կառուցում:
1923 թ. Երևանի վերակառուցման գլխավոր հատակագիծը, որը հաստատվել է հոր-
հրդային Հայաստանի Ժողկոմխորհի արտակարգ նիստում՝ 1924 թ. ապ-
րիլի 3-ին:
1923 թ. Երևանի հիդրոէլեկտրակայանի և նրա ենթակայանի նախագիծը և կառու-
ցումը: Շինարարությունը ավարտվել է 1925 թ.:
1923 թ. Հայաստանի ոռոգիչ և հիդրոտեխնիկական կառուցումների՝ Սարդարաբադի
(այժմ Հոկտեմբերյան) փոքր ջրանցքի, Այդր լճի ոռոգիչ սխեման և այլ
ջրանցքների շինարարության ղեկավարությունը:
1925 թ. Այդր լճի ջրհան կայանի նախագիծը և շինարարությունը:
1925—1932 թթ. Հայաստանի մի շարք բնակավայրերի՝ էջմիածնի, Արարկիի, Լու-
կաշինի, Հոկտեմբերյանի, Ստեփանակերտի, Կիրովականի, Նոր Բայազետի
(այժմ Կամո), Ախտա—Ալսփարայի (այժմ Հրազդան), Սովետաշենի գլխա-
վոր հատակագծերը:
Հրազդանի ձորում Ժողկոմխորհի առանձնատան նախագիծը և կառուցումը:
Դիլիջանի սանատորիայի նախագիծը: Քամանյանը հարմարեցնում է
(привязка) Մոսկվա—Կազան երկաթուղու Հորելյանական ավանում (Կրա-
տովո կայարանում) իր կառուցած սանատորիայի նախագիծը Դիլիջանի
համար:
1926 թ. Երևանի ուսանողական թաղամասի հատակագիծը:
1926 թ. Բժշկական ինստիտուտի Անատոմիկումի նախագիծը և կառուցումը:
Շինարարությունը ավարտվել է 1933 թ.:
1926 թ. Գինեկոլոգիական ինստիտուտի նախագիծը և կառուցումը:
Շինարարությունը ավարտվել է 1939 թ.:
1926—1928 թթ. Հողժողովմատի շենքի նախագիծը և կառուցումը:
Շինարարությունը ավարտվել է 1929 թ.:
1926—1936 թթ. Ժողովրդական տան (Սպենդիարյանի անվան Օպերայի և բալետի
թատրոն և Հայֆիլհարմոնիայի համերգային Մեծ դահլիճ) նախագիծը և
կառուցումը: Շենքը հիմնադրվել է 1930 թ.: Շինարարությունը ավարտվել
է՝ Օպերայի և բալետի թատրոնի մասը 1939 թ., Համերգային դահլիճը՝
1954 թ.: 1937 թ. Փարիզի Համաշխարհային ցուցահանդեսում ժողտան նա-
խագծին շնորհվեց Ոսկե մեծ մեդալ — Grand prix:
1926—1932 թթ. Հոկտեմբերյանի, Սովետաշենի, Արարկիի և այլ վայրերի համար
բնակելի տների նախագծեր:
1927 թ. Ֆիզիկո-քիմիական (հետազայում Պոլիտեխնիկական) ինստիտուտի նա-
խագիծը և կառուցումը:
Շինարարությունը ավարտվել է 1930 թ.: Ձի իրականացվել մուտքի վերի
մասի լոջիան:

- 1927 թ. Ֆիզիո-թերապևտիկ ինստիտուտի նախագիծը և կառուցումը:**
Շինարարությունը ավարտվել է 1932 թ.:
- 1927 թ. Երևանում Պուշկինի փողոցի վրա բնակելի տան նախագիծը և կառուցումը**
(Պուշկինի և Թումանյան փողոցների խաչմերուկի մոտ):
Շինարարությունը ավարտվել է 1929 թ.:
- 1927 թ. Բանգարանային թաղամասի նախագիծը Կոնդու:**
- 1928 թ. Երևանի մեխանիկական գործարանի նախագիծը:**
- 1928 թ. Լենինականի վերակառուցման էսթիլային նախագիծը:**
- 1928 թ. Հայաստանի գիտահետազոտական ինստիտուտի նախագիծը և կառուցումը**
(այժմ Ալ. Մյասնիկյանի անվան Հանրային գրադարանը):
Շինարարությունը ավարտվել է 1938 թ.:
- 1928 թ. Անասնաբուժական ինստիտուտի նախագիծը և կառուցումը:**
Շինարարությունը ավարտվել է 1930 թ.:
- 1929 թ. Երևանի գլխավոր հատակագիծը:**
- 1929 թ. Երևանի ուսանողական թաղամասի հանրակացարանների նախագիծը և կառուցումը** (ճարտ. Ա. Խ. Զաքիյանի մասնակցությամբ):
Շինարարությունը ավարտվել է 1931 թ.:
- 1930 թ. Կիրովի անվան այգու հատակագիծը և այգու կառուցվածքների նախագծերը:**
- 1930 թ. Աստղադիտարանի նախագիծը և կառուցումը:**
Շինարարությունը ավարտվել է 1933 թ.:
- 1931 թ. Արագած լեռան վրա Օդերևութաբանական կայանի գլխավոր շենքի նախագիծը և կառուցումը:**
Շենքը իրականացվել է ոչ լրիվ 1932 թ.:
- 1932—1936 թթ. Կառավարական տան նախագիծը և կառուցումը:**
Շինարարությունը ավարտվել է 1941 թ.։ Այդ նույն տարին Քամանյանի Կառավարական տան համար, հետմահու շնորհվեց Ստալինյան մրցանակ:
- 1932 թ. Երևանի գլխավոր հատակագիծը:**
- 1932 թ. Երևանի կենտրոնական մասի հատակագիծը:**
- 1932 թ. Մանկական կլինիկայի նախագիծը և կառուցումը** (ճարտ. Մ. Գրիգորյանի մասնակցությամբ): Շենքը լրիվ չի ավարտված:
- 1932 թ. Աշխատանքի պալատի նախագիծը** (Մ. Գրիգորյանի մասնակցությամբ):
- 1933 թ. Կոմունիստական բարձրագույն դուղատնտեսական դպրոցի նախագիծը և կառուցումը** (ճարտ. Տ. Վարդպատրիկյանի մասնակցությամբ): Իրականացվել է 1935 թ. միայն Տերյան փողոցի վրա դուրս եկող մասը (այժմ Պարտիական դպրոց):
- 1934 թ. Երևանում Լենինի պողոտայի վրա** (Տերյան և Աբովյան փողոցների միջև) բնակելի տան նախագիծը (մասնակցությամբ ճարտ. Հ. Խալփախյանի, որը վերջնականապես ավարտել է նախագիծը): Շինարարությունը ավարտվել է 1938 թ.:
- 1934 թ. Հայառի (Арменторг) բնակելի կոմբինատի նախագիծը:**
- 1934 թ. Ժողովրդական տան նոր տարբերակի** (շենքը պսակված Լենինի մոնումենտով) նախագիծը:
- 1934 թ. «Մեծ Երևանի» գլխավոր հատակագիծը — էսթիլ:**
- 1935 թ. Քամանյանը մեկնում է Մոսկվա, մասնակցում Համամիութենական Ճարտարապետական ակադեմիայի սեսիայի աշխատանքներին:**
- 1986 թ. փետրվարի 20-ին, Երևանում, ծանր հիվանդությունից հետո, Ալեքսանդր Քամանյանը վախճանվում է:**

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԿԵՆՏՐՈՐԾԿՈՄԻ ՆԱԽԱԴԱՀ

ԸՆԿ. Ա. ԿԱՐԻՆՅԱՆԻՆ

ԵՎ ԺՈՂԿՈՄԻՏՈՐՀԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՏՆԴԱԿԱԼ

ԸՆԿ. Ա. ՄՌԱՎՅԱՆԻՆ

ԱԿԱԳԵՄԻԿՈՍ Ա. Վ. ՇՆՈԱԵՎԻԿ

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ժողտան մրցանակաբաշխության կապակցությամբ Երևան ժամանելու ինձ հնարավորություն տրվեց ծանոթանալու Երևանի վերահատակագծման նախագծին, որ կատարել է աԿագեմիկոս Ա. Ի. ԹԱՄԱՆՈՎԸ, ինչպես նաև տեղերում դիտելու պետական օրգանների շինարարական աշխատանքները՝ Ա. Ի. ԹԱՄԱՆՈՎԻ նախագծի համաձայն:

Քաղաքի հատակագծման ակդրունքները և շրջանների բաժանումը. կենտրոնականը՝ վարչական, բնակելի, արդյունաբերական, թանգարանային, բարձրագույն դպրոցի և այլն, սրանց կապակցումը ծայրամասների հետ շրջանաձև մայրուղիներով ու կանաչ զբոսայգիներով, փողոցային ցանցի մասնահատումը ինչպես բնակելի թաղամասերի, այնպես էլ միջանցիկ շարժման մայրուղիների, հրապարակների սրամիտ տեղադրումը քանդվելու ենթակա թաղամասերի միջև, — այս ողջ աշխատանքը խնամքով մտածված է և հյուսված միաձույլ ամբողջության մեջ:

Քաղաքը, որ հաջող տեղավորված է հողամասի վրա՝ վայրէջքով հյուսիսից գեպի հարավ, հարավ — արևելք, ունի 830 դեսյատին տարածություն, հաշվի է առնելված 150 հազար բնակչի համար, որը, — մի դեսյատինի վրա հաշվելով 200 մարդ, — չի գերազանցում քաղաքների կառուցապատման խտության նԳԺԿ-ի ընդունած նորմաները, իսկ աչքի առաջ ունենալով Երևանի աշխարհագրական լայնությունը (Պեկին, Մադրիդ) և փողոցի կանաչի, ինչպես նաև քաղաքը տապից ու փողոց պաշտպանող շրջանաձև կանաչ գոտիների գոյության անհրաժեշտությունը՝ նախագծով ընդունված փողոցների և մայրուղիների միջին լայնությունը հանդիսանում է միանգամայն ռացիոնալ:

Կարելի է վստահությամբ ասել, որ Հայկական ԽՍՀ-ն պիտք է ամեն կերպ իրականացնի Ժողկոմխորհի հաստատած Ա. Ի. Թամանյանի հատակագիծը, միայն թե այլ կողմ չընդվի ճշմարիտ ու նպատակահարմար գաղափարից:

Նախագծային աշխատանքների հետևողականությունը չխախտելու համար անհրաժեշտ է առանց հապաղելու նախագծի հեղինակին հանձնարարել հատակագծի հետագա ճշգրտումը, տրամադրելով նրան ստույգ գծագրեր և տեղանքի նկարահանումը՝ հորիզոնականներով:

Հատակագծի կատարելագործումը և ճշգրտումը պետք է իրագործվեն մոտավորապես մեկ տարվա ժամկետում, որի համար հեղինակին պետք է տրամադրվեն անհրաժեշտ միջոցներ, առնվազն 12—15 հազար ռուբլի մի այսպիսի մեծ աշխատանքի համար, տեղանքի մոդելի հետ միասին:

Իբրև տեղեկանք կարող եմ նշել, որ նման աշխատանքի համար Դոնի Ռոստովում, Բաքվում և մյուս քաղաքներում հատկացվում են շատ ավելի մեծ միջոցներ:

Քաղխորհուրդներն առանձնապես կարիք ունեն նման աշխատանքի՝ հողամասերը ճշտորեն մասնահատելու և աճող բնակչությանը վարձակալությանը տալու համար:

Ի նկատի առնելով, որ Երևանը դեռևս նոսր է կառուցված, նրա վերահատակագծումը այնքան դժվար չի, որքան ուրիշ, ավելի խիտ բնակեցված քաղաքներինը:

Ինչ վերաբերում է հատակագծի իրագործման հերթականությանը՝ թեթևացված մասեր և առավել կապիտալ կառույցների տիպերի ընտրությանը, ապա այն ամենը, ինչ ինձ հաջողվեց տեսնել (չորս, երեք և երկու հարկանի, ինչպես նաև միհարկանի խմբակցված տների տիպերը), ինչպես խորանարդ մետրի արժեքով, այնպես էլ նախագծումով միանգամայն ռացիոնալ են ու խնայողական:

Երևանի հատակագծման աշխատանքի ողջ գլխավոր մասը համարելով միանգամայն կատարված, ես մի անգամ ևս ընդգծում եմ, որ անհրաժեշտ է շուտափույթ գլուխ բերել ճշգրտված հատակագծի, իր բոլոր բացատրական հաշվումներով ու նորմաներով, որպեսզի իր ճիշտ և տրամաբանական ավարտին հասցվի գեղեցիկ սկսված այս խոշոր գործը: Իսկ նախապատրաստական աշխատանքների մեջ առաջին հերթին պետք է դրվի քաղաքի կոյուղու և ուրիշ ստորերկրյա կառուցվածքների նախագծերի հարցը, որոնք ազդում են փողոցների ցանցի համադասավորության վրա:

Ճարտարապետության Ակադեմիկոս
Ա. Վ. Շչուսևի

27 հոկտեմբերի 1926 թ.

Ք. Երևան

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՐԻՉ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՈՂ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ
ՆԱԽԱԴԱՀ ՍԱՀԱԿ ՏԵՐ-ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆԻՆ**

22. 2. 33 թ.

ԵՐԼԱՆ

Ս Ի Ր Ե Լ Ի Ս Ա Հ Ա Կ

Երեկ, Ալեքսանդր Իվանովիչի հետ քեզ այցելելուց հետո, ես հանգիստս կորցրի. ինձ անշափ հուզեց այն տանջալից անհանգստությունը, որ տիրել էր մեր ճանճառեղ ճարտարապետին:

Նկատի ունենալով, որ դու շատ ես զբաղված, և դժվար է հեռախոսով կապվել քեզ հետ, որոշեցի գրել քեզ մի քանի տող, որովհետև ինձ համար հիմնական միտքս ավելի հեշտ է արտահայտել գրավոր, քան բանավոր:

Կարիք չկա, որ ես քեզ համոզեմ, թե Ալեքսանդր Թամանյանի նախագծած և շատ տարիների ընթացքում խնամքով մշակած թատրոնը, ըստ ամենայնի, իմ խորին համոզումով, հանդիսանում է ճարտարապետական մի շեղեվր: Եվ լիովին բնական են նրա երկյուղները, թե շինարարությունն էժանացնելու և արագացնելու անվան տակ, կիրառելով նոր անփորձ միջոցներ, շինանյութեր և այլն (ինչ որ անթույլատրելի է մի այսպիսի մոնումենտալ շենքի համար), կարող են կառուցել թշայնպես, ինչպես որ պետք է: Ինձ թվում է, ոչ ոք չի կարող էժան, արագ և գրելավորը, ավելի լավ կառուցել, քան հեղինակը: Իսկ ուրիշ մեկը, ով էլ լինի կկառուցի ավելի վատ և թանկ, այս հարցում ես ոչ մի ըրպե չեմ տարակուսում: Ահա թե ինչու իմ քաղաքացիական ղեկավարները թելադրում է ինձ, աղնվորեն և անկեղծ, թախանձազին խնդրել քեզ, որպես ընկերոջ, որպես մեր իշխանության ներկայացուցչի և սոցիալիստական շինարարության ղեկավարի, հնարավորություն տալ, որ ժողովան շինարարության տեխնիկական ղեկավարությունը նույնպես տրվի Ալեքսանդր Իվանովիչին:

Ընկերաբար, ամուր սեղմում եմ քո ձեռքը

Մ. ՍԱՐՅԱՆ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՋԱՐԱՆ

1. Կոնստրուկտիվիզմը առաջ էր քաշում մի քանի ճիշտ և առաջադիմական հարցեր՝ նոր շինանյութերի, նոր կոնստրուկցիաների կիրառում, կառուցումների ֆունկցիոնալ կողմի ճիշտ կազմակերպում, սակայն մերժում էր ճարտարապետության գաղափարա-գեղարվեստական խնդիրները, նիհիլիստորեն վերաբերում ճարտարապետության ազգային տրադիցիաների զարգացմանը, դասական ճարտարապետության փորձին: Կոնստրուկտիվիստները իրենց աշխատանքներում մեծ մասամբ հաշվի չէին առնում մեր երկրի շինարարական-տեխնիկական հնարավորությունները և այդ պատճառով հակասություն էր առաջանում նրանց կիրառած ճարտարապետական ձևերի և շինարարական տեխնիկայի միջև: Շատ հաճախ կոնստրուկտիվիստների կառուցած շենքերում առկա էր ֆորմալիստական մոտեցում նոր կոնստրուկցիաների կիրառման գործում:

2. Պրոլետարական ճարտարապետների համամիութենական միավորումը— ВОПРА (Всесоюзное объединение пролетарских архитекторов) ճարտարապետության տեսական և գաղափարա-գեղարվեստական խնդիրների վերաբերյալ ուներ մի շարք ճիշտ դրույթներ: Այս կազմակերպությունը տեսական պայքար էր մղում ճարտարապետության մեջ այդ տարիներին եղած ուղղությունների՝ կոնստրուկտիվիզմի, ֆորմալիզմի և էկլեկտիզմի դեմ: Սակայն մի քանի կարևոր հարցերում այս Միավորումը ուներ և տեսական սխալներ, իսկ նրան հարող ճարտարապետների ստեղծագործությունը, որի մեջ նկատելի էր սխեմատիզմ, մեծ մասամբ գտնվում էր կոնստրուկտիվիզմի ազդեցության տակ: Թերևս այդ էր պատճառը, որ ճարտարապետությանը մոտ մարդիկ էլ, ինչպես և այս գրքում հուշագիրներից մի քանիսը, այս ուղղության ներկայացուցիչներին կոնստրուկտիվիստ են անվանում:

Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԸ

1. ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐ

1. Թամանյանը Հայաստան է գալիս 1923 թ. ապրիլին¹: Ներկայացված ղեկուցագրից երևում է, որ գալուց հետո նա ուսումնասիրել է ճարտարապետական, շինարարական գործը նրկրում, ամենայն հավանականությամբ Հայաստանի Ժողկոմ-խորհի, այն տարիների,՝ նախագահ Ս. Լուկաշինի հանձնարարությամբ, որին և ներ-

¹ Հայկական ՍՍԽ ՊԿԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, դ. 131, թ. 2:

կայացրել է զեկուցագիրը՝ ստորագրված 1923 թ. մայիսի 23-ին: Զեկուցագիրը գրված է ռուսերեն:

Միևնույն թվականի մայիսի 31-ին, Հայաստանի Ժողկոմխորհը ծառայության է հրավիրում Թամանյանին Ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցության կից տեխնիկա-ծրագրային գործերի խորհրդատուի պաշտոնով:

2. 1923 թ. հունիսի 9-ին Ժողկոմխորհը որոշում է ժողկոմների խորհրդին կից Գեորգույն տեխնիկական բաժնի կազմակերպել² հիմք ընդունելով Թամանյանի սույն զեկուցագիրը, և բաժնի վրա ղեկ բոլոր այն խնդիրները, որ թվարկված են զեկուցագրի մեջ: Այդ բաժնի վարիչ է նշանակվում Ա. Թամանյանը:

Ժողկոմխորհի 1924 թ. հունվարի 2-ի որոշմամբ այդ բաժինը վերածվեց Ժողկոմխորհի տնտեսական խորհրդակցության կից տեխնիկական հանձնաժողովի, որի նախագահ դարձավ նշանակվում է Թամանյանը:

3. Շինարարական, զլխավորապես նախահաշվային, ընդհանուր կանոնների-նորմաների ժողովածուի հին անունը:

2. ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՏԱԿԱԴԵՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. Թամանյանի զեկուցման այս ամփոփումը տպագրվել է «խորհրդային Հայաստան» լրագրում 1924 թ. նոյեմբեր 4-ին:

2. Թամանյանը նկատի ունի Երևանի պարսկական սարդարների բերդը:

3. Այստեղ ձախը և աջը ասված է կենիի հրապարակից Աբովյան փողոցով բարձրացողի համար:

4. 1827 թ.

5. Մոսկվայի վերակառուցման հատակագիծը, 1918—1924 թթ. ընթացքում, մշակվել է սկզբում Ա. Շչուսևի և Ի. Ժուտովսկու, հետագայում Ա. Շչուսևի զլխավորած ճարտարապետների խմբի կողմից:

6. Թամանյանի կազմած Երևանի վերակառուցման հատակագիծը հաստատվել է 1924 թ. ապրիլի 3-ին, Հայաստանի Ժողկոմխորհի արտակարգ նիստում (տե՛ս ժողովածուի փաստաթղթերի բաժինը, էջ 250—252):

7. 833 դեսյատին կամ 2 միլիոն քառակուսի սաժեն—916 հեկտար կամ 9 միլիոն քառակուսի մետր:

8. Կենիի և Շահումյանի հրապարակների միջև ընկած դրոսայդին:

9. Խոսքը կենիի արձանի մասին է, որ հիմնադրվել է կենիի անվան հրապարակում, այսօրվա տեղում, 1924 թ.:

10. Այժմ Սպենդիարյանի անվան Օպերայի և բալետի թատրոնը: Այս կառուցվածքը Թամանյանը նախագծում էր ոչ թե թատերական շենք տրադիցիոն առումով, այլ նոր տիպի հասարակական մասսայական շինություն, որը կոչվում էր Ժողովրդական տուն:

Այս շենքը նախագծման սկզբունքների և մանրամասնությունների մասին տես հաջորդ հոդվածում:

11. Ստադիոնը նախատեսված է Բարեկամության փողոցի հյուսիսային կողմում: Թամանյանը ստադիոնը նախատեսել է այստեղ, ըստ երևույթին նկատի ունե-

1. Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 194, թ. 9:

2. Նույն տեղում, ֆ. 130, ց. 1/1 մաս. գ. 11, թ. 44:

3. Նույն տեղում, թ. 32:

նալով տեղի առողջ կլիման և տեղանքի պայմանները, որոնք հնարավորություն կտային ստադիոնի մի կողմից ունենալ բնական ամֆիթատրոն:

12. Խոսքը Սպանդարյան և Սվերդլովի փողոցների միացումից ստեղծվելիք զբոսայգի-պողոտայի մասին է:

13. Այժմ Կոմերիտմիության այգու լիճը:

14. Այս փողոցը, համաձայն Թամանյանի 1924 թ. հատակագծի, սկիզբ էր առնելու այսօրվա փոստի շենքի և Միությունների տան միջև եղած կամարակապ անցման տեղից:

15. Այս փողոցը, ըստ Թամանյանի հատակագծի, պիտի սկսվեր Լենինի հրապարակի վրա այժմյան հյուրանոցի դրաված հողամասի կենտրոնից:

16. Այժմ Ռուսթավելու պողոտա:

17. Թամանյանի զեկուցումից հետո Քաղխորհուրդը ընդունել է բանաձև, որտեղ ասված է.

«Նրևանի Քաղխորհուրդը լսելով ընկ. Թամանյանի զեկուցումը Նրևանի բարեկարգման և քաղաքի նոր հատակագծի մասին, լիակատար հավանություն է տալիս հատակագծին և անհրաժեշտ է համարում ավելի մեծ թափ տալ քաղաքի բարեկարգման հետ կապված բոլոր աշխատանքներին և ձեռնարկումներին, միշտ ղեկավարվելով ընկ. Թամանյանի հիմնական նախագծով»:

Քաղխորհուրդը նույն նիստում որոշում է կայացրել հատակագծված քաղաքի մեծ փողոցներից մեկն անվանել ակադեմիկոս Թամանյանի անունով:

(«Խորհրդային Հայաստան», 1924 թ. նոյեմբերի 4):

3. ՄԵՐ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

1. Տպագրվել է «Հոկտեմբեր-նոյեմբեր» տարեգրքում, 1932 թ.: Ընդհանուր վերնագիրը, «Մեր ճարտարապետության մի քանի խնդիրներ», ժողովածուն կազմողին է, ենթավերնագրերը՝ Թամանյանին:

2. Տե՛ս 2-րդ հոդվածի 10-րդ ծանոթությունը:

3. Հեղինակը նկատի ունի քաղաքի շրջանային զբոսայգին, որ ըստ հատակագծի, նախատեսված էր ներկայիս Մուսկովյան և Մոսկովյան փողոցների միջև: Այդ զբոսայգու մի մասը իրականացվել է: Զբոսայգին հատում է Տերյան, Աբովյան, Նալբանդյան փողոցները. և իրականացվելու է այս ուղղությամբ մինչև 1-ին կողմը: շուկայի տերիտորիան: Զբոսայգու մյուս մասը՝ Ստալինյան պողոտայից (Մոսկովյան փողոցի ղուգահեռ) դեպի Թումանյանի թանգարանը և ավելի դեռ, քաղաքի հատակագծում եղած փոփոխության և արդեն վերակառուցված թաղերի պատճառով, հնարավոր չէ իրականացնել: Տես քաղաքի հատակագիծը:

4. Մածկած ճեմասրահներ: Միայն ծածկ ունեցող ճեմասրահներ (ֆրանսերեն):

5. Բեմի տակ օժանդակ տարածություն (հոլ):

6. Տես 2-րդ հոդվածի 8-րդ ծանոթությունը:

7. Գլխավոր պողոտա կամ մեծ պողոտա — տես 2-րդ հոդվածի 12-րդ ծանոթությունը:

8. Այժմ Սվերդլովի փողոց:

4. ՍՏԵՂՄԵՆՔ ՆՈՐ, ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հոդվածը տպագրվել է այս վերնագրով «Խորհրդային Հայաստան» թերթում, 1934 թ., № 10, 10 հունվարի:

2. Այժմ կիրովական:

3. Ամենայն հավանականությամբ, Թամանյանն նկատի ունի Սովետների պալատի 1931—1933 թթ. մրցանակաբաշխության 2-րդ տուրի արդյունքների մասին Պալատի կառուցման խորհրդի որոշումը, որտեղ ի միջի այլոց ասված է.

«Կառուցման խորհուրդը, առանց կանխորոշելու մի որևէ որոշակի ոճ, գըտնում է, թե որոնումները պետք է լինեն, ինչպես նոր, այնպես էլ կլասիկ ճարտարապետության լավագույն միջոցների—հնարների օգտագործման ուղղությամբ՝ հենվելով միաժամանակ արդի ճարտարապետական-շինարարական տեխնիկայի նվաճումների վրա»:

4. Թամանյանը նկատի ունի Սովետների պալատի մրցանակաբաշխությունը:

1931—1933 թթ. Համամիութենական մրցանակաբաշխությունն եղավ Մոսկվայում կառուցվելիք Սովետների պալատի նախագծի համար: Մրցանակաբաշխությունը, որը ունեցավ 4 տուր, թողեց իր ազդեցությունը Սովետական ճարտարապետության հետագա ընթացքի վրա: Լավագույն ճանաչվեց, ճարտ. Բ. Իոֆանի, նախագիծը, որ հետագայում մշակվեց և կատարելագործվեց, Պալատի կառուցման խորհրդի կազմած հեղինակային խմբի՝ ճարտարապետներ Բ. Իոֆանի, Վ. Շչուկոյի և Վ. Գելֆրիմի կողմից: Այդ նախագիծը հետագայում շիրականացվեց, որովհետև ուներ մի շարք էական թերություններ: Նույնատեսակի ժամանակաշրջանում այդ պալատը կառուցելու տեղը փոխվեց (առաջ նախատեսվում էր կառուցել Կրեմլի դիմաց, «Բոլշոյ կամեննի» կամուրջի մոտ, այժմ Լենինյան բուլվարի վրա) և նոր մրցանակաբաշխություն անց կացվեց Պալատի նոր նախագծի համար:

5. Տե՛ս 2-րդ հոդվածի 10-րդ ծանոթությունը:

5. ԻՆՁԻ ՎՐԱ ԵՄ ԱՇԽԱՏՈՒՄ

1. Այս հոդվածը տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» թերթում. 1934 թ. № 157, հուլիսի 10-ին:

Թերթը դիմել է գիտության և կուլտուրայի մի խումբ գործիչների, թե ի՞նչ աշխատանքներով են զբաղված նրանք: «Ինչի վրա ենք աշխատում» ընդհանուր վերնագրի տակ թերթը տպագրել է նրանց պատասխանները, այդ. թվում և Ա. Թամանյանի վերը զետեղված պատասխանը:

«Ինչի վրա եմ աշխատում» վերնագրով ժողովածուից բերում ենք Թամանյանի պատասխանը:

2. Երևանի վերակառուցման առաջին հատակագծի հաստատումից հետո (1924 թ.), Թամանյանը շարունակ մշակել է այդ հատակագիծը և 1929 թ., 1932 թ., կազմել է Երևանի ավելի մշակված և կատարելագործված հատակագծեր, որոնցում պահպանել է 1924 թ. հատակագծի հիմնական սխեման և հատակագծման սկզբունքները: 1934 թ. նա ձեռնարկում է «Մեծ Երևանի» հատակագիծը, մինչև 500 հազար բնակչի համար (տես էջ 61):

3. Սովետների պալատի (տե՛ս 4-րդ հոդվածի 4-րդ ծանոթությունը) վերջնական նախագծում (1934—1935 թթ.) շենքը ունի աստիճանաձև վերձիգ կոմպոզիցիա, պսակված Լենինի մոնումենտով: Ժամանակին այդ նախագիծը մեծ տպա-

վորություն է թողել, և Քամանյանին առաջարկվել է ժողովունը նույնպես ավարտել
լենինի արձանով: Քամանյանը կատարել է այդ նախագիծը, այս մասին է նա խոսում
իր հոգվածում: Սակայն շուտով պարզվում է այդ նոր առաջարկության ան-
նպատակահարմարությունը, և Քամանյանը մշակում է ժողովան վերջնական նախա-
գիծը, կատարելագործելով նախքան այս առաջարկությանը եղած տարբերակը, որով
և կառուցվում է շենքը: Այս մասին տես՝ Մ. Մազմանյանի և Ա. Ուրարտուի հիշողու-
թյունները:

6. ԶՐՈՒՅՑ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԵՏ

1. Տպագրված է «Գրական թերթում» (1934 թ., № 34, 10 դեկտեմբերի):
2. Քամանյանը նկատի ունի կոնստրուկտիվիստական և ֆորմալիստական ուղ-
ղությունները ճարտարապետության մեջ, և դրանց քննադատությունը Սովետների
պալատի մրցանակաբաշխությունից հետո:
3. Տե՛ս 4-րդ հոդվածի 3-րդ ծանոթությունը:
4. Տե՛ս 4-րդ հոդվածի 4-րդ ծանոթությունը:
5. Տե՛ս 2-րդ հոդվածի 10-րդ ծանոթությունը:

7. ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Архитектура СССР» ամսագիրը, 1934—1935 թթ. «Ստեղծագործական
հաշվետվություններ» ընդհանուր վերնագրի տակ պարբերաբար տպագրել է Սովե-
տական Միության նշանավոր ճարտարապետների ստեղծագործական հաշվետվու-
թյունները: Ամսագրի 1935 թ. № 5-ում տպագրված է Ա. Քամանյանի հաշվետվու-
թյունը, նրա կառուցած շենքերի և նախագծերի լուսանկարներով:

Ժողովածուում զետեղում ենք նրա այդ հաշվետվությունը «Ստեղծագործա-
կան հաշվետվություն» վերնագրով:

2. Ոչ թե գլխավոր ինժեներ, այլ Հայաստանի Ժողկոմխորհին կից Գերագույն
տեխնիկական բաժնի վարիչ (տես 1-ին հոդվածի 2-րդ ծանոթագրությունը):

3. Տե՛ս 2-րդ հոդվածի 7-րդ ծանոթագրությունը:

4. 1932 թ. մրցանակաբաշխություն հայտարարվեց Լենինի հրապարակում,
այսօրվա ջրավազանի տեղում կառուցվելիք Աշխատանքի պալատի նախագծի հա-
մար: Այդ նախագծի մասին է խոսում Քամանյանը:

8. ԳՐՔԻ ՊԱՒԱՏԸ

1. 1935 թ. նոյեմբերի 21-ին, Լուսժոդկոմ ընկ. Արտո Նդխազարյանի նախա-
գահությամբ քննության առնվեցին Գրքի պալատի երկու կոնկուրսային նախա-
գծերը (ճարտարապետ Պենի և ճարտարապետներ Մազմանյանի ու Մարգարյանի):
Նախագծերի քննության ժամանակ, երկու անգամ ելույթ ունեցավ Ժյուրիի նախա-
գահ, ակադեմիկոս Ա. Քամանյանը: Այդ ելույթները տպագրված են «Գրական
թերթում» (1936 թ., № 12, մայիսի 18), ելույթների հետ զետեղված է ճարտարա-
պետներ Մ. Մազմանյանի և Հ. Մարգարյանի Գրքի պալատի նախագծի գլխա-
վոր ճակատը:

2. Տես 3-րդ հոդվածի 3-րդ ծանոթությունը:

9. ՍՐՏԱՔՈՒՆ ԲԵՐԿՐԱՆՔՈՎ

1. Այս հոդվածը տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» թերթում, 1935 թ. նոյեմբերի 29-ին:

10. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ

1. Այս հոդվածը տպագրվել է «Գրական թերթում» 1935 թ., № 30 (111), դեկտեմբերի 15:

2. Թամանյանը լենինի արձանի համար հրապարակում երկու տեղ է առաջարկել, սկզբում, 1924 թ. հատակագծում՝ այսօրվա տեղը, հետագայում՝ 1932 թվականին՝ հրապարակի ներկայիս ավազանի տեղը, և այստեղի համար, ելնելով հրապարակի քաղաքաշինական պայմաններից, առաջարկել է ոչ թե արձան, այլ մոնումենտ: Այս հոդվածում Թամանյանը նկատի ունի իր վերջին առաջարկությունը:

3. Տես 2-րդ հոդվածի 10-րդ ծանոթությունը:

4. Տես 2-րդ հոդվածի 12-րդ ծանոթությունը:

5. Գլխավոր պողոտայի լայնության մասին—4-րդ հոդվածում (1932 թ.) Թամանյանը գրել է «մոտ 85 մետր», իսկ հետո—այս հոդվածում (1935 թ.)—100 մետր: Ըստ երևույթին քաղաքի հատակագիծը մշակելիս նպատակահարմար է գտել, որ այդ պողոտան ավելի լայն լինի:

6. Այժմ կառուցված է թոմեյի ոչ թե մեկ, այլ երկու գիծ, Սպանդարյան և Սվերդլովի փողոցների միջին մասում Կոնդի տակ:

7. Երկու յարուս:

8. Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտե:

9. Ժողովրդական Կոմիսարների խորհուրդ:

Հ Ո Ւ Շ Ե Ր

Կ. ԹԱՄԱՆՅԱՆ. ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

1. Կ. Թամանյանի հուշերը գրի է առել Գր. Շիրմազանը:

Ա. ՇՉՈՒՍԵՎ. ԱԿԱՆԱՎՈՐ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

1. Բացի այս հուշերը, Շչուսեվը գրել է Թամանյանի մասին մի հոդված, նրա մահվան կապակցությամբ. «Памяти мастера»: Տե՛ս «Архитектурная газета», 1936, 28, II.

Թամանյանի ստեղծագործության մասին Շչուսեվը խոսում է իր մի քանի հոդվածներում: (Տե՛ս. А. В. Щусев «Советская архитектура и классическое наследие», доклад на I Всесоюзном съезде архитекторов. «Архитектурная газета», № 41, от 18 июня 1937 г. А. В. Щусев «Национальная форма в архитектуре», журнал «Архитектура СССР», 1940 г., № 12).

Այս երկու հոդվածը տպված են «Мастера советской архитектуры об архитектуре», Киев, 1953 г.

2. Թամանյանը Գեղարվեստից ակադեմիայի Բարձրագույն գեղարվեստական ուսումնարանը ավարտել է 1904 թվականին և նույն թվականից մինչև 1918 թվականը աշխատել է Պետերբուրգում և Մոսկվայում:

3. Վերոհիշյալ ուսումնարանում Թամանյանը սովորել է 1898—1904 թթ.:

4. Այժմ Պետրոգրադից, քաղաք Լենինգրադի մարզում, Ֆիննական ծոցի հարավային ափին, Հիմնել է Պետրոս առանձին կայսրը, որպես նստավայր՝ քաղաքից դուրս, Պետերհոֆի ճարտարապետական-պարկային անսամբլները ունեն համաշխարհային նշանակություն:

5. Նախկինում Ցարսկոյե Սելո, այժմ Պուշկին, քաղաք Լենինգրադի մարզում: Հայտնի է 18-րդ դարի իր պալատական-պարկային անսամբլով:

6. Քաղաք Լենինգրադի մարզում. ամառանոց, հիմնադրված է 1777—78 թթ.՝ Նշանավոր է 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի իր պալատական-պարկային անսամբլով:

7. Թամանյանը կադմել է այս մենատան նախագիծը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով մենատունը Թամանյանի նախագծով չի կառուցվել: Այս մենատունը կառուցվել է, Թամանյանի ժամանակակից, նշանավոր ճարտարապետ Ի. Ա. Յոմինի նախագծով:

8. Այդ կաֆեն այժմ չկա: Շչուսեվը, այս հուշերի առաջին ծանոթությամբ մեջ հիշված հոդվածում, գրում է. «Դժբախտաբար սրճարանը հետագայում վերակառուցվեց: Պետք է ենթադրել, որ այդ վերակառուցումից հետո, Թամանյանի և նրա ընկերների կառուցածից, ոչինչ չի մնացել:

9. Մոսկվայի փողոցներից մեկը, այժմ Զայկովսկու փողոց:

10. Շշուսեմը շիոթում է, Թամանյանին տրվել է ոչ թե պրեզիդենտի, այլ վիցե-պրեզիդենտի լիազորություններ. տե՛ս ЦГИАЛ, ֆ. 789, օп. 12, 1889, д. 12, л. 94:

11. Տես 7-րդ հոդվածի 2-րդ ժանոթությունը:

12. Շշուսեմը Նրեանի վերակառուցման Թամանյանի կազմած հատակագծի մասին 1926 թ. գրել է իր կարծիքը և ներկայացրել Սովետական Հայաստանի կառավարությանը: Տե՛ս հավելված № 2:

13. Տե՛ս «Архитектура СССР», 1935 թ., № 5, կամ սույն ժողովածուի 7-րդ հոդվածը:

14. Շշուսեմը ճարտարապետության ակադեմիկոսներ Ի. Ժոլտովսկու և Ի. Ֆոմինի հետ դեռ 1927 թ., երբ Հայաստանի ճարտարապետական շրջաններում վեճ կար Թամանյանի ժողտան նախագծի շուրջը, Հայաստանի Կենտգործկոմի ճանձնարարությամբ կարծիք են գրել այդ նախագծի մասին:

Ստորև բերում ենք նրանց կարծիքը:

Ընդհանուր եզրակացություն էֆսպերտների հանձնաժողովի, որ կազմված է Հայաստանի Կենտգործկոմի առաջարկությամբ, ճարտարապետության ակադեմիկոս Ա. Ի. Թամանովի հեղինակած Նրեանի ժողտան նախագծի մասին եզրակացություն տալու համար:

Էքսպերտների հանձնաժողովը, հանձինս Ի. Վ. Ժոլտովսկու, Ա. Ի. Ֆոմինի և Ա. Ի. Շշուսեմի, որոշեցին.

1) Ակադեմիկոս Ա. Ի. Թամանովի նախագիծը գտնել ընդհանրապես հետաքրքիր, առաջագրված խնդրին ծանրակշիռ լուծում տվող, ուշագրության և կենսագործման արժանի:

2) Հանձնաժողովը գտնում է միանգամայն իրավացի նախագծի և կառուցման աշխատանքների հանձնումն այնպիսի ակադեմիկոսի վարպետի, ինչպիսին է Ա. Ի. Թամանովը:

Հանձնաժողովը հանգամանորեն վերլուծում է նախագիծն ըստ էության և, իր կողմից, գտնում, որ այդ կառուցումն առավել հաջող իրականացնելու համար Հայաստանի կառավարության ընձեռած ազատությունն ու վստահությունը Ա. Ի. Թամանովին հնարավորություն կտա ստեղծել նշանավոր մի հուշարձան, որ կզարդարի Նրեան քաղաքը և կարդարացնի այն վստահությունը, որը Ա. Ի. Թամանովի նկատմամբ ցուցաբերում են և՛ ժողովրդական մասսաները, և՛ նրա արվեստակից ընկերները, ի դեմս մեր սովետական հասարակության:

Ստորագրություններ՝

(Ի. Ժոլտովսկի)

(Ի. Ֆոմին)

(Ա. Շշուսեմ)

23 դեկտեմբերի 1927 թ.,

15. Այժմ Սովետաշեն:

16. Այստեղ Շշուսեմը խոսում է ճարտարապետական կադրեր պատրաստելու գործում Թամանյանի իրոք մեծ աշխատանքի մասին, այս առթիվ հետաքրքիր է Շշուսեմի հոդվածներից մեկի հետևյալ հառվածը. «Վերջին ժամանակներս նա

(Թամանյանը—Լ. Զ.) ցանկանում էր վերսկսել մանկավարժական աշխատանքը նաև Մոսկվայում, դրան տարեկան հատկացնելով մի քանի ամիս» (ՏԵ՛Ս «Архитектурная газета», «Памяти мастера», 1936, 28, II.

Ի. Վ. ԺՈՒՏՈՎՍԿՈՒ ԽՈՍՔԸ.

1. Ժողովուրդու այս խոսքը վերցված է նրա նամակից՝ ուղղված ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտին՝

ՅՈՒ. ՅՈՒՐԵՎ. ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ

1. Այս հուշերը վերցված են ռուս նշանավոր դերասան, Սովետական Միության ժողովրդական արտիստ Յուրիյ Միխայլովիչ Յուրևի (1882—1948) «Записки» գրքից՝

ՍՏ. ԶՈՐՅԱՆ. ՀՈՒՇԵՐ, ԽՈՀԵՐ

1. Ա. Երզնկյանի հոգվածները «Մեր շինարարության հիմնական խնդիրներից» վերնագրով տպագրվել է «Նորհրդային Հայաստան»-ում. 1928 թ., № № 161, 179, 183:

ՀՄ. ՄԵԼԻՔ-ԱՂԱՄԻՐՅԱՆ. ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԵՏ

1. Հեղինակը երևի նկատի ունի Գերագույն տեխնիկական բաժինը: Այս մասին տես առաջին հոգվածի 1-ին ժանոթություն մեջ:

2. Այժմ Լենինի պողոտա:

3. Դյուղատնտեսական բանկ, Շահումյանի հրապարակի վրա, Նալբանդյան և Հնգելսի փողոցների անկյունքում:

4. Թամանյանի վաղ շրջանի կառուցումներից. շենքը կառուցվել է 1911—1912 թթ. Յարսկոյե Սելույում (այժմ Պուշկին):

Լ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ. ԶԵՐՄ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐԸ ԵՎ ՀԻԱՍՔԱՆՉ ՄԱՐԴԸ.

1. Այս պողոտան համաձայն Թամանյանի հատակագծի սկսվելու էր Աբովյան փողոցից, այսօրվա կենտրոնական Ունիվերսալի մոտից և վերջանալու էր Ժողտան հրապարակով: Հյուսիսային էր կոչվում, որովհետև գտնվելու էր քաղաքի հյուսիսային մասում, ճիշտ հյուսիս-հարավ ուղղության վրա: Այս պողոտայի առանցքով, քաղաքի հարավային մասի պողոտան կոչվում էր Հարավային պողոտա (այժմ Հոկտեմբերյան):

2. Ամենայն հավանականությամբ Բ. Մեհրաբովի 1906—1911 թթ. կազմած Երևանի հատակագծի մասին է խոսքը:

3. Դարձյալ Մեհրաբովի կազմած հատակագծի մասին է խոսքը: Թամանյանի կազմած և 1924 թ. հաստատված Երևանի վերակառուցման հատակագծից դժված է, տպագրական ձևով բազմացված, Մեհրաբովի հատակագծի օրինակներից մեկի վրա: Ձեռագիր երևում է Մանուկյանի բերած Թամանյանի խոսքերից, նա շարունակելու

էր աշխատել դարձյալ հիմք ընդունելով այդ նույն հատակագիծը, որովհետեւ ինչպէս պատմում է Մանուշարյանը Թամանյանի ձեռքի տակ չկար Երեւանի գեոդեզիական հանույթը, իսկ Մեհրաբովի կազմած հատակագծում այսպես թե այնպես, վերարտադրված է այդ ժամանակվա Երեւանի քաղաքաշինական իրադրութիւնը:

4. 1929 թ. Թամանյանը այդ նույնների հիման վրա մշակում է, գեոդեզիական տեսակետից հիմնավորված Երեւանի հատակագիծը:

Մ. ԿՐԻՔՈՐՅԱՆ. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՄՈՏ

1. 1931 թ. որոշված է եղել Երեւանի Լենինի հրապարակում, այսօրվա ջրավազանի տեղը, կառուցել Աշխատանքի պալատ, որի նախագծի համար մրցանակարաշխութիւն է հայտարարվել:

Մ. ՄԱՋՄԱՆՅԱՆ. ՄԵՄ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՐ

1. ВХУТЕМАС — Высшие государственные художественно-технические мастерские — «Պետական բարձրագույն գեղարվեստական-տեխնիկական արվեստանոցներ».— Գեղարվեստական բարձրագույն ուսումնական հաստատութիւն. հիմնվել է 1918 թ. Մոսկվայում Գեղանկարչության, Քանդակագործության և Ճարտարապետության, ինչպէս նաև Ստրուկտուրայի ուսումնարանների հիման վրա:

2. Հիմնվել է Մոսկվայում 1814 թ. որպէս հումանիտար բարձրագույն հաստատութիւն: 1922 թ.—1953 թ. եղել է Մովետական Հայաստանի Կուլտուրայի տունը Մոսկվայում:

3. Այս առթիվ տես 4-րդ հոդվածի 4-րդ ծանոթութիւնը և 5-րդ հոդվածի 3-րդ ծանոթութիւնը:

4. Հին հունական քաղաքների բարձրագիւր և պաշտպանական ամրութիւններով պատած մասը՝ միջնաբերդը: Ավելի ուշ ժամանակներում քաղաքի կրօնական քաղաքական կենտրոնը: Այստեղ խոսքը Աթենքի ակրոպոլի մասին է, ուր կառուցված են հունական ճարտարապետության բարձրագիւր աշխարհահռչակ կոթողները:

5. Հունական տաճար, կառուցված մ. թ. ա. 5-րդ դարում, կառուցել են ճարտարապետներ Իկտինը և Կալիկրատը: Քանդակագործները կատարվել են Ֆիդիասի ղեկավարութեամբ: Պարթևները ճարտարապետական հանճարեղ ստեղծագործութիւն է:

6. Այս մասին տես 8-րդ հոդվածը և նրա ծանոթութիւնները:

ԱՐՇ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ. ՄԵՐ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ

1. Գծագրական աշխատանքների համար օգտագործվող ռետին:

2. Խոսքը Երեւան—Աղստաֆա երկաթգծի մասին է. Թամանյանը չի ցանկացել, որ այդ երկաթուղին անցնի այնպես, ինչպէս այսօր է անցնում, հատելով Հոկտեմբերյան պողոտան և քաղաքի բնակելի թաղերը, նա առաջարկել է երկաթուղին անցկացնել այլ ուղղությամբ:

3. Թամանյանի բնակարանը գտնվում էր Աբովյան փողոցի վրա, հրապարակից բարձրանալիս աչ կողմում, Աբովյան և Շրջանային փողոցների անկյունից մի փոքր ցած:

4. Կոնդախչյանի հոդվածը «Երեւանի հատակագծման շուրջը» լույս է տեսել «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1936 թ. փետրվարի 11-ի համարում:

Հ. ԽԱՎՓԱԽՉՅԱՆ. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԳԵՐԱԶԱՆՑՎԱԾ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

1. Երևանի Պետական համալսարանի տեխնիկական ֆակուլտետ.— Համալսարանի հիմնադրման օրից մինչև 1930 թ. եղել է այս ֆակուլտետը, որի հիման վրա 1930 թ. կազմակերպվել է Երևանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը:

Ա. ՈՒՐԱՐՏՈՒ. ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ ՄԱՐԴԸ

1. Ժողտան հիմնադրումը տեղի է ունեցել 1930 թ. նոյեմբերի 29-ին:

2. Այս քննարկումը, ավելի ճիշտ դասախոսությունը՝ «Մեր ճարտարապետության ուղին» թեմայով, դասախոս ճարտ. Մ. Մազմանյան, կայացել է 1928 թ. դեկտեմբերի 30-ին: Այս դասախոսության հաշվետվությունը տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» լրագրում, 1929 թ. № 4-ում:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏԱՆՈՑՈՒՄ

1. Խոսքը Կառավարական տան հարավային, հյուսիսային և արևելյան կամարակապ շքամուտքերի անավարտ մնացած քանդակների և այդ նույն անկյունների մոտիկ ռիզալիտների 2-րդ հարկի պատուհանից վեր գտնվող շրջանաձև խորշերի մասին է: Շքամուտքերի մույթերը պետք է փորագրվեին Հայաստանի դյուղատեսեսությունը վերարտադրող քանդակներով, իսկ խորշերում դրվելու էին շրջանաձև բարձրաքանդակներ:

Հ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ. ԹԱՄԱՆՅԱՆԸ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1. Հարմարանք թեք վայրերում, ռելսային ուղիներով բեռներ փոխադրելու համար:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՓԱՍՏԱԹՈՒԴԹԸ

1. Այս տեղեկությունը լրիվ զետեղված է գրքի առաջին հավելվածի մեջ, էջ 261—262:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՐԻՉ Մ. ՍԱՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԱՀԱԿ ՏԵՐ-ԳԱՐԻԵԼՅԱՆԻ:

1. Մ. Սարյանի այս նամակը արդյունք է այն ժամանակվա շինարարական ղեկավար շրջանների մի խմբի այն տրամադրության, որը հակամետ էր Ժողտան շինարարության տեխնիկական ղեկավարությունը ոչ թե Թամանյանին, այլ ուրիշ ավելի քիչ փորձ ունեցող ինժեներների հանձնելու:

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

1. Անվանաթերթերից հետո. Թամանյանը 1928 թվականին:
2. Երևանի գլխավոր հատակադիծը, կազմված 1924 թվականին:
3. Թամանյանը մանուկ հասակում, 1886:
4. Թամանյանը ռեալական դպրոցի աշակերտ, 1898:
5. Ա. Թամանյանը, Վ. Շչուկոն, Վ. Սոկոլովը և Ն. Լանսերեն, 1902:
6. Թամանյանը 1904 թվականին:
7. Թամանյանը մոր հետ, 1910:
8. Շչերբատովի տունը Մոսկվայում:
9. Թամանյանը և Շչերբատովը, ծաղրանկար, 1912:
10. Թամանյանի դիմանկարը, գործ Ա. Ցակովլևի, 1917:
11. Ա. Թամանյանը, Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ա. Մռավյանը, Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Համբարձումյանը, Կենտկոմի քարտուղար Հ. Տատյանը, բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանը, իրավաբան Ա. Խանդամիրյանը, Ժողկոմխորհի և Կենտգործկոմի աշխատակիցների հետ, Ժողտնտխորհի և Կենտգործկոմի բակում, 1924:
12. Այլը լճի ջրհան կայանի ընդհանուր տեսքը:
13. Երգչուհի:
14. Թամանյանի դիմանկարը, գործ Ե. Լանսերենի, 1926:
15. Թամանյանի ճեպանկարը, գործ Մ. Սարյանի, 1928:
16. Անասնաբուժական ինստիտուտը:
17. Թամանյանը իր առանձնասենյակում, 1929:
18. Աստղադիտարանը:
19. Թամանյանը հոր հետ, 1932:
20. Թամանյանի դիմանկարը, գործ Մ. Սարյանի, 1933:
21. Ա. Թամանյանը, Մ. Սարյանը և Մ. Մազմանյանը, 1934:
22. Հանրային գրադարանը:
23. Կառավարական տան ընդհանուր տեսքը:
24. Կառավարական տան հրապարակի ճակատը:
25. Կառավարական տան աշտարակը:
26. Ա. Թամանյանը, Վ. Շչուկոն և Յու. Յուրևը, 1936, Մոսկվա:
27. Օպերայի և բալետի թատրոնի շենքի (Ժողովրդական տուն) հարավային ճակատը:
28. Օպերայի և բալետի թատրոնի շենքի հյուսիսային ճակատը (համերգային Մեծ դահլիճ):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան — Լ. Զորյան

5

ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԶԵՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԸ

Հայաստանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդի նախագահին.— Զեկուցագիր Ակադեմիկոս Ա. Թամանյանի ղեկուցումը Երևանի հատակագծի մասին Մեր մայրաքաղաքի վերակառուցման մի քանի խնդիրներ	15
Ստեղծենք նոր, խորհրդային ճարտարապետություն	19
Ինչի վրա եմ աշխատում	25
Զրույց ակադեմիկոս Ա. Թամանյանի հետ	37
Ստեղծագործական հաշվետվություն	41
Գրքի պալատը	43
Սրտաբույժ բերկրանքով	46
Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքը	50
	53
	55

ՃԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԸ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Կամիլա Թամանյան — Իմ հուշերից	67
Մագդալինա Թամանյան-Շաուսեն—Եղբորս մասին	77
Ավ. Իսահակյան — Անգուղական Թամանյանի հիշատակին	87
Ա. Շուռա — Ականավոր ճարտարապետը	91
Ի. Ժոլտովսկի	103
Յու. Յուրե — Անմոռանալի հանդիպումներ	104
Մ. Սարյան — Սիրելի Թամանյանի հիշատակին	111
Ստ. Զորյան — Հուշեր, խոհեր	113
Թ. Դրամբյան — Մի քանի հանդիպում	122
Գր. Շիրմազան — Մեծ ճարտարապետի հետ	128
Հ. Մելիք-Աղամիրյան — Հանդիպումներ Թամանյանի հետ	137
Լ. Մանուչարյան — Զերմ հայրենասերը և հիասքանչ մարդը	146
Մ. Գրիգորյան — Թամանյանի մոտ	152
Ա. Կանայան — Դրվագներ իմ հուշերից	171
Մ. Մազմանյան — Մեծ արվեստագետը	179
Հ. Խալիփաշյան — Սովետական Հայաստանի չգերազանցված ճարտարապետը	186
Արշ. Մինասյան — Մեր ուուցիչը	198
Ա. Ուրարտու — Հազվագյուտ մարդը	213

Ս. Ստեփանյան — Թամանյանի արվեստանոցում	220
Հովհ. Մկրտչյան — Թամանյանը շինարարության մեջ	226
Գ. Մուշեղյան — Ինչքան հեռանում, այնքան մեծանում է...	229
Գր. Իսկանդարյան — Թամանյանը ժողտան շինարարության ղեկավար	235
Կ. Զավրիբեկ — Մի քանի խոսք	238
Ե. Զարենց — Մահվան տեսիլ	240

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՈՒՍՄԱՆ ԵՎ ԿՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Ա. Թամանյանի կյանքի հիմնական տարեթվերը և նրա նախագծերի ու կա- ռուցումների ցուցակը	261
Ակադեմիկոս Ա. Վ. Շչուսեվի կարծիքը Թամանյանի կազմած Երևանի հա- տակագծի մասին	266
Ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի նամակը Հայաստանի Ժողկոմ- խորհրդի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին	268

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հուանկարների ցանկ	282
Բովանդակություն	283